

TANULMÁNYOK
STUDIJE
STUDIES

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство науке,
технолошког развоја и иновација

MEGVALÓSULT
A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2025.2.

TANULMÁNYOK

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
HUNGAROLÓGIA TANSZAK
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK

Újvidék
2025 ■ 2

TANULMÁNYOK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tudományos folyóirata.
Megjelenik évente kétszer. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

A kiadásért felel: Milivoj ALANOVIĆ dékán
Felelős szerkesztő: NOVÁK Anikó tanszékvezető
Főszerkesztő: BENCE Erika

Szerkesztőbizottság: BALÁZS Imre József (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, Románia, balazsimrejoszef@gmail.com), BARCSI Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogfilozófiai és Társadalomelméleti Tanszék, Pécs, Magyarország, barcsi48@gmail.com), Elena Lavinia DUMITRU (Unitelma Sapienza Római Tudományegyetem, Róma, Olaszország, ilonadumitru@hotmail.com), FARKAS Tamás (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, Magyarország, farkas.tamas@btk.elte.hu), IMRE Attila (Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Műszaki és Humán Tudományok Kara, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Marosvásárhely, Románia, attilaimre@ms.sapientia.ro), ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, Szerbia, julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs), Olga KHAVANOVA (Szláv Nyelvtudományi Intézet RAS, Moszkva, Oroszország, olkha9@hotmail.com), KOVÁCS RÁCZ Eleonóra (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, Szerbia, kreonora@ff.uns.ac.rs), KÖVES Margit (Delhi Egyetem, Szlavisztika–Finnugrisztika Tanszék, Delhi, India, mkoves@gmail.com), SZILÁGYI Márton (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, Magyarország, szilagyi.marton@btk.elte.hu), SZÜTS Zoltán (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Pedagógiai Kar, Eger, Magyarország, szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu), UTASI Csilla (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com), ZSOLCSÁK-DIMITROVA Edina (Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem, Klasszikus és Modern Filológiai Kar, Klasszika-Filológia és Magyar, Filológia Tanszék, Szófia, Bulgária, edinazsolcsak@yahoo.com).

Recenzensek: ANDRIĆ Edit (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék), BARCSI Tamás (Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogfilozófiai és Társadalomelméleti Tanszék, Pécs), BENE Adrián (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művelődéstörténeti Tanszék, Pécs), BOKA László (ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest), BORDÁS Sándor (Eötvös József Pedagógiai Főiskola, Baja), FÖLDES Györgyi (ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest), KOVÁCS Krisztina (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged), MAJOR Lenke (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka), MEDVE Zoltán (J. J. Strossmayer Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Eszék), MIKOLA Gyöngyi (Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szláv Intézet, Szeged), NÁDOR Orsolya (Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Pozsony), PÁPISTA Zsolt (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Német Tanszék, Újvidék), SÓLYOM Réka (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest), SOMOGYVÁRI Lajos (Pannon Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Tanárképző Központ, Veszprém), SZILVESZTER László Szilárd (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Pszichológia és Neveléstudományi Kar, Pedagógia és Alkalmazott Didaktika Intézet, Kolozsvár), TAPODI Zsuzsanna-Mónika (Sapientia – EMTE, Csíkszeredai Kar, Humántudományok Tanszék, Csíkszereda), TOLDI Éva (Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanszék, Újvidék), TÖRTELI TELEK Márta (Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka).

ETO-besorolás: ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Lektor és korrektor: BUZÁS Márta

Angol fordítás és lektorálás: ÓDRI Kornélia

Szerb nyelvű fordítás és lektorálás: Draginja RAMADANSKI

Műszaki előkészítés: BARNA Csaba

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke.

Készült 2025-ben.

A VSZAT Oktatási, Tudományügyi és Művelődési Titkárságának 413-194/73. VI. sz. alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól.

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2025.2.

STUDIJE

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA HUNGAROLOGIJU
KATEDRA ZA MAĐARSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Novi Sad
2025 ■ 2

STUDIJE

Naučni časopis Katedre za Mađarski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Izlazi polugodišnje. Prvi broj izlazi sa dodatkom IZ ŽIVOTA ODSEKA.

Za izdavača: Milivoj ALANOVIĆ, dekan

Odgovorni urednik: Aniko NOVAK, šef odseka

Glavni urednik: Erika BENCE

Uređivački odbor: Jožef Imre BALAZŠ (Univerzitet Babeš–Bojai, Filozofski fakultet, Departman za mađarski jezik i književnost, Kluž–Napoka, Rumunija, balazsimrejozsef@gmail), Tamaš BARČI (Univerzitet u Pečuju, Fakultet političkih i pravnih nauka, Katedra za filozofiju prava i društvenu teoriju, Pečuj, Mađarska, barcsi48@gmail.com), Elena Lavinija DUMITRU (Univerzitet u Rimu, Unitelma Sapiencia, Rim, Italija, ilonadumitru@hotmail.com), Tamaš FARKAŠ (Univerzitet Lorand Etveš, Filozofski fakultet, Institut za mađarske i ugrofinske studije, Budimpešta, Mađarska, farkas.tamas@btk.elte.hu), Atila IMRE (Mađarski univerzitet Sapientia u Transilvaniji, Fakultet tehničkih i humanističkih nauka, Katedra za primenjenu lingvistiku, Targu Mureš, Rumunija, attilaimre@ms.sapientia.ro), Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad, Srbija, julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs), Olga HAVANOVA (Institut za slavistiku RAS, Moskva, Rusija, olkha9@hotmail.com), Eleonora KOVAČ RAC (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad, Srbija, kreleonora@ff.uns.ac.rs), Margita KEVEŠ (Univerzitet u Delhiju, Institut za slavistiku i ugrofinske studije, Delhi, Indija, mkoves@gmail.com), Marton SILAĐI (Univerzitet Lorand Etveš, Filozofski fakultet, Odsek za književnost 18–19. veka, Budimpešta, Mađarska, szilagyi.marton@btk.elte.hu), Zoltan SIČ (Katolički univerzitet Karolj Esterhazi, Pedagoški fakultet, Eger, Mađarska, szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu), Čila UTAŠI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad, Srbija, csilla.utasi@gmail.com), Edina ŽOLČAK-DIMITROVA (Sofijski univerzitet Sveti Kliment Ohridski, Fakultet za klasičnu i modernu filologiju, Katedra za klasičnu i mađarsku filologiju, Sofija, Bugarska, edinazsolcsak@yahoo.com).

Recenzenti: Edita ANDRIĆ (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad), Tamaš BARČI (Univerzitet u Pečuju, Fakultet političkih i pravnih nauka, Katedra za filozofiju prava i društvenu teoriju, Pečuj), Adrijan BENE (Univerzitet u Pečuju, Fakultet humanističkih i društvenih nauka, Odsek za ekološke i društvene nauke, Pečuj), Laslo BOKA (Univerzitet Lorand Etveš, Istraživački centar za humanističke nauke, Institut za nauku o književnosti, Budimpešta), Šandor BORDAŠ (Viša pedagoška škola Jožef Etveš, Baja), Đerđ FELDEŠ (Univerzitet Lorand Etveš, Istraživački centar za humanističke nauke, Institut za nauku o književnosti, Budimpešta), Kristina KOVAČ (Univerzitet u Segedinu, Filozofski fakultet, Odsek za mađarsku književnost, Segedin), Lenke MAJOR (Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica), Zoltan MEDVE (Sveučilište J. J. Štrosmajer, Filozofski fakultet, Odsek za mađarski jezik i književnost, Osijek), Đendi MIKOLA (Univerzitet u Segedinu, Filozofski fakultet, Institut za slavistiku, Segedin), Oršolja NADOR (Univerzitet Comenius, Filozofski fakultet, Odsek za Hungarologiju, Bratislava), Žolt PAPIŠTA (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za germanistiku, Novi Sad), Reka ŠOLJOM (Reformatski univerzitet Gašpar Karoli, Filozofski fakultet, Odsek za mađarsku lingvistiku, Budimpešta), Lajoš ŠOMODVARI (Univerzitet Panonija, Fakultet za savremenu filologiju i društvene nauke, Centar za obrazovanje nastavnika, Vespem), Laslo Silard SILVESTER (Univerzitet Babeš–Bojai, Odsek za psihologiju i pedagogiju, Institut za pedagogiju i primenjenu didaktiku, Kluž–Napoka), Monika–Žuzana TAPODI (Mađarski univerzitet Sapientia u Transilvaniji, Fakultet u Mijerkurea Čuku, Odsek za humanističke nauke, Mijerkurea Čuk), Eva TOLDI (Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Novi Sad), Marta TERTELI TELEK (Univerzitet u Novom Sadu, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica).

Univerzalna decimalna klasifikacija: Julijana IŠPANOVIĆ ČAPO

Lektura i korektura: Marta BUZAŠ

Prevod na engleski jezik, lektura i korektura: Kornelija ODRI

Prevod na srpski jezik, lektura i korektura: Draginja RAMADANSKI

Priprema za štampu: Čaba BARNÁ

Izdaje Odsek za hungarologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 2025

Na osnovu mišljenja br. 413-194/73. VI Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, nauku i kulturu AP Vojvodine izdanje ne podleže obavezi plaćanja poreza na promet.

UDC: 811.511.141+821.511.141

YU ISSN 0354-9690

DOI: 10.19090/tm.2025.2.

STUDIES

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HUNGARIAN STUDIES

Novi Sad
2025 ■ 2

STUDIES

Scientific Journal of the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of Hungarian Studies

Published semi-annually. The first issue printed with the supplement
FROM THE LIFE OF OUR DEPARTMENT.

Editor-in-chief: Milivoj ALANOVIĆ, Dean

Senior Editor: Anikó NOVÁK, Head of Department

Chief editor: Erika BENCE

Editorial board: Imre József BALÁZS (University Babeş–Bolyai, Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy of the Hungarian Line, Cluj-Napoca, Romania, balazsimrejoszef@gmail), Tamás BARCSI (University of Pécs, Faculty of Law, Department of Legal Philosophy and Social Theory, Pécs, Hungary, barcsi48@gmail.com), Elena Lavinia DUMITRU (University of Rome Unitelma Sapienza, Rome, Italy, nadumitru@hotmail.com), Tamás FARKAS (Eötvös Loránd University of Budapest, Faculty of Humanities, Institute of Hungarian and Finno-Ugrian Studies, Budapest, Hungary, farkas.tamas@btk.elte.hu), Attila IMRE (Sapientia – Hungarian University of Transylvania, Faculty of Technical and Human Sciences, Department of Applied Linguistics, Targu-Mureş, Romania, attilaimre@ms.sapientia.ro), Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad, Serbia, julijana.ispanovic.capo@ff.uns.ac.rs), Olga KHAVANOVA (Institute of Slavic Studies RAS, Moscow, Russia, olkha9@hotmail.com), Eleonóra KOVÁCS RÁCZ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad, Serbia, kreonora@ff.uns.ac.rs), Margit KÖVES (University of Delhi, Department of Slavonic and Finno-Ugrian Studies, Delhi, India, mkoves@gmail.com), Márton SZILÁGYI (Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities, Department of Literature History of 18th–19th Century, Budapest, Hungary, szilagyi.marton@btk.elte.hu), Zoltán SZÜTS (Eszterházy Károly Catholic University, Faculty of Pedagogy, Eger, Hungary, szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu), Csilla UTASI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad, Serbia, csilla.utasi@gmail.com), Edina ZSOLCSÁK-DIMITROVA (Sofia University „St. Kliment Ohridski”, Faculty of Classical and Modern Philology, Department of Classical and Hungarian Studies, Sofia, Bulgaria, edinazsolcsak@yahoo.com).

Reviewers: Edit ANDRIĆ (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad), Tamás BARCSI (University of Pécs, Faculty of Law, Department of Legal Philosophy and Social Theory, Pécs), Adrián BENE (University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Community and Social Studies, Pécs), László BOKA (Eötvös Loránd University of Budapest, Faculty of Humanities, Institute for Literary Studies, Budapest), Sándor BORDÁS (Eötvös József College of Education, Baja), Györgyi FÖLDES (Eötvös Loránd University of Budapest, Faculty of Humanities, Institute for Literary Studies, Budapest), Krisztina KOVÁCS (University of Szeged, Faculty of Humanities, Department of Hungarian Literature), Lenke MAJOR (University of Novi Sad, Teacher Training Faculty in Hungarian, Subotica), Zoltán MEDVE (J. J. Strossmayer University of Osijek, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Language and Literature, Osijek), Györgyi MIKOLA (University of Szeged, Faculty of Humanities, Institute of Slavic Philology, Szeged), Orsolya NÁDOR (Comenius University, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava), Zsolt PÁPISTA (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of German Studies, Novi Sad), Lajos SOMOGYVÁRI (University of Pannonia, Faculty of Modern Philology and Social Sciences, Teacher Training Department, Veszprém), Réka SÓLYOM (Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Hungarian Linguistics, Budapest), László Szilárd SZILVESZTER (University Babeş–Bolyai, The Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Pedagogy and Applied Didactics, Cluj-Napoca), Zsuzsanna-Mónika TAPODI (University of Transylvania, Faculty of Miercurea Ciuk, Department of Humanities, Miercurea Ciuk), Éva TOLDI (University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Novi Sad), Márta TÖRTÉLI TELEK (University of Novi Sad, Teacher Training Faculty in Hungarian, Subotica).

UDC-classification: Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ

Lector and proof-reader: Márta BUZÁS

English translator, lector and proof-reader: Kornélia ÓDRI

Serbian translator, lector and proof-reader: Draginja RAMDANSKI

Technical editor: Csaba BARNA

Published by the University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, 2025

On grounds of the report of the VAP Secretariat of Education, Science and Culture, issue number

413-194/73. VI, this publication is free of purchase tax.

A NYELVI VÁLTOZÁSOK TENDENCIÁI

KATONA Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
katonae.zenta@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8786-3268

MI MINDEN LEHET (A) BRUTÁL(IS)?

*Értékváltási és -vesztési tendenciák a negatív érzelmi töltésű nyelvi
elemek körében*

Šta se može nazvati brutalnim?

*Tendencije promene i gubljenja vrednosti u sferi jezičkih elemenata sa
negativnom emocionalnom konotacijom*

What can be called brutal?

*Tendencies of value change and value loss among linguistic elements with
negative emotional charge*

A nyelv folyamatosan igazodik a nyelvközösség igényeihez, dinamikusan változik. Különösen napjainkban, amikor a közlési szándékok és módok radikális átalakuláson mennek át. A változások beépülnek a nyelvbe, ám csak a rendszer által lehetővé tett módosulások valósulhatnak meg. Igaz ez a különböző emotív töltésű kifejezések alakjának, jelentésének, kapcsolódási lehetőségeinek a változására is. Felfigyelhetünk arra, hogy számos negatív töltésű kifejezés vesz fel pozitív jelentéstartalmakat. Alapvetően az ifjúsági nyelvre, a szlengre és a reklámyelvre vonatkozik ez. Jelen dolgozat főként a *brutális* és a *brutál* lexémák jelentéseit, kapcsolódási lehetőségeit, értékváltási és -vesztési mintázatait vizsgálja. A látszólag különleges példaanyag elemzések nem szabad megfélekezünk arról, hogy nyelvünkben mind formái, mind szemantikai szempontból ismerős jelenségről van szó. A középiskolások körében végzett felmérés rávilágít arra, milyen kollokációs helyzetekben tűnik fel az említett két lexéma, milyen szemantikai töltésű szavakkal azonosítják őket, és milyen jelentésárnyalatokat tulajdonítanak a fiatalok ennek a napjainkban nagyon népszerűvé vált két szónak. *Kulcsszavak:* rendszerszerűség, nyelvváltozatok, jelentéstartalmak, polaritásváltás, brutál(is)

A téma iránti érdeklődésem egyik mozgatórugóját a korábbi sportnyelvi vizsgálódásaimhoz gyűjtött anyag szolgáltatta, amelyben a *brutális* igen gyakran feltűnt, negatív és pozitív értelemben is. A *brutális* és *brutál* egyébként is egymással versengve kerülnek elénk lépten-nyomon nem csupán az interneten, hanem a mindennapi életben is.

Amellett, hogy például mondattant és gyakorlati retorikát tanítottam az egyetemen, mintegy húsz éven keresztül középiskolában is működtem. E kettős kötődés nyomán foglalkoztam a középiskolások fogalmazásainak mondattani, lexikai-frazeológiai jellemzőivel, a grammatikai-stilisztikai ismeretek tanításával és a kompetenciák fejlesztésével, az egyetemisták szónoklatainak az elemzésével, és magától értetődően az élőbeszéd jellemzőinek az alakulását is nyomon követtem. A szóhasználat alakulása, a negatív emotív töltésű szavak pozitívvá válása különféle kollokációkban nem kerülhette el a figyelmemet, ahogy a határozóragok elmaradása sem, ami például a mindennapi kommunikációból és a költészetből is régebről ismert. Különösen érdekes, hogy egyre újabb megkurtult alakok bukkannak fel az élőbeszédben. Manapság a legelterjedtebb: *Add ide gyors* a ceruzát! *Gyere gyors!* A *brutális* és a *brutál* használatának vizsgálata ötvözi a két tematikát, egyfelől a rövidülési tendenciát, másfelől a szavak polaritásváltásának a kérdését.

Persze nehezen tudunk annak nyomába eredni, hogy a *brutál* közvetlenül az idegen (*brutal*) szóalak begyűrűzése-e nyelvünkbe, vagy (a magyarba is a latinból bekerült) *brutális* rövidült alakjáról beszélhetünk. A *brutal* egyes idegen nyelvekben alapalként él, noha ott is gondolhatunk rá úgy, mint a latin *brutalis* megrovidült formájára. Feltehető, hogy a magyarban a rövidülési tendencia és az idegen nyelvi hatás egyaránt a jelenség okozói közé tartozik.

Dolgozatom célja annak megvizsgálása, a fiatalok milyen jelentésben, milyen alaptagokhoz kötődően élnek a *brutális* és a *brutál* lexémákkal. Vajon az általuk alkotott mondatokban a *brutális* és a *brutál* használatakor a megváltozott polaritás kerül-e előtérbe? Vajon milyen jelentésű, formai jegyű kifejezésekkel helyettesítik a két adott lexémát?

A felmérés anyagai a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium, valamint a szintén zentai Közgazdasági Középiskola két-két osztályából kerültek ki. A 66 diák (43 lány és a 23 fiú) három negyedik és egy második osztály tanulóiból verbuválódott.

Tudományelméleti előkép

Az értékváltozás, az emotív töltésű kifejezések jelentésének, de alakjának, kapcsolódási lehetőségeinek a változása sem új jelenség. Régtől fogva nyomon követhető nyelvünkben, hogy a negatív érzelmi töltésű szavak részben vagy

egészében elveszíthetik negatív töltésüket, vagyis egy sajátos jelentésbővülés, -kiterjesztés megy végbe egyes negatív töltésű kifejezések esetében (vö. Andor 2011, 30). A szójelentés fokozatosan elhomályosodik, a szubjektivitás kifejezettebbé válik. Mindez egy hosszabb folyamat eredménye, a szó egyre többször fordul elő az új jelentésben, míg nem a végén természetes lesz a használata. A szemantikai összeférhetetlenség nem jelent pragmatikai összeférhetetlenséget, ugyanis az értékjelentés a sémán belüli konstruálás eredménye az aktuális diskurzusban. Szituáción kívül beszélhetünk sematizálódott értékjelentésről (vö. Tolcsvai Nagy 2013).

Szabó Martina Katalin (Szabó 2018) értékváltásról és értékvesztésről beszél ennek kapcsán. Értékváltásról, ha az ellenkezőjébe csap a negatív szó jelentése (*brutális* koncert), értékvesztésről, amikor a negatív elem más szó fokozó szerepű módosítójává válik, mintegy az intenzitás kifejezésére szolgál: *őrült* nagy, *brutálisan* gyors. A pozitív irányú jelentésváltozást fentebb említett tanulmányában Andor polaritásváltásnak nevezi (pl. *brutális* alaplap). Nem törekszik az értékváltás és értékvesztés elkülönítésére.

A kutatók pszichológiai momentumokat is figyelembe véve igyekeznek magyarázatot találni a polaritásváltásra, amely gyakran személyes, társalgó jellegű szövegekben tapasztalható meg. Véleményük szerint a cél az odafigyelés kivívása, az érzelmi azonosulás elérése. Kugler Nóra (Kugler 2014) hangsúlyozza, hogy a hatáskeltésben kiaknázzuk azt a tapasztalatot, hogy a negatív kifejezések: *borzalmasan*, *borzasztó(an)*, *iszonyú(an)*, *rettenetes(en)*, a *szörnyű/szörnyen* erősebben hatnak ránk. Szemléletesen elemzi, hogy a *félelmetesen jó* szerkezetben a *félelmetesen* mint fokozó szerepű kifejezés hogyan növelheti egy pozitív jellemző intenzitását. A negatív elem tehát gyakran fokozó szerepű, mintegy az intenzitás kifejezésére szolgál. „Ami a fizikai-érzelmi biztonságunkat fenyegeti, arra intenzíven reagálunk” (Kugler 2014, 132). Mivel negatív érzések társulnak hozzájuk, a hatás erőteljesebb. A kifejezések összekapcsolása általában a kongruencia jegyében történik, tehát azonos polaritású kifejezések kapcsolódnak össze: *jól működik*, *jól szerepel*. A kérdésre tehát, hogy miért alkalmazunk negatív érzésekkel kapcsolatos kifejezéseket valaminek az intenzitását kiemelve, Kugler azt a választ adja: ha nincs kongruencia (*félelmetesen jó*), nagyobb mentális erőfeszítésre van szükség a kifejezés feldolgozásához.

A jelentések módosulását a közösségnek is el kell fogadnia. A jelentéstartalmak változásának, egységesülésének tényezője a közösség által működtetett nyelvi rendszer. Az egyéni élményt a közösség számára befogadhatóan kell elmondani, a hatáskeltés érdekében expresszivitásra kell törekedni. Bally nézete szerint az expresszivitásra az jellemző, hogy illogikus. Ha valaki intenzíven gondolkodik, és gondolatait másokkal is el akarja fogadtatni, „ezt csak a való-

ságnak – többnyire önmaga által sem gyanított – torzítása révén valósíthatja meg sikerrel” (idézi Péter 1984, 231). Az expresszív elemek a megszokott szinonimáikhoz képest feltűnőek. Különbőféle társadalmi tényezők eredőjeként válik valami felkapottá, vagy kopik ki a nyelvből.

A társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában hangzanak el, hangsúlyozza Nemesi Attila László is, aki a benyomáskeltés társadalmi-lélektani áttekintésére törekszik. Kifejti, hogy a benyomáskeltés az ijesztő túlzások jegyében zajlik. A túlzás (hiperbola) a végleteket ragadja meg. „Eszztétikai hatása [...] a logikátlannak az elképzelhetővel való ötvözésében rejlik” (Nemesi 1998, 23).

Mire vonatkozhat a brutális?

A *brutális*, amelynek alapjelentése 'durva', 'kegyetlen', napjainkban polaritásváltáson megy keresztül. A sportnyelvben is megtapasztalhatjuk mindkét irányú értékben való megjelenését:

- a) negatív: „*Brutális szabálytalanság a Levante–Kazany El-meccsen*” (<https://m.nemzetisport.hu/cimke/piros-lap?page=8>).
- b) pozitív: *Brutális* kezdő: ezeknek a játékosoknak jár le a szerződésük jövő nyáron (<https://www.nemzetisport.hu/minden-mas-foci/2024/09/brutalis-kezdő-ezeknek-a-jatekosoknak-jar-le-a-szerzodesuk-jovonyaron>).

A b) példában értékvtás, az ellentétes polaritás felvétele ment végbe, a brutális 'nagyszerű, kiváló, jó képességű' jelentésben mutatkozik meg. Közös vonás a fenti pozitív és negatív példában a nagy intenzitás, a 'nagyon erős' jelentés.

A polaritásváltást, a szentimentérték átalakulását a mindennapjainkban is megtapasztalhatjuk, legfőképp a fiatalabb nemzedékek és a reklámok, internetes hírek szövegében, de nem csupán ott. Folytak nagyméretű kutatások is a témával kapcsolatban a számítógépes nyelvészet keretein belül – elsősorban a szótári reprezentáció megoldása érdekében (pl. Szabó et al. 2017a/b). Mindenképpen érdemes egy-egy regionális vizsgálatot is elvégezni, mert csak a terepi felmérések adhatnak hiteles képet a helyzetről, még ha írásbeli produkcióról van is szó.

A diákok háromféle tennivalóval szembesültek: egyfelől: mondatokat kellett alkotniuk a *brutál* és *brutális* szavakkal, másfelől: nyilatkozniuk kellett, hogy egyes mondatokban elfogadhatónak tartják-e ezeknek a kifejezéseknek a használatát, ha nem, mivel helyettesítenék, illetve a harmadik feladatban kifejezetten a helyettesítés volt a feladatuk.

A diákok példaanyagának tanulságai

A mondatalkotási feladat a diákok számára a következő volt:

1. Fogalmazz önállóan egy-egy mondatot a *brutál* és a *brutális* szavakkal! Válogass azokból a példák közül, amelyeket a saját környezetben hallasz! Lehetnek pozitív és negatív töltésűek is az említett szavak.

Mivel nem kaptak utasítást arra vonatkozóan, hogy a pozitív vagy a negatív értéket válasszák, lehetőség nyílt annak felmérésére, melyik polaritás mellett teszik le nagyobb számban a voksukat a diákok, illetve milyen alaptagok mellett jelenik meg a két lexéma, milyen kollokációk lesznek jellemzőek. Természetesen az is kiviláglott, milyen mondatrészi szerep lesz hangsúlyos, továbbá, hogy az értékváltó vagy inkább csak értékvesztő, vagyis fokozó szerepkörben tűnnek fel a szavak. A mondatrészi szerep bemutatásakor mindenhol néhány jellemző típus szerepel példaként.

A brutális állítmányi szerepben

Negatív jelentés: A *brutális* negatív jelentésben egyszerű vagy összetett mondat főmondatának állítmányaként leginkább az emberi viselkedés, állapotok, a természeti folyamatok, iskolai történések tematikájához kötődik (idegesítő ember, fejfájás, beszéd, időjárás általában, meleg, szárazság, az idő múlása, rossz este, feladat, ellenőrző [‘témazáró’], teszt, statisztika, matekóra).

Brutális, hogy milyen nehéz volt ez az ellenőrző.

Brutális volt a német ellenőrző, ugyanis nem volt idő tanulni rá.

Brutális, hogy mennyire idegesítő ez a csaj!

Pozitív jelentésben hasonló alaptagok a jellemzőek. Több a sportra, élvezetekre, technikára vonatkozik (előadás, matekdolgozat, tehetség, az iskola, buli, hóesés, autó, röplabdázás, rekord, kezdőcsapat, futam).

Olyan *brutális* volt a buli.

Ahogy Sanyi röplabdázik, az *brutális*.

A születésnapon a díszítés *brutális* volt.

A brutális jelzőként

Jelzői szerkezetet kis számban alkottak a diákok, ami egybecseng Andor (2011) kutatásának eredményeivel.

Pozitív jelentésben az alaptagok tartalma az élvezeti cikk, szórakozás, állapotok, időjárás, jármű kategóriáját ölelte fel: minőség, hőmérséklet, nyomás, koktél, ebéd, nézőszám, autó.

Brutális koktélt kevertem a hétvégén.

MrBeast csatornája *brutális* nézőszámokat produkál.

Negatív jelentésben mindössze két példát tudunk említeni:

Brutális módon visszaél a pozíciójával.

Brutális hülyeséget csináltál az előbb.

A *brutális* intenzitást kifejező, fokozó szerepben

A *brutális(an)* fokozó szerepben ige és melléknév mellett is előfordul pozitív és negatív jelentésben is – a *nagyon* helyettesítőjeként. (A zárójelben a példák száma áll.)

Negatív jelentésben alaptagjai: *rossz* (2), *hosszú* (2), *nehéz* (2), *gyomorfor-gató*, *sok*, *leég*, *berúg*, *alakul*.

Pozitív jelentésben *jól* (2), *jó* (3), *sok*, *nagy*, *okos*, *finom*, *húz* alaptagok előtt találjuk meg.

Brutálisan rossz a menzán a kaja.

Brutálisan alakult a koncert, elájult a karmester.

Az ebéd olyan *brutálisan* finom volt.

Brutálisan húz az autóm.

Megtörténik a határozórag lekopása vagy a *brutális* fokhatározói értékű tárgyként való alkalmazása.

Brutális nagy buliban voltam a hétvégén (*brutálisan*).

Tegnap a barátnőmmel *brutálisan* buliztunk (*brutálisan* nagyot).

Ugyanazon alaptag mellett az értékítélet más lehet a szöveggörnyezetttől függően:

Brutálisan sok pénzt keres.

Brutálisan sok ember volt a határon.

A *brutál* (melléknév) tulajdonképpen a *brutálist* helyettesíti állítmányként és jelzőként is. Fokozóként pedig a *brutálisan* helyett áll, rövid változatként.

A *brutál* állítmányi szerepben

Negatív jelentésben: a csaj, sor a kasszánál, az év, kinézet, idegesítés, agresz-szivitás, nehéz iskola, klímaváltozás, történesek, kör, baleset, sok feladat, sok szórakozás környezetében található.

Pozitív jelentésben a következő alaptagok mellett áll: gól/nagy gól, magyaróra, az új gép, csávó, ebéd, izmos láb, az alma színe.

Brutál ez a klímaváltozás.

Hát ez *brutál*, hogy a mai fiatalok közül némelyik milyen agresszív.

Brutál, mekkora gólt rúgott Ronaldo.

Brutál, milyen izmosak a lábai.

A *brutál* jelzői szerepben

A *brutál* jelzőként mindössze háromszor fordult elő. Ironikus felhangokkal, valamint negatív és pozitív értelemben egyszer-egyszer.

Brutál vagyona egy bögre tea.

A szekrényemben *brutál* állapotok vannak.

Brutál hullámvasúton ültem a Luna parkban.

A *brutál* intenzitást kifejező, fokozó szerepben

Negatív jelentésben – intenzitásjelölő szerepben (nagyon) melléknévi, határozói, igei, kiegészítőként a következő alaptagok mellett jelentkezik: rossz (3), nehéz, hideg, meleg, hosszú szünet, drága, nehéz (matekfeladat), rosszul, undorítóan, felidegesít.

Egyes lányok olyan *brutál* undorítóan viselkednek.

A matekdogánk *brutál* rossz lett, ez kriminális.

Pozitív jelentésben a szórakozásra, külső kinézetre, zenére, iskolai teljesítményre vonatkozóan a következő alaptagok merültek fel: ruha (3), jó buli (2), zene (2), szett, köröm, szünet, koncert, hangszer, ár, algebraátlag, kirándulás, erős (autó), hullámvasút, jól (játsszik).

Brutál jó a mai szetted.

Brutál jó algebraátlagod van.

Állítmányi szerepben a diákok 38,5%-a, jelzőként 7%-a, fokozó, intenzitást kifejező szerepben (*brutálisan/brutál*) 49%-a alkalmazta a *brutális* és a *brutál* lexémákat. Polaritásváltó, vagyis pozitív volt a példák 53%-a, a többi megtartotta a negatív jelentést. A fokozást kifejező példák esetében a *brutál* mutatott valamivel nagyobb arányt. A 38 példából 22 volt pozitív, vagyis 58% volt értékesítő, a *brutálisan* vonatkozásában fele-fele arány volt kimutatható.

(A százalékszámításnál megjegyzendő, hogy 127 értékelhető példa volt a lehetséges 132-ből.)

Brutális vagy inkább valami más?

A *brutális* különféle kollokációs helyzetekben való elfogadását felmérő feladat a következő volt:

2. Biztosan tapasztaltad már, hogy a *brutális* szó pozitív értelemben is használatos a mai nyelvhasználatban. Te az alábbi mondatok közül melyikben használnád ezt a kifejezést? Ha elfogadhatónak tartod, írd be, ha nem élnél vele, helyettesítsd egy számodra elfogadható kifejezéssel!

- a) Vettem egy új kocsit, most is azzal érkeztem. Csak úgy repeszt. El sem hiszed milyen _____ verda.

- b) A húgom köpi-vágja a matekot, hogy milyen tehetséges, az _____.
- c) A barátom nagyon jól keres, a fizetése egyszerűen _____.
- d) Olga sokat ad magára, igazán _____ az új műszempillája.
- e) Az igazgató szerint a digitális gazdaság _____ sikereket ért el az idén.
- f) Duplantis most is egy _____ világcsúccsal nyerte meg a rúdugrók versenyét.

A középiskolások 38–56 százalékban elfogadták az adott szavak környezetében a *brutális* lexémát akár jelzőként, akár állítmányként szerepeltek. Az eredmények a következőképpen alakultak: autó (verda): 45%, tehetséges: 38%, fizetés: 56%, gazdasági siker: 41%, világcsúcs: 54%. Kivételnek csak a műszempilla számított, itt a *brutálissal* való kollokálódás lehetőségét csak 18% támogatta. A *brutálist* egyébként példánként 4–9 alkalommal a *brutál* lexémával helyettesítették, a szempillát kivéve.

A fenti mondatok mindegyike egyértelműen pozitív tartalmakat közöl: jó autó, tehetség, szép szempilla, gazdasági siker, világcsúcs. Amikor a *brutális* használata mellett döntött az adott mondatokban az adatközlők kb. fele, egyértelműen a polaritásváltásra, az értékváltásra szavazott. A 2. feladat mondataiban a pozitív jelzők választásával történő polaritásváltás a következőképpen alakult: a) 21%, b) 23%, c) 28%, d) 70%, e) 46%, f) 36%.

A szempilla kapta a legtöbb pozitív jelzőt vagy más leírást. A d) feladat példanyaga tulajdonképpen reprezentálja a 2. feladatban választott pozitív tartalmú kifejezéseket: *szép* (12), *jó* (4), *menő* (4), *gyönyörű* (4), *extra* (2), *mesés*, *elbűvölő*, *csodás*, *nagyon jó*, *kitűnő*, *szuper*, *fenszi*, *faja*, *fullos*, *mutató*s, *nagy*, *hatalmas*, *hozzá illő*, *jól néz ki*, *sokat dob rajta*, *tetszik*.

A 2. feladat mondataiban a polaritásváltás olyan szavakkal is megtörténik, amelyek maguk is polaritásváltók. A következő mellékneveket emelném ki jelzői és állítmányi szerepben is: *durva*, *baromi*, *kriminális*, *örületes*, *eszméletlen*, *gizda*; néhányszor főnév a helyettesítő: *beszarás* (2b példa – 3 példány). A *bomba* verda (4) és a *bomba* a szempillája (4) feltehetően a *bomba* jó rövidült változataként értékelhető.

Mivel egyenértékű a brutális és a brutál?

A 3. feladatban egyértelműen fel kellett váltani a *brutális* és a *brutál* mellékneveket a nekik megfelelő tartalmú szavakkal, szinonimákkal, Andor parafrázálásról beszél ennek kapcsán (Andor 2011).

3. Írd be, mely kifejezésekkel *helyettesítenéd* az alábbi mondatokban a *brutál* vagy a *brutális* lexémát!

- a) Ismét *brutális* koncertet adott az énekes. _____
- b) *Brutális* meleg lesz ma. _____
- c) – Na, milyen az új gép? – Ez öregem? Ez egy *brutál* állat! _____
- d) Indul a szülők rohama az Aldi, Lidl, Spar üzleteibe: nem érdemes lemaradni, *brutál* akciók robbantak. _____
- e) *Brutális* üzlet a szex. _____
- f) *Brutál* jó áron adják az egyik legszebb fehér gépházat. _____
- g) *Brutális* sor alakult ki a szerb–magyar határon. _____
- h) *Brutális* csapatot állított össze a tanárunk erre a táncversenyre.

A fenti mondatokban a *brutális koncert*, *üzlet* és *csapat* példánál a pozitív jellegű 'nagyon jó', 'nagyon nagy' tartalmak érvényesülnek helyettesítőként. A *brutál* akciók és *brutál* jó ár példáknál a parafrázisok szintén a pozitivitás, a nagymértékű jelleg kiemelése jegyében születnek. A példamondatokban a *brutális* list gyakran olyan kifejezések helyettesítik, amelyek maguk is értékvtók (pl. *őrült*, *észvesztő*, *eszméletlen* stb.) vagy értékvesztők: *rohadt* jó, *brutál* jó, *rémisztő* jó). A *brutál* állat szószerkezet is a dicsérő szándék jegyében született, csak az alaptag jelentése miatt nehezebb megítélni a jellegét, ez – mint látjuk majd alább – a *brutált* helyettesítő szavak polarításának megítélését is megnehezíti. A *brutális meleg* és *brutális sor* természetesen az intenzitás és a negatív tartalmak affirmálódását hozza. A diákok megoldásai is tükrözik ezt a sokszínűséget.

A *brutálisra* vonatkozó, értékvtást kifejező, **pozitív** jelzők a koncert (3a mondat) esetében emelhetők ki, mert ez a leggazdagabb. (A zárójelben a példányszám áll.) *Szuper* (6), *jó* (5), *nagyon jó* (5), *fantasztikus* (5), *király* (4), *extra* (3), *fénomenális* (2), *nagyszerű* (2), *lenyűgöző* (2), *fergeteges* (2), *csodálatos*, *bámulatos*, *briliáns*, *zseniális*, *emberfeletti*, *sikeres*.

A nagy méretre, a hosszúságra való semlegesnek mondható utalás a *brutális* sor kapcsán álljon itt (3g mondat): *hatalmas* (13), *hosszú* (7), *óriási* (5), *nagy* (4), *gigászi* (3), *nagyon hosszú* (2), *nagyon nagy* (2), *kilométeres*, *végtelen hosszú*, *gigantikus*.

A negatív konnotációjú *brutális meleg* esetében elmondható, hogy az intenzításra való célzás jellemzi a *brutális* parafrázisaiként szereplő kifejezéseket. A *nagyon* 34%-ban jelenik meg, a maradék 65%-ot a meleg elviselhetetlenségére való jelzésként számos negatív jelentésű, egyfelől ragtalan melléknév/melléknévi igenév: *rohadt* (5), *kurva* (4), *borzasztó* (2), *kibírhatatlan* (2), *iszo-*

nyatos, olvasztó, pokoli, irtó, kéméletlen, eszméletlen, gatyarohasztó, agyrohasztó, kicseszett és vulgárisabb szinonimája, *iszonyú, katasztrofális, döglesztő*; másfelől határozóragos alakok és rövidült formák töltik ki: *kurvára, túrhetetlenül, kegyetlenül, borzasztóan* (3), *kriminálisan* (2), *elképesztően* (2), *rettentően, halálosan, szörnyen, döglesztően, halál, dög*.

Kifejtettség szempontjából különösen figyelemre méltó a *dög/döglesztő/döglesztően* meleg kifejezéssor. A határon kialakult *brutális* sor esetében is nagyjából identikus negatív töltetű megoldásokkal találkozunk, mint a *brutális* melegenél, csak kevésbé gazdag a példaanyag.

Polaritásváltó kifejezések helyettesítése más polaritásváltókkal

Fentebb láthattuk, hogy a *brutális* polaritásváltása megtörtént a pozitív jelentésű kifejezések révén. Ha a *brutálist* és a *brutált* helyettesítő lexémák közül a más polaritásváltó példákat vizsgáljuk, nagyon hasonló megoldásokat találunk a koncertre, a csapatra, akciókra vonatkozóan (lásd a következő bekezdésben). A *brutális üzlet* (a szex) és a *brutál állat* sajátos asszociációkat keltő jellegéről külön kell szót ejteni.

A 3. feladatsor megoldásai közül gyakorisági szempontból kiemelhető az *elképesztő* és a *hihetetlen*, hiszen nemigen akadt mondat, ahova ne kerültek volna be helyettesítőként valakinél ezek a megoldások: *elképesztő* (20), *hihetetlen* (12). Egyértelműen értékvtők a következők: *kriminális* (2), *eszméletlen* (2), *rohadt* (2), *durva* (2), *kegyetlen* (2), *őrült, észvesztő, eszeveszett, a kicseszett* (1) és vulgárisabb szinonimája (7).

Szembeszökő az *elképesztő* és a *hihetetlen* gyakorisága. Vajon mi ennek az oka? Milyen egyáltalán a polaritásuk? A *hihetetlen* és az *elképesztő* is jobbra a *nagyon* szerepét tölti be, csak a meglepetési faktor nagyobb, noha olyan elcsépett váltak már, hogy a határfokuk csökkent. Az *elképesztő* lexémát a 3. feladatban minden lehetséges helyen alkalmazzák a diákok: *elképesztő* koncert, *elképesztő* állat a gép, *elképesztő* akciók, *elképesztő* csapat, tehetség, műszempilla, gazdasági siker, világcsúcs. A Szabó Martina Katalin által felvetett bizonytalansági tényező egyértelmű az *elképesztő* szentimentértékével kapcsolatban (Szabó 2018, 144), annyi mindenesetre leszögezhető, hogy a diákok alapvetően intenzivitást jelölő, meglepő, pozitív tartalmakat kívántak kifejezni vele. Negatív jelentéstartalomban határozói szerepben tűnt fel két alkalommal: *elképesztően* meleg.

A 2. feladat mondataiban az *elképesztő* behelyettesítése szintén nagy számban megtörtént (21). Legtöbben (13) állítmányi szerepben alkalmazták a tehetségre vonatkozóan, csak a verda elé nem került oda. Meghagyták a kifejezőnek vélt *brutálist*, vagy az *elképesztő*nél hatásosabb eszközökre cserélték.

Ha két internetes forrást egymás mellé teszünk, az *elképesztő* értékváltási folyamatát már megfigyelhetjük. A magyar nyelv értelmező szótára szerint az *elképesztő*: 1. rendkívül *meglepő*. 2. (bizalmas, túlzó) *igen nagyfokú, nagymértékű; irtózatos, szörnyű, meghökkentően nagyméretű*. Az interneten fellelhető szinonimaszótár a meglepő jelleg (pl. *megdöbbentő, megrázó, meghökkentő*) mellett a nagy méretre utal (pl. *óriási, hatalmas, monumentális, gigantikus*), de főképp a szépségre, kiválóságra mutató pozitív jelzők hadát sorolja fel (pl. *csodálatos, ragyogó, remek, tökéletes*). Most a szintén értékváltó szlenges kifejezésektől eltekintünk.

A polaritásváltás értékvesztő kifejezésekkel is megtörténik a 3. feladat mondataiban is. Legjellemzőbben a *jó* melléknév elé kerülő fokozók révén megy végbe ez az értékmódosulás: *kurva jó* (23), *rohadt jó* (13), *kicseszett jó* (2), *bomba jó* (4), *fene jó* (üzlet), *kriminálisan jó* (csapat), *kegyetlenül jó* (üzlet), *eszméletlen jó* (koncert), *durván jó* (üzlet). A 2. feladatsorban 8 alkalommal találkoztunk hasonszerű jelenséggel. A fentebb szereplőkön kívül a *brutál jó* (2), a *brutálisan jó*, a *baromi jó* fordult még elő.

A 2. feladat mondataira általánosságban azt a megállapítást tehetjük még, hogy ott kevesebb a nyersebb, durvább kifejezés, hisz azok helyére beírhatták a *brutálist*, amely afféle álcaként minden intenzív tartalmat helyettesíthet. Nagy kérdés persze az, hogy egyik-másik kifejezés polaritása milyen irányú, illetve milyen fokozatok vannak benne, a beszélő a közösség által használt jelentésben él-e vele, egyéni emóciói milyen mértékben befolyásolják. Itt természetesen felmerül, vajon alapján mit jelent egy-egy szó, a jel fedí-e a tartalmat, kiváltképp különböző beszédhelyzetek mit adhatnak hozzá. Karcevskij az intonációval kapcsolatban jelzi, de az információra is jellemző, hogy a nyelvi jel alapvető tulajdonsága, hogy a jel és a jelölt tartalom sosem fedí egymást teljesen (vö. Péter 1984, 222).

Érdemes szót ejteni a *rohadt* melléknév(i igenév)ről, amelyről Szabó Martina Katalin megállapítja, hogy értékvesztésre képes, de -váltásra nem. Kifejti, hogy minden általa vizsgált negatív emóciót kifejező elem „betöltheti az értékvesztő funkciót, azaz állhat fokozó szerepben [...], ugyanakkor közülük csupán az elemek egy szűk köre az, amely értékváltóként is szerepelhet” (Szabó 2019, 311). Így például a *rohadt* csupán értékvesztő funkcióban állhat, értékelő elemként csak negatív tartalom hordozója lehet. Ennek nyomán megvizsgáltam a diákok által adott válaszokban a *rohadt* lexéma viselkedését.

Összesen 30 alkalommal fordul elő a *rohadt* a kérdőívben adott válaszokban. 14-szer negatív jelentésben *rohadt* nagy sor (3), *rohadt* hosszú sor (3) a határon, *rohadt* meleg (8). Ezzel szemben a *rohadt* nagy pozitív értelmet nyer az akciók mellett: *rohadt* nagy (2) akciók a Lidlben, *rohadt* nagy állat (a gép).

16-szor a *rohadt* jelző értékvesztőként, a *jó* melléknév pozitív értelmű fokozójaként tűnik fel: *rohadt* jó áron (5), *rohadt* jó koncert (3), *rohadt* jó csapat (2), *rohadt* jó verda, *rohadt* jó üzlet.

A c) mondat (amely Google-keresés nyomán került a kérdőívbe, akárcsak a 3. feladat jobbára minden példája) szövegkörnyezete révén nem hagy kétséget a *brutál* értékvtáltásáról, pozitív tartalmáról. Azonban az *állattal* való kollokáció miatt a kérdőív kitöltői igen kis számban döntenek a polaritásváltás mellett, csupán 9%-uk alkalmaz pozitív tartalmú szót helyettesítésül. Az *állat* metaforikus jelentésekben (vagyis, ha nem az állatvilág) tagjaira vonatkozik, negatív jelentést szokott kapni, ez arra ösztönzi a diákok 73%-át, hogy a nagyságra való utalás mellett (18%) durva kifejezésekkel, szitokszavakkal helyettesítsék a *brutál* szót. Szinte természetes, hogy számbelileg a *vad* melléknév tűnik ki (15 diák – 23%). A *vad* mintegy összetételt alkot az alaptaggal, itt már feltehetőleg utótaggal (*vadállat*).

Ha sorba állítjuk a kérdőívben megjelenő, *rohadt* nagy állat, *rohadt* jó állat, *rohadt* állat (2) példákat, az első kettőnél az értékvesztő szerep csúcsosodik ki, ám az utóbbinál: *rohadt* állat (a gép) esetében felmerül az értékvtáltás kategóriája (3c példa). Ez megcáfolná Szabó korábban említett feltételezését, hogy a *rohadt* nem lehet értékvtáltó, noha nem tudhatjuk, hogy nem negatív értelemben használták-e az adatközlők (ám ez a szövegkörnyezet alapján pozitívnak tetszik).

A kérdőívben megjelenő *durva*, *durván* jó kapcsán megjegyezhető, hogy a tehetséghez (3) és a világcúschoz kötődően nem lehet kétségünk a *durva* pozitív polaritásáról (a 2b és 2f mondatban). A *brutális* üzlet a szex helyett álló *durva* üzlet a szex (2) már felveti a kérdést (3e mondat), vajon pozitív tartalomról van-e szó, míg ez az értékvesztő példánál (*durván* jó üzlet) nem képezi vita tárgyát. Különösen elgondolkodtató mindez, ha látjuk ennél a mondatnál a *brutálist* parafrázáló kifejezések megoszlását. Kevés a pozitív jelző, inkább a nagyságra utaló és a már említett, pozitív értelemben használt, polaritásváltó, eredetileg durva kifejezések szerepelnek benne helyettesítőként, s ami a legfontosabb, olyan megoldások sora is, amelyek negatív felhangúak, s értékvtáltásról esetükben nem beszélhetünk: *undorító*, *nagyon undorító*, *szörnyű*, *rossz*, *piszkos*, *mocskos*, *rémes*, *rémseges* üzlet a szex. Nem meglepő talán, hogy az inkább a véleményalkotásra, mint a feladat megoldására koncentrááló adatközlők mind lányok voltak.

Összegzés és kitekintés

A dolgozat egyik alapvető kérdésére válaszolva, hogy mi minden lehet brutális, megállapíthatjuk, hogy az emberi viselkedés, a különféle állapotok, a természeti folyamatok, az iskolai történések, sport, szórakozás, étkezés külső kinézet tematikájához kötődik legtöbbször a diákok által fogalmazott monda-

tokban. Természetes, hogy a korosztályi jellegből kifolyólag leginkább a *buli*, a *nagyszerű jármű*, *ruha*, *iskolai sikerek*, *zene*, a *sportteljesítmények* merültek fel alaptagként a leggyakrabban. Főként az öröm, a harag, a meglepetés indukálja a megnyilatkozásokat.

A fiatalok szívesen élnek a *brutális* és *brutál* lexémákkal pozitív értelemben is, hisz ahogy utalás is történt már rá, az expresszív elemek a megszokott szinonimáikhoz képest feltűnőek, könnyen népszerűvé válnak. A *brutális* negatív értelemben is gyakran került képbe, a *brutál* különösen közkedvelt fokozói szerepben. A *brutál* terjedése egyértelmű, a beszélt nyelvben egyre gyakoribb a fiatalok körében (főként pozitív jelentésben). A *brutális* értékvesztő pozícióban általában raggal kiegészülve jelentkezik, noha ritkán el is maradhat a toldalék. A diákoknál egy ilyen példa volt fentebb, de találkozhatunk vele néhol az interneten is: „*Brutális* aranyos lányok”, <https://www.google.com/search?q=Brut%C3%A1lis+aranyos+l%C3%A1nyok>.

A rövidülési tendencia többször is megtapasztalható. Például: *irtó jó*, *halál/dög meleg*, *bomba verda* stb.

A *brutál* szóalak meghonosodásával kapcsolatban a bevezetőben felvetett kérdés nehezen megválaszolható, hisz rövidülési tendenciák nyelvünkben is vannak, de a *brutál* az idegen nyelvekből is beáramlik (főleg az internet révén). Érdekes példa a következő: A *Nemzeti Sport* oldalain a spanyol és olasz lapszemlében ezt olvashatjuk: „*»Brutális«* – áll a spanyol *Marca* csütörtöki címlapján.” (*Brutális* Oblak, Lautaro groteszk tizenegyese.) <https://www.nemzetisport.hu/bajnokok-ligaja/2024/03/brutalis-oblak-lautaro-groteszk-tizenegyese-lapszemle>. A *Marca* címlapján persze az áll: *BRUTAL*. Ebből lett a fordításban *brutális*, de sok helyütt láthatjuk a *brutál* térhódítását például az autókkal kapcsolatban (a diákok példáiban és az interneten is, magyarul is, és idegen nyelven is).

A *brutál/brutális* vagy az őket helyettesítő szavak polarítása, szentimentértéke gyakran nehezen állapítható meg, illetve a kollokáció, a szövegkörnyezet határozza meg a polaritást, ahogy láttuk ezt már korábbi példáknál is. Szemléltetésül álljon itt a *kegyetlen*: Ismét *kegyetlen* koncertet adott az énekes. *Kegyetlen* sor alakult ki a szerb–magyar határon. Maga az alapszó is kihatással van a kiegészítők polarítására/polarításának értelmezésére és intenzitásfokozó jellegére, ahogy ezt a *brutál* állapot esetében megtapasztalhattuk.

A *brutál* és a *brutális* parafrázisait vizsgálva kitetszik egyes helyettesítők nagy gyakorisága. Megállapíthatjuk, hogy jószérével minden lehet *elképesztő*, ami *brutális*, pozitív értékben biztosan. Az *elképesztő* és a *hihetetlen* gyakorisága mutatja, hogy a jelentésük szinte semlegessé válik.

A nemek szerinti elemzés után (kevés kivétellel) kijelenthető, hogy nem látszik igazán markáns különbség a két nem nyelvhasználata között, a durva-

ságok használatát tekintve sem. Néhány eltérésre mégis felfigyelhetünk a fiúk és a lányok válaszaiban. Fentebb utaltunk rá, hogy a *műszempilla* kapcsán milyen gazdag pozitívan értékelő melléknéváradat jelentkezett (főleg a lányoknál). A másik jellegzetesség a feltűnően negatív attitűd a *szex* üzletként való térhódításával kapcsolatban, pedig az internetről származó mondat vérlázító folytatását még nem is ismerték.

A *brutális* és *brutál* fokozó szerepben, de mintegy összefoglalásul is szolgálhat. Egy atlétikai verseny után nyilatkozó atléta, hangsúlyozva a verseny kiélezettségét, gyorsaságát, lezárásként azt mondta: *brutál*. Enyhítőként is megjelenhet. Homályosságban hagyhat valamit általa a beszélő, amit nem tud, nem akar kimondani, amolyan töltelékszóként jön a *brutál*. Az idegen szó afféle álca is lehet, mindenki azt ért rajta, amit akar. A kérdőívben ez alapvetően abban mutatkozott meg, hogy, ahol kötelező volt cserélni a *brutálist/brutált*, ott sokkal több durvaság került be (3. feladat), mint ahol nem feltétlenül kellett helyettesíteni őket (2. feladat). A negatív konnotációjú alaptag esetében is szépítő kifejezés lehet a *brutál/brutális*, ez megtapasztalható volt a helyettesítéskor, hisz többen meghagyták az eredeti alakot ahelyett, hogy durva kifejezésekkel cserélték volna fel.

A polaritásmegítélést övező bizonytalanság jelzi, hogy alakulóban lévő jelenségről van szó, hisz számos diák nem értette pozitív jelentésűnek a *brutál* szót (ahogy az eredeti fogalmazó). A *brutális csapat* esetében (3h mondat) néhányan nem éreztek értékváltást, hisz a következő helyettesítésekkel éltek: *nagyon rossz, irtózatosan rossz, katasztrofális, szörnyű*.

Hogy szürkíti a stílust, könnyen lehet, hiszen a diákok kérésre végtelen gazdag helyettesítősort vonultattak fel. Még ifjúkoromban hallottam utoljára az itt felbukkanó *faja* megnevezést. A *gigászi* vagy az *irdatlan* szavakat se sokszor tapasztaltam meg diákjaim nyelvi közléseiben. Volna tehát mivel felcserélni a *brutálist*. Benkő László a durvaságok kapcsán figyelmeztetett anno, hogy a kényelem szülte klisékről van szó. Kimondásukkor nem kell gondolkodni, a helyzethez igazítani a kifejezéseket (vö. Benkő 1980, 12). Akadt olyan megjegyzés néhány évtizede, hogy nem lehetnek a képek *brutálisan* látványosak. Ma már csak az merülhet fel, hogy milyen nyelvváltozatban nem szokott felmerülni, hisz egy esszében talán nem futhatunk rá, de a beszélt nyelvben biztosan. Kétségtelen, hogy lehetne sokatmondóbb, szemléletesebb megfogalmazást is találni, de az intenzitást hangsúlyozó és hatásvadász törekvések gyakran fontosabbak. Persze kaphat egyéni színeket, ironikus felhangokat, tartalmazhat többletinformációt, igazi emóciót a *brutál* és a *brutális* is, mint ahogy az őket helyettesítő egyéb polaritásváltó elemek is. Minden stíluseszközzé tehető. A szokatlanabb megoldások közül a következőket emelhetjük ki: *brutálisan* atra (*szempilla*), *gecire* gyors (verda), *pacek* (állat), és álljon itt még egyszer a szellemes, iróniá-

val töltekező példa: *Brutál* vagyona egy bögre tea. Ki tagadhatná, hogy bájosan bús többletjelentést tartalmaz?

Meddig tart a *brutális* népszerűsége, nem tudhatjuk. Mulandó is lehet. Fiatalkoromban minden *klassz* és *stramm* volt. Jelenleg azonban van, akinek *brutál* vagyona a *brutál* és a *brutális*.

Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára. Digitális tudománytár. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok>. (2025. márc. 21.)
- Andor József. 2011. De durva ez a téma! – Megfigyelések a melléknévi polaritásváltásról. *Hungarológiai Évkönyv* (12): 33–42. https://epa.oszk.hu/02200/02287/00012/pdf/Hungarologiai_Evkonyv_12_033-042.pdf (2025. márc. 21.)
- Benkő László. 1980. Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In Rácz Endre – Szathmári István szerk. *Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kugler Nóra. 2014. A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a *félelmetesen jó*? *Magyar Nyelvőr* 138 (2): 129–139. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/9828/138201.pdf> (2025. márc. 21.)
- Nemesi Attila László. 1998. Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában. *Magyar Nyelvőr* 122 (1): 24–35. https://real-j.mtak.hu/6072/1/MagyarNyelvor_1998.pdf (2025. márc. 21.)
- Péter Mihály. 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15. 219–235.
- Szabó Martina Katalin – Lázár Bernadett – Nyíri Zsófi – Morvay Gergely. 2017a. A szentimentérték módosulásának vizsgálata szemantikai-pragmatikai szempontból annotált korpuszon. *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. 251–260. Szeged: SZTE Egyetemi Kiadványok. https://acta.bibl.u-szeged.hu/59014/1/msznykonf_013_251-260.pdf (2025. márc. 21.)
- Szabó Martina Katalin – Lázár Bernadett – Nyíri Zsófi – Morvay Gergely. 2017b. A negatív emotív elemek vizsgálata a nemek közötti nyelvhasználati különbségek szempontjából. In Ludányi Zsófia szerk. *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből*. XI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. 161–176. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. https://archive.nyud.hu/alknyelvdok17/proceedings/Szabo_Lazar_Nyiri_Morvay.pdf (2025. márc. 21.)
- Szabó Martina Katalin. 2018. A szentimentérték módosulásának a problémája a magyar nyelvű szövegek szentimentelemzésében, különös tekintettel az értékvesztésre és az értékváltásra. *Doktori értekezés*. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/9976/1/VEGL.pdf> (2025. márc. 21.)
- Szabó Martina Katalin. 2019. Az értékváltás jelensége a magyar nyelvben: A negatív emotív elemek sajátos használatáról. *Magyar Nyelv* 115 (3): 309–323.

Szinonimaszótár. <https://szinonimaszotar.hu/keres/elk%C3%A9peszt%C5%91> (2025. márc. 21.)

Tolcsvai Nagy Gábor. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

https://real-j.mtak.hu/1139/1/ALTNYELVTAN_15.pdf (2025. márc. 21.)

Edit KATONA

ŠTA SE MOŽE NAZVATI BRUTALNIM?

Tendencije promene i gubljenja vrednosti u sferi jezičkih elemenata sa negativnom emocionalnom konotacijom

Jezik se neprekidno prilagođava potrebama svoje jezičke zajednice i prolazi kroz dinamične promene. Ovo naročito važi danas, kada namere i načini komunikacije prolaze kroz korenite transformacije. Te promene se ugrađuju u jezik, ali se mogu ostvariti samo one modifikacije koje sistem dozvoljava. To se odnosi na promene u obliku, značenju i mogućim povezivanjima izraza sa različitim emocionalnim nabojem. Izrazi sa negativnom konotacijom promenom vrednosti dobijaju pozitivne konotacije (u pridevskoj, priložnoj i predikativnoj funkciji). Ovaj fenomen se pre svega manifestuje u jeziku mladih, slengu i jeziku reklama. Ovaj rad se prvenstveno fokusira na značenja, povezivanja i obrasce promene vrednosti prideva *brutális* („brutalan“) i njegovog skraćenog oblika *brutál*. Prilikom analize ovog naizgled jedinstvenog materijala, ne treba smetnuti s uma da je ovaj fenomen poznat u (mađarskom) jeziku, kako sa formalnog, tako i sa semantičkog aspekta. Anketa sprovedena među srednjoškolcima takođe ističe kolokacione situacije u kojima se pojavljuju dve gorepomenute lekseme, semantički obojene reči sa kojima se iste identifikuju kao i nijanse značenja koje mladi pripisuju ovim dvema rečima, koje su u zadnje vreme postale veoma popularne.

Ključne reči: sistematičnost, jezičke varijante, značenja, promena polariteta, brutalan

Edit KATONA

WHAT CAN BE CALLED BRUTAL?

Tendencies of value change and value loss among linguistic elements with negative emotional charge

Language constantly adapts to the needs of its linguistic community, undergoing dynamic changes. This is especially true today, when intentions and modes of communication are undergoing radical transformations. These changes become embedded into the language, but only modifications allowed by the system can be realized. This applies to the changes in form, meaning, and possible connections of expressions with various emotional charge. We can notice that many negatively charged expressions are acquiring positive meanings nowadays. This phenomenon primarily applies to youth language, slang, and the language of advertising. This paper mainly examines the meanings, connection possibilities, and patterns of value change and loss of *brutális* and *brutál* lexemes. When analyzing the seemingly unique example material, we must bear in mind that this is a familiar phenomenon in the

(Hungarian) language from both a formal as well as a semantic perspective. The survey conducted among high school students also highlights the collocational situations in which the two aforementioned lexemes appear, the semantically charged words with which they are identified, and the shades of meaning that young people attribute to these two words, which have become very popular these days.

Keywords: systematicity, language varieties, meanings, polarity shift, brutal

IRODALOM, PEDAGÓGIA, POLITIKA

GINTLI Tibor

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
gintli.tibor@btk.elte.hu
ORCID: 0000-0003-2151-0248

A JELENTÉSTULAJDONÍTÁS SZITUATÍV MEGHATÁROZOTTSÁGÁNAK ÁTALAKULÁSA ÉS HATÁSA A *KIKÖZÖSÍTŐ* CÍMŰ REGÉNY ÉRTELMEZÉSÉRE

**Transformacija i uticaj situativnog tumačenja na osmišljavanje
romana *Nalogodavac izopštenja***

**The Transformation of the Situational Determination
of Meaning Attribution and its Impact on the Interpretation
of Tibor Déry's Novel *A kiközösítő* (*The Outcaster*)**

A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogyan hatott Déry Tibor regényének interpretációira az értelmezések szituatív meghatározottsága. Ennek összetevői közül elsősorban az interpretáció keletkezési idejére jellemző társadalmi, politikai viszonyok olvasatokat befolyásoló hatására koncentrál. Bemutatja, hogy a Kádár-korszak időszakában született értelmezések a szöveg ironikus gesztusait a pártállam ideológiai doktrínáival azonosulva vagy azokat kényszerűen tiszteletben tartva a regény szatirikus kritikájának hatókörét a Rákosi-korszakra szűkítették le. Mivel a szocializmus rendszere lényegét tekintve maga is diktatórikus volt, az értelmezők a főhős alakját nem értékelhették szatirikusan beállított, negatív figuraként, mert ezzel a rendszer lényegét, a párt egyeduralmát biztosító „demokratikus centralizmus” elvét kérdőjelezték volna meg. A későbbi olvasatok ugyan kitértek a szatíra hatókörét a diktatórikus hatalomgyakorlás minden formájára, de nem vizsgálták fölül a korábbi recepciónak azt a hagyományát, amely a cselekmény egyháztörténeti aspektusának kizárólag az allegorikus jelölő funkcióját tulajdonította. A tanulmány amellett érvel, hogy a mai olvasó

számára a kortárs társadalmi jelenségek hatására egyház és politikai hatalom összefonódása a regénynek izgalmas jelentésrétegét képviseli, azaz az egyháztörténet az allegorikus jelölő pozíciójából elmozdulva maga is jelöltté válik.

Kulcsszavak: értelmezői horizont, szituatív meghatározottság, szatíra, történelmi regény, parabola

Ungvári Tamás 1973-ban publikált monográfiájában *A kiközösítő*t az életmű talán legjelentősebb darabjának nevezte (Ungvári 1973, 263). Ezzel a megállapítással magam is egyetértek, amennyiben ezt a minősítést a szerző nagyepikai alkotásaira vonatkoztatjuk. Déry regényeinek visszatérő esztétikai problémája a szövegek túlrtsága, nagyobb terjedelmű elbeszélő művei az esetek többségében nem találják meg a terjedelem ökonomikus arányait. Ennek a sokszor indokolatlan bőbeszédűségnek az egyik leglátványosabb példája a váci fegyházban íródott, de csak 1964-ben publikált *G. A. úr X-ben*. Ezzel szemben *A kiközösítő*, amely csupán két évvel később, 1966-ban jelent meg – bár szükséztávással aligha vádolható –, mentes ettől az esztétikai hiányosságtól, mindvégig képes fenntartani az élénk olvasói érdeklődést.

Ennek egyik oka valószínűleg abban rejlik, hogy a szöveg jelentős részét alkotó nagyjelenetek, amelyeknek terjedelme általában több tíz oldalt tesz ki, dramaturgiai szempontból kitűnően szerkesztettek. (Ilyen például Ambrus Justina császárnéval folytatott két tárgyalása, Palladius ariánus püspök kihallgatása az aquileiai zsinaton, Maximus és Ambrus vitája, majd Theodosius és a kis-nagy püspök többszöri összecsapása.) Dinamikusan és szellemesen mutatják be a hatalmi sakkjátszmák soktényezős, rafinált mechanizmusait, az erőviszonyok vita során bekövetkező változásait, az elismerésnek álcázott fenyegetést, a hódoltnak tűnő zsarolást, egyszóval a hatalom retorikai eszköztárának működését.

A regény esztétikai teljesítményének másik fontos alkotóeleme, ahogy arra már Ungvári is rámutatott, a szövegben megvalósuló stílusimitáció. Déry kiváló stílusérzékkal és mértéktartó iróniával kelti a szentéletrajkok kegyes és keneteljes hanghordozásának illúzióját, az elbeszélői hang imitativ nyelvi leleménye nem fárad ki, mindvégig eleven hatástényező marad. Szerencsés egybeesés, hogy az iróniának a regény elbeszélői szolamában érvényesülő változata maga is a tettetésre épül, akárcsak Ambrus magatartása, aki szenteskedéssel igyekszik leplezni nyers hatalomvágyát. A szöveg túlnyomó részében a narrátor színleg azonosul Ambrus nézőpontjával, rendre a szent püspök nagyságát hangsúlyozza, miközben folytonosan ironikus indexekkel látja el ezeket a megnyilatkozásait. Ambrus a cselekmény nagy részében színlel, a történetét elbeszélő narrátor pedig azt színleli, hogy bedőlt a püspök alakoskodásának. Azt az eszközt választja Ambrus leleplezésére, amellyel ez elérte céljait, úgy is fogalmazhatunk, hogy saját technikáját fordítja ellene.

Írásom témaválasztásának egyik oka tehát az, hogy *A kiközösítő*t Déry esztétikai szempontból legsikerültebb regényének tartom, a másik ok a mű tematikájában rejlő megszólító erő, egyszerűbben fogalmazva: a mű aktualitása. Értelmezőinek egy része azonnal fölismerte, hogy a regény a hatalom megszerzéséről, a demagógiára épülő egyeduralom kiépítéséről szól, s azt is jól érzékelt, hogy a történelmi kulisszák között a megírás jelenének és közelmúltjának problémái jelennek meg. A szöveg jelentése ugyanakkor nem szűkíthető le kizárólag a 20. század közepén lezajlott történelmi és politikai események értelmezésére. A késő antikvitás és a jelen összekapcsolása egy magasabb absztrakciós szint jelenlétére figyelmeztet, hiszen az elbeszélés történelmi horizontja ezzel a megoldással mintegy másfél évezredes fesztávot fog át. Egyebek mellett ez a már önmagában is szimbolikusnak tekinthető, az európai történelem nagy részét felölelő időkezelés teszi lehetővé, hogy a mai olvasó a saját jelenére vonatkoztatva is föltegye hatalom és demagógia történelmi összefüggésének kérdéseit.

Közismert, hogy a mindenkori olvasást jelentős mértékben befolyásolja a befogadó aktuális situációja. Ez a relatív meghatározottság egyrészt függ az olvasó befogadástörténetben elfoglalt pozíciójától, az olvasást preformáló, az adott korszakra jellemző interpretációs eljárásoktól, a mű korábbi recepciójától, és természetesen függ az olvasót körülvevő aktuális viszonyoktól, illetve ezek olvasói értelmezésétől. Ez utóbbi tényező jelentősége minden bizonnyal megnövekedik, ha olyan történelmi, illetve politikai kérdéseket vet fel a szöveg, amelyekkel az olvasó saját jelenében is kénytelen szembesülni. Az alábbiakban azt kísérem meg nyomon követni, hogy milyen különbségek mutatkoznak *A kiközösítő* Kádár-korszakban született olvasatait befolyásoló szituatív meghatározottság és a jelenbeli befogadási horizont között.

A szituatív meghatározottság természetesen a félreolvasások esetében is érvényesül. Faragó Vilmos egykorú kritikája a történelmi igazság által igazolt politikust látja Ambrus alakjában, nyilván nem függetlenül a létező szocializmusnak attól az ideológiai doktrínájától, amely az erőszakos eszközöket (például a proletárdiktatúrát) is elfogadható megoldásnak tartotta az ún. történelmi igazság elérése érdekében, s úgy vélte, hogy „a könyörtelenség a világformáló ember szükséges erénye” (Faragó 1966, 4). Ebben az esetben az értelmező ideológiai álláspontja nem volt tekintettel a szövegnek tulajdonítható értékrendre, nem történt meg az olvasó és a szöveg horizontjának elválasztása, így azok termékeny összeolvadása sem valósulhatott meg. A kritikus saját ideológiai előfelvetéseit nyerte ki a szövegből, nyilván nem függetlenül a korszakra jellemző politikai elvárásoktól. Az Ambrus alakjában követésre méltó, nagy formátumú történelmi személyiséget feltételező értelmezés teljes mértékben vak a narrációban dominánsan érvényesülő ironiára, amely a szöveg egészének szatirikus jelleget

kölcsönöz, jóllehet, az irónia nyelvi nyomai folyamatosan jól érzékelhetők a szövegben. (A magyar irodalomtudományban már-már dogmává látszik meredni az az elméleti tézis, miszerint az iróniának nincs érzékelhető jele, nyelvi nyoma a szövegben. Ez a kijelentés azonban aligha tarthat igényt általános érvényre, hiszen az irónia nyelvi, retorikai jelzései például ebben a regényben is kifejezetten szembetűnőek.)

A regény Kádár-rendszer idején született értelmezései ugyan általában kevésbé vonalasak, mint Faragó kritikája, de egyfajta sajátos (szocialista) dialektika jellemzi őket. Miközben érzékelik az irónia jelenlétét, amelyet kimondva vagy sejtetve kapcsolatba hoznak az ötvenes évek történéseivel, Ambrus alakjához mégis apológiával viszonyulnak. Sz. Kováts Lajos szerint például a szöveg „iróniát minduntalan megmelegíti a humor, a »hatalom humanitása«, ezért a »regény mindenekelőtt a szocialista humanizmus könyve« (Sz. Kováts 1966, 1491). Simonyi kissé szofisztikáltabban, de hasonló álláspontra helyezkedik, amikor megállapítja, hogy a regény azt példázza: „a nemes szándék törvényszerűen eltorzul, ha fanatizmussal, kérlelhetetlen következetességgel párosul” (Simonyi 1966, 80), majd látszólag meglepő fordulattal konstatálja, hogy bár „az író és hőse között óriási távolság van mű elején, de ez a távolság állandóan csökken, el egészen a haldokló Ambrussal való teljes azonosulásig” (Simonyi 1966, 82). Béládi Miklós leszögezi, hogy a regény múltábrázolása szándékosan a jelenre vonatkoztatott, ugyanakkor úgy véli, hogy az elbeszélő „magatartásának magvát a megértés és a részvétel alkotja” (Béládi 1967, 49). Az apológia terén Bata Imre megy a legmeszezebbre, amikor majd egy évtizeddel *A kiközösítő* megjelenése után arra a következtetésre jut, hogy Ambrus alakjában az író saját önarcképét formálta meg. A főhős ebből a nézőpontból közelítve az az entellektüel, „aki a szellem eszközeivel képes ugyanarra, mire csak külső erő, a hatalom direkt birtoklása” (Bata 1974, 40). Ezeknek az interpretációknak az önellentmondásai arra vezethetők vissza, hogy a Kádár-korszak az ötvenes évekhez hasonlóan szintén a hatalom diktatórikus gyakorlására épült, bár annak kétségtelenül puhább változatát képviselte. Az ötvenes évek eseményeiről kialakított hivatalos narratíva csupán torzulásokról beszélt, természetesen fel sem merülhetett, hogy a párt feladja a proletárdiktatúra marxista elvét. Ambrus alakját a rendszer alapjait érintő ideológiai meghatározottság miatt nem lehetett negatív figuraként értékelni, hiszen ebben az esetben világossá vált volna, hogy a regény szatirikus kritikája nem áll meg az ötvenes éveknél, hanem – a korabeli pártzsargonral élve – a „demokratikus centralizmus” elvére is vonatkozik, azaz a hatalomgyakorlás diktatórikus módját nem csupán a Rákosi-korszak vonatkozásában, hanem általában utasítja el.

Az irónia jelentőségét, ha nem is figyelmen kívül hagyó, de alapvetően alábecsülő félreolvasás története nem ért véget a Kádár-rendszer bukásával.

Oltyán Béla 1995-ben publikált értelmezése polifonikus szerkezetként írja le a regény struktúráját, melyben Ambrus és a narrátor szólama, illetve a szerző (sic!) egymással polemizáló nézőpontjai közösen „hangszerelődnek összetett kóruddá” (Oltyán 1995, 80). Úgy látja, hogy a regényben az ironia csak korlátozott szerephez jut, bár mindhárom nézőpontban megjelenik, de eltérő mértékben. A legerősebben a narrátor szólamában érzékelhető, de Oltyán még ott is „fele-fele” arányban látja érvényesülni a helyeslés és az elutasítás gesztusait. Az implicit szerző esetében a rokonszenvet tartja meghatározónak, de adós marad annak indoklásával, hogy milyen nyelvi jelek utalnak az elbeszélő és az implicit szerzői nézőpont eltávolodására, azaz mennyiben mutatkozik a narrátor megbízhatatlannak. Ambrus emancipálásának kísérlete Oltyán olvasatában is megalapozatlan, mivel nincs tekintettel a szöveg egészét jellemző szatirikus jellegre. A regény struktúrája a narrátor ironikus közelítésmódját egyértelműen a szereplői nézőpont fölé helyezi, ami a szatíra karakteres műfaji sajátosságának tekinthető. Oltyán Béla értelmezése a szituatív meghatározottságból fakadó félreolvasásnak egy másik változatát képviseli, mint Faragó Miklós kritikája. Ott az adott politikai viszonyok és a hivatalos ideológia elvárásai vezettek az olvasás csődjéhez, Oltyán értelmezését inkább a preferált interpretációs sémák, illetve a korszerűnek tekintett elméleti megközelítés befolyása vitte félre. Bahtyinnak a polifonikus regényről szóló elmélete, melyek jelentősége vitathatatlan, arra csábította az értelmezőt, hogy ott is polifonikus struktúrát detektáljon, ahol az nyomokban sincs jelen. Ugyanakkor az az értelmezés sem zárható ki, hogy Oltyán a kilencvenes években immár szalonképtelen szocialista dialektikán alapuló megközelítésen csupán ráncfelvarrást hajtott végre a nagy hatású elméleti bázisra támaszkodva.

Visszatérve az előadás szorosabb értelemben vett tárgyához, a regény publikálásának időszakában keletkezett interpretációkat és a jelenbeli értelmezési horizontot befolyásoló szituatív meghatározottságok vizsgálatához, megállapítható, hogy ezek hatása elsősorban abban mutatkozik meg, hogy az értelmezések figyelmét a szövegben fellelhető nyelvi nyomoknak mely rétege köti le, illetve, hogy ezekre mekkora hangsúlyt helyeznek. A regény szövege a cselekmény idősíkjá mellett az elbeszélés idejét is hangsúlyossá teszi, rendre utalást tesz arra, hogy az elbeszélő a jelenből tekint vissza a keresztény ókor időszakára. (A római pénzüsségeket például átszámítja dollárra, a római helységneveknek pedig többször megadja a modern korban használatos változatát.) Megjegyezhető, hogy az elbeszélő narráció ironikus hangoltsága többek között az ebben a megoldásban rejlő anakronizmus miatt is szembeűnő: a jelenből megszólaló narrátor olyan nyelven beszél, amelynek szókincse, retorikai fordulatai idegenek a modern irodalom nyelvétől.

A *kiközösítő* megjelenésének időpontja érthetővé teszi, hogy a korabeli recepció elsősorban a közelmúlt aktualitásaira vonatkozó áthallásokat érzékelt, vagy egyenesen úgy vélte, hogy a regény elbeszélőjét „a jelen érdekli, alig-alig törődik a múlttal” (Gion 1966, 19). Az Ambrus ellen elkövetett állítólagos merénylet tárgyalásának jegyzőkönyve nyilvánvaló utalás a koncepciós perekre, amit a vádlott neve (Innocentus) is egyértelművé tesz. Hasonló elem Palladius kihallgatása az aquilleiai zsinaton, a kiközösített Theodosius császár vezeklésének leírása pedig az önkritika-gyakorlás ötvenes évekbeli rituáléját idézi. Az elbeszélő arról is beszámol, hogy Ambrus „Milánó népét is erős szóval kiadós koplalásra biztatta” (Déry 1972, 47), ami a Rákosi-korszakra jellemző drasztikus életszínvonal-esést és a lesöpört padlások évét idézi az olvasó emlékezetébe. Az említett példák azt bizonyítják, hogy a regénynek joggal tulajdonítható a Rákosi-rendszerre vonatkozó jelentésréteg. Az értelmezők ugyanakkor általánosabb jelentésréteget is tulajdonítottak a regénynek. Pomogáts Béla azt hangsúlyozta, hogy a szöveg utalásai „valójában a történelem egészét érintik, nemcsak egyetlen korszak politikáját” (Pomogáts 2014, 87), ugyanakkor azon túlmenően, hogy Déry műve a diktatórikus hatalomgyakorlást általánosságban utasítja el, nem mutatta be, hogy a történelmi analógiák hogyan terjednek túl a megírás közelmúltjának időszakán. Az absztrakció esszészerű történetfilozófiai elmélkedések, illetve ilyen jellegű elbeszélői kommentárok révén megvalósuló változata nem jellemző a regény narrációjára. Véleményem: A *kiközösítő* elsősorban azzal az eljárással mozditja a konkrétól az általános felé a regény jelentését, hogy nem egyetlen történelmi eseménysort, nem egyetlen korszakot állít fókuszba.

Az olvasatok általában nem helyeznek nagy hangsúlyt sem a keresztény ókor bemutatására, sem azokra az áthallásokra, amelyek a kereszténység 20. századi politikai szerepét érintik. A recepció visszatérő műfajmeghatározásai szerint A *kiközösítő* parabola, illetve áltörténelmi regény. Ez a besorolás kétségtelenül alkalmas arra, hogy rámutasson a keletkezés jelenére utaló jelentéselemekre, ugyanakkor némiképp eljelenékteleníti a cselekményszint eseményeit. Azt sugallja, hogy az ókori egyháztörténet szerepe kimerül az allegorikus jelölő funkciójában, mintha a történet síkja önmagában nem bírna jelentőséggel. A kiközösítő püspök hatalomtechnikai machinációi ebben a megközelítésben a kommunista szálamítaktikának és a személyi kultusz kiépülésének jelölői. Ezen az értelmezési horizonton legfeljebb azzal a réteggel bővíthető a jelentés, hogy az analógia kiterjeszthető a kommunizmus egészének történetére annak a kézenfekvő belátásnak az alapján, hogy a kommunizmus egyfajta szekularizált vallásként maga is a bűnbeeséstől (a magántulajdon kialakulásától) az üdvözülésig (az osztály nélküli társadalom megvalósulásáig) vezeti az emberiség történelmét. A materialista üdvtörténet párhuzama mellett, a kommunizmus

belső harcai is kézenfekvő párhuzamot kínálnak: az internacionálék történetét áttekintve azt láthatjuk, hogy permanens jelenség a jobb- és baloldali elhajlók, az úgynevezett opportunisták és szektariánusok kiközösítése. A regény korabeli kritikusaiknak aligha róható fel, hogy ezt a tágabb értelemben vett analógiát nem vetették fel, hiszen ez a hivatalos ideológia nyílt elutasítását jelentette volna, ami a kritikus azonnali elhallgattatását vonta volna maga után. A Kádár-rendszer önigazolásában ugyanakkor fontos szerepet játszott a Rákosi-korszak torzulásaitól történő elhatárolódás, amelynek célja az volt, hogy az ötvenes évekhez képest sokkal élhetőbb korszakként állítsa be az új érárt.

A cselekményszintnek, amely a korai egyháztörténet eseményeit beszéli el, az értelmezések túlnyomó többsége nem tulajdonított nagyobb jelentőséget, csak az allegorikus jelölő funkcióját látta benne. Az egyház politikai szerepvállalásának kritikája ugyanakkor véleményem szerint határozottan jelen van a regény szövegében, és jelentősége nem csekélyebb, mint a személyi kultusz időszakára vonatkozó utalásoké. A *kiközösítő* 20. századi történelemre vonatkozó jelzései között a cselekmény végkifejlete felé haladva egyre nagyobb jelentőséget kapnak az antiszemitizmusra és a pogromokra, s ezáltal a holokausztra vonatkoztatható utalások. Ambrus az abszolút hatalom megszerzéséért vívott harcában utolsó ellenfelének Theodosius császárt választja. Első konfliktusuk a callinicum zsinagóga kifosztása és felgyújtása miatt robban ki. A császár arra kötelezi a pogromot kirobbantó helyi püspököt, hogy saját költségén építtesse újjá a lerombolt zsinagógát, a lakosság pedig szolgáltassa vissza a zsidó polgároktól elrabolt vagyontárgyakat. Ambrus a vasárnapi misén felháborodva kel ki a császári rendelkezés ellen, és arra kényszeríti az uralkodót, hogy a nyilvánosság előtt vonja vissza parancsát. Theodosius ezt követően magához hivatja Ambrust, kompromisszumot ajánl, amely abban áll, hogy nem a püspöknek kellene állnia az újjáépítés anyagi terheit, hanem a város költségére állítanak helyre a zsinagógát. Arra kéri Ambrust, hogy mentse fel a nyilvánosság előtt kicsikart ígérete alól, a kis nagy püspök azonban hajthatatlan. Kétségbe vonja az atrocitások megtörténetét, s képtelenségnek a hitetlen zsidók pártolását. Theodosius válasza félreérthetetlen utalást tesz a jövőben bekövetkező antiszemita akciókra, azaz a történet idejéből az elbeszélés jelenének irányába mutat ki:

Finom császári egyensúlyérzékünkre támaszkodva ezután utasítottuk a közigazgatást – folytatta szünet nélkül a nagy cézár, hatalmas öklével akkorát csapva a kis színarany asztalkára, hogy az a sima márványpadlón a két kis szentatya elé, illetve közé csúszott –, arra utasítottuk, mérjék fel a zsidók bűdös testében esett kárt, azaz a kivert fogakat, a kitépett szemeket, kiszaggatott hajakat, továbbá a bénává vert kezeket, lábakat és veséket, és császári kincstárunk terhére fizessenek illő kártérítést.

Megengedhetetlen tudniillik, hogy az ezután bekövetkező zsidóverések és üldözések alkalmával, melyek bizonyára a legtávolabbi jövőben is folytatódni fognak becslésünk szerint, bárki is felséges személyünkre hivatkozhassek, mint e kihágások jogforrására és előzményére. Császári méltóságunkkal összeegyeztethetetlennek tekintjük, hogy ha akár a közeli, akár a távoli jövőben megpillantatik egy büdös zsidó, aki üres szemgödörrel, szemgolyóját tenyerén tartva kimenekül felgyújtott házából, az kiáltassék utána, hogy: Theodosius vájta és tépte ki a szemedet, és gyújtotta fel házadat (Déry 1972, 313–314).

A regény egyházkritikája a szövegnek ebben a rétegében az egyház történelmi szerepvállalására irányul. Azt a kérdést veti fel, hogy az egyház politikai hatalomhoz fűződő viszonya, illetve politikai szerepvállalása mennyiben járult hozzá a zsidóság elleni agressziók sorozatához az európai történelem során, illetve milyen felelősség terheli a 20. században bekövetkezett népirtásért. Az úgynevezett keresztény kurzus hallgatólagos vagy tevékeny legitimálásával mennyiben járult hozzá a magyarországi zsidóság tömegeinek elpusztításához? A regény 20. századra vonatkozó utalásai tehát nem egy, hanem két totalitárius rendszerre vonatkoznak, ami hozzájárul a jelentést absztraktabb szintre emeléséhez.

A regény implicit szerzője jól érzékelhető távolságot tart a vallásos világnézettel és a kereszténységgel szemben, ugyanakkor korántsem állítható, hogy olyan leegyszerűsítő álláspontra helyezkedne, mint például Spiró György *Fogság* című regénye, amely a vallásban a szerény értelmi képességekkel rendelkező tömegek számára koholt, megnyugtató hazugságok gyűjteményét látja. A *kiközösítő*nek erre az összetettebb kereszténységértelmezésre utal Szent Ágoston színre léptetése, aki lelkiismeret-furdalásával küszködve beszéli el édesanyjához fűződő kapcsolatát Ambrusnak, akinek körmönfont vigasztalását, felmentő érveit kételkedve hallgatja. A másik hasonlóan hangsúlyozottan fikcionált jelenetben a megkettőződött Ambrus két fele vitatkozik egymással Theodosius jelenlétében. Bár a szituáció egyfelől a kihallgatások és vallatások jó zsarú – rossz zsarú szereposztását idézik, s ezért nem tudható, hogy a két Ambrus mennyiben játszik össze egymással Theodosius meggyőzése érdekében, illetve mennyiben képvisel valóban eltérő álláspontot, mégis két lényegesen eltérő keresztény szemléletmód jelenik meg bennük. Az egyik, a másíknál valamivel kecsesebb Ambrus fanatikus halálrajongásában megtagad minden értéket az emberi élettől, a természettől és az Isten által teremtetett világtól. (A kis püspök egyik állandó jelzőjének nyelvtani fokozása arra enged következtetni, hogy ez az alakmás áll közelebb személyisége lényegéhez.) Képtelen a létezés örömének átélésére, s ez az örömtelenség táplálja hatalomvágyát. A nagy győzelem, Theodosius megalázása után Ambrus még hét évig él, bár inkább csak tengődik, élő halott, mert nincs többé

ellensége: „Bizony, magára maradt, mert ellenségei, jobban mondvá látható és megmutatkozó ellenségei lassanként kihaltak mellőle, s mi teszi az embert, ha nem a küzdelem a rakoncátlan világ ellenállásával, melyet ez ellenfelek s ellenségek képébe öltöztet?” (Déry 1972, 361.)

A másik Ambrus, a kereszténység másik hangja a bölcs értelemre hivatkozik, a legfőbb jónak az erényt nevezi, s azt vallja, hogy az erkölcsnek a jó és a rossz tudásán kell alapulnia. Ez a kereszténység emberarcú, és otthon érzi magát a teremtett világban: „ha a bölcs értelemnek és a természet törvényeinek engedelmeskedsz, akkor valójában Istennek engedelmeskedsz, ki megteremtette az értelmet, és megalkotta a természet törvényeit” (Déry 1972, 307). A halál iránti imádatában a *Varázshegy* Naphtáját idéző Ambrus hangja mellett tehát szóhoz jut egy eredendően másfajta kereszténység is, amely örömet leli a teremtett világban, szemben azzal, amelynek eredendő boldogtalanságát kizárólag a hatalom megszerzésének mámore képes ideig-óráig enyhíteni.

Hogyan alakítja a mai magyar olvasó befogadói horizontját az a társadalmi helyzet, azok a közállapotok, az a közbeszéd, amely napjainkban körülveszi? A kortárs olvasat érthető módon kevésbé rezonál az ötvenes évek eseményeire vonatkozó utalásokra, hiszen a kommunista diktatúra időszaka ma már a múlté. Az antiszemitizmus jelensége ugyan sajnos nem veszítette el aktualitását, de szerencsére korántsem jelentkezik olyan brutális módon, mint a holokauszt időszakában. A regényben megjelenő problémakörök közül ezért ma legélesebben minden bizonnyal kereszténység és hatalom viszonyának kérdése vetődik fel. Ambrus püspök a regény koncepciója szerint tulajdonképpen nem főpapként, hanem politikusként viselkedik és cselekszik, profán céljai elérésének érdekében csak álcaként használja a keresztény hitet. Életprogramja az egyeduralom megszerzése, melyet jórészt a demagógia segítségével valósít meg. Az elbeszélő a hívek gyülekezetét gyakran említi birkácskakként, s a templomban összeseregglő tömeg többnyire ennek a megnevezésnek megfelelően is viselkedik. Könnyen megtéveszthető, manipulálható, és rajongva ragaszkodik erőskezű vezetőjéhez. Ambrus a kereszténység nevében lép fel, ugyanakkor a szeretet vallásának szellemével merőben ellentétes módon cselekszik. A gyűlöletkeltés, az uszítás és a kirekesztés, a kiközösítés bevált módszerei közé tartozik, amelynek segítségével győzelmet győzelemre halmoz. Elgondolkodtató párhuzamok kínálóznak a mai olvasó számára hatalom és kereszténység egészségtelen szimbiózisáról, állam és egyház összefonódásáról, amely nyilvánvalóan ellentmond a polgári jogállam egyik alapelveinek.

A regény Kádár-korszakban született olvasatai, melyeknek hatása a rendszerváltás utáni időszakra is kihatott, az egyházkritikát, a vallás és a politikai hatalom összefonódásának megjelenítését elsősorban allegorikus jelölőként

fogták fel, amely alkalmas a jelentéses analógiák sugalmazására. A mai olvasót a kortárs társadalmi-politikai helyzetből fakadó szituatív meghatározottsága arra készteti, hogy a vallás és a politika összeolvadását megjelenítő cselekményben ne csupán metaforikus jelölőt lásson, hanem abban magát a jelöltet érzékelye.

Irodalom

- Bata Imre. 1974. A kiközösítő. 36–41. *Tiszatáj* (10): 36–41.
- Béládi Miklós. 1966. Déry Tibor: A kiközösítő. *Kritika* (2): 48–50.
- Déry Tibor. 1972. *A kiközösítő*. Budapest: Szépirodalmi.
- Faragó Vilmos. 1966. Játék a történelemmel. *Élet és Irodalom* (19): 4.
- Gion Nándor. 1966. Remekmű feltételes módban. *Új Symposion* (18): 19–20.
- Oltyán Béla. 1995. A kiközösítő polifónikus szerkezete. In *D. T. úr X-ben: Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*, szerk. Botka Ferenc. 79–89. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Pomogáts Béla. 2014. Déry Tibor „áltörténelmi regénye”. *Alföld* (7): 84–89.
- Simonyi Zoltán. 1966. Déry Tibor: A kiközösítő. *Alföld* (8): 80–82.
- Sz. Kováts Lajos. 1966. Déry Tibor: A kiközösítő. *Kortárs* (2): 1490–1491.
- Ungvári Tamás. 1973. *Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. (Arcok és vallomások)

Tibor GINTLI

TRANSFORMACIJA I UTICAJ SITUATIVNOG TUMAČENJA NA OSMIŠLJAVANJE ROMANA NALOGODAVAC IZOPŠTENJA

Studija istražuje kako je situaciono zasnovano tumačenje uticalo na osmišljavanje romana Tibora Derija. Uzimajući u obzir sve raspoložive sastavnice, prvenstveno se fokusira na presudni uticaj društvenih i političkih uslova, dominantnih u vreme nastanka određenih interpretacija. Pokazuje da su tumačenja nastale tokom Kadarove ere, poistovećujući ironične gestove teksta sa nametnutim ideološkim doktrinama partijske države, ograničila obim satirične kritike romana na Rakošijevu eru. Pošto je suštinski i sam socijalistički sistem bio diktatorski, interpretatori nisu mogli da okvalifikuju glavnog junaka kao satiričnu, negativnu figuru, jer bi to dovelo u pitanje suštinu sistema, odnosno princip „demokratskog centralizma“ u službi monopola jedne partije. Iako su kasnija čitanja proširila obim satire, tako da je ova obuhvatila sve oblike diktatorskog vršenja vlasti, nisu ispitivala tradiciju ranije recepcije, koja je crkveno-istorijskom aspektu zapleta pripisivala isključivo alegorijski značaj. Studija smatra da za današnjeg čitaoca preplitanje crkvene i političke moći pod uticajem savremenih društvenih fenomena predstavlja uzbudljiv sloj značenja u romanu, odnosno da crkvena istorija, pomerajući se iz pozicije alegorijskog označitelja, i sama postaje označenik. *Ključne reči*: horizont tumačenja, situaciono određenje, satira, istorijski roman, parabola

Tibor GINTLI

**THE TRANSFORMATION OF THE SITUATIONAL
DETERMINATION OF MEANING ATTRIBUTION AND ITS
IMPACT ON THE INTERPRETATION OF TIBOR DÉRY'S
NOVEL *A KIKÖZÖSÍTŐ* (*THE OUTCASTER*)**

This study explores how the situational determination of interpretation has influenced the readings of Tibor Déry's novel. Among the various components of this situational context, it focuses primarily on the influence of the social and political circumstances at the time the interpretations were produced. It shows that the interpretations created during the Kádár era, identifying the ironic gestures of the text with the ideological doctrines of the party state or forcibly respecting them, limited the scope of the satirical criticism of the novel to the Rákosi era. Since the socialist system was, in its essence, also dictatorial, interpreters could not depict the protagonist as a satirically constructed, negative figure without implicitly questioning the core principle of the system itself: the "democratic centralism" that ensured the party's monopoly on power. While later readings did expand the reach of the satire to all forms of dictatorial rule, they did not reexamine the earlier interpretive tradition which attributed solely an allegorical signifying function to the novel's ecclesiastical-historical dimension. The study argues that for today's reader, the intertwining of church and political power under the influence of contemporary social phenomena represents an exciting layer of meaning in the novel, i.e. church history, having shifted from the position of an allegorical signifier, itself becomes a signifier in its own right.

Keywords: interpretive horizon, situational determination, satire, historical novel, parable

TÁMBA Renátó

Álmos vezér Gimnázium, Pedagógiai Szakgimnázium és Általános Iskola

Budapest, Magyarország

trenato87@gmail.com

ORCID: 0009-0008-6370-3623

KORTÁRS GYERMEKKOR-NARRATÍVÁK A PEDAGÓGIAI TÁRGYÚ IRODALOM ÉS A MAI MAGYAR LÍRA TÜKRÉBEN

**Savremeni narativi o detinjstvu u ogledalu pedagoške
literature i današnje mađarske lirike**

**Contemporary Childhood Narratives in the Light of
Pedagogical Literature and Contemporary Hungarian Poetry**

Dolgozatomban a posztmodern gyermeklét meghatározó jelenségeinek áttekintésére vállalkozom a pedagógiai tárgyú irodalom reprezentatív képviselőinek megítélésének áttekintésével, érintve a populáris kultúra és a kortárs magyar líra gyermek- és családszemléleti mintázatait. A gyermekkor halálát tematizáló narratívák a gyermek-felnőtt határok elmosódásának, a gyermek változóban lévő tudatformáinak, megismerési módjainak, fejlődési útvonalaiknak jelenségeit taglalják. Ugyanakkor szót ejtenek a családi lét válságtüneteiről, a korszak apa- és anyaszerepeinek problémáiról is, melyek a mai fiatal költészet olyan képviselőinek szövegvilágában is felszínre kerülnek, mint Krusovszky Dénes, Sirokai Mátyás, Stiller Kriszta, Tolvaj Zoltán, Deres Kornélia és Ayhan Gökhan. Írásomban az ő szövegeiket elemzem a gyermek-metafora, a gyermeki élményciklus, az anya- és apakép különböző változatait vizsgálva. *Kulcsszavak:* a gyermekkor halála, szorongó gyermekkor, új média, posztmodern gyermekkor, populáris kultúra, kortárs magyar líra

Megváltozott gyermekkor, új tudatformák

Napjaink pedagógiai szakirodalmát áthatja a gyermekkor eltűnéséről, haláláról, a szorongó gyermekkorról (Elkind 2016) szóló diskurzus, miközben már

a 20. század folyamán felerősödött a gyermek önértékű létezéséről vallott felfogás. Felértékelődött a gyermek fejlődésével kapcsolatos ismeretek tanulmányozása, s így a gyermekkor eltűnését vizionáló narratívákban a gyermekkort érintő traumák, veszélyforrások vizsgálata is középpontba került, melyek több csoportba sorolhatóak.

1. *A gyermek-felnőtt határok elmosódása a hasonló tevékenységformák révén.* Elkind meglátása szerint mindinkább eltűnik a határ gyermek és felnőtt között az őket egymáshoz közelítő hasonló tevékenység-, tudat- és tapasztalatformák által, a siettetett gyermekkor (Elkind 2016) jelenségét eredményezve.

2. *Családi diszfunkciók, megváltozott családszerkezet.* A szülő kártékony nevelői attitűdje (például hideg-engedékeny, hideg-korlátozó; elhanyagoló, diszharmonikus nevelői attitűd) sok esetben diszfunkcionális működést, sérült kötődési mintákat (bizonytalan-elkerülő, szorongó-elkerülő) eredményezhetnek, a szülői abúzus, a transzgenerációs traumák átöröklése, a parentifikáció szintén súlyos nyomot hagynak a gyermek lelkében. Egyesek (például Elkind 2016) kiemelik a változó családszerkezet, a válás, a csonka család, a drog, a bűnözés, a túlszexualizálás negatív hatásait – mindez szintén a siettetett gyermekkor jelenségéhez köthető. A gyermek szembesül a felnőtt félelmeivel, szorongásaival, kétségbeesésével, tipikusan felnőtt problémákra reflektál, s ez sietteti a felnőtté válást. Ugyanakkor megjelennek a mozaikcsaládok is, melyek az egymás iránti elfogadás, a szokatlan helyzetek elfogadása iránt egyre nyitottabbá teheti a gyermeket, az azzal járó minden bizonytalanságélmény ellenére.

3. *A média gyermek-felnőtt határt elmosó hatása.* A reklámok, a filmek a külsínre szoktatják az ifjúságot, s a test tárgyiasításával a fiatal a szexualitás, az erotikum tárgyává, a túlszexualizálás áldozatává válik (Mészáros 2005). A televízió és az újmédia egyes szerzők (Elkind 2016; Vajda 2009; Postman 1983) szerint könnyen elmoshatja a gyermek- és felnőttlét határait, így elveszhet a felnőttkor titka, misztériuma, tekintélye. Ugyanakkor ez az új jelenség megte-remtheti a lehetőséget egy partneribb gyermek-felnőtt kapcsolat kialakítására is, melyben a korábbinál több a közös tudás a gyermek-felnőtt kommunikációs helyzetek során, viszont mégiscsak felmerül annak lehetősége, hogy az efféle „szimmetrikus” diádikus kapcsolat nélkülözi a nevelés biztonságos kereteit.

4. *A média individualizmust fokozó hatása.* Ezentúl az elektronikus média számos esetben az individualista tendenciákat erősíti fel az egyénben: egyre inkább azt sugallja, hogy az egyén jogai, érdekei mindennél előbbre valók. Ez erősítheti az egocentrizmust, csökkentheti a decentralás és empátia képességét. Az önérvényesítés és a narcisztikus önszeretet „eszméi” bizonyos esetekben túlhangsúlyossá válhatnak a közösségkohéziót erősítő eszmék rovására; a média számos esetben a „kiemelkedés”, a „ragyogás” élményvilágát sugallja a fiatal

számára, mely azonban aláássa a valódi, mély önszeretet lehetőségét, ráadásul csökkenti a közösségi integritás, a közösséghez tartozás érzését, atomizálja a társadalmat. E narcisztikus tendenciát csak fokozza a gyermekre eső csökkenő figyelem is munkaalapú kultúránkban, miközben egy gondoskodásalapú kultúra képes volna megakadályozni az egyre gyökeretlenebbé, nyugtalanabbá, frusztráltabbá váló társadalmunk erodálódási folyamatait.

5. *A humanista alapértékek felértékelődése.* A Lyotard által említett „nagy elbeszélések” eltűnni látszanak (Lyotard 1993, 8), ugyanakkor a posztmodern látásmód a figyelem középpontjába helyezi az emancipáció, a tolerancia és a kritikai gondolkodás értékeit, teret adva a multikulturális jelenségek iránti nyitottságnak, a sokféleség elfogadása iránti kíváncsiságnak. A humánus imperatívusai felerősödni látszanak tehát, s ez pozitív jelenséggént jelenik meg az általános értékbizonytalanság közepette a gyermeknevelés és szocializáció folyamatában, még akkor is, ha az átfogó, közösségkohéziós erőként szolgáló világmagyarázó elv hiányzik. Korunk a bizonytalanság és nyitottság kora, ebben a végtelen nyitottságban és sokféleségben kell otthonra lenni a gyermeknek.

6. *A média hatása a nevelésre és a szülő-gyermek kapcsolatra.* Az új kutatások (például Vajda 2009), a felnőttek nevelési szokásai is sok esetben átalakulnak a tévében látottak alapján, továbbá afféle baby sitterre vált a tévé, az okostelefon pedig átmeneti tárggyá, mely ezáltal függőséget okoz, rombolja a szülő-gyermek kötődést, a figyelemkoncentráció és az összefüggés-látás képességét. A megnövekedett képernyő- és telefonidő bizonyos esetekben rombolhatja a kognitív, érzelmi és szociális funkciókat, romolhat a családi kommunikáció és a kortárs csoportok interakciók minősége (Homoki 2011; Vajda 2009). A klasszikus játéktevékenységek ideje csökken, a játék jelentős része a médiához kötődik, legalább tartalmi vonatkozásban (például a szerepjáték az elektronikus médiában látott sémák imitálásával, mintakövetésével zajlik). Így a játék fejlesztő funkciói jóval kevésbé érvényesülnek, noha nem tagadjuk, hogy a videojáték is fejleszt bizonyos funkciókat, de közben addiktív is lehet. Továbbá csökken a szülők befolyása a gyermek internetfogyasztási szokásaira, s nő az internetezéssel eltöltött idő gyermekkorban (Bodó 2015, 224), s ez pedig növelheti a generációs különbségeket.

7. *Az újmédia tudatformáló hatása.* A vázolt folyamatokban része van a mediatizációnak, digitalizációnak is, mely a gyermek-felnőtt határok elmosásán, a felnőtt misztériumának és tekintélyének redukálásán túl megváltozott tudatállapotot, a megismerési folyamatok átformálódását eredményezi: a videoklipek, az újmédia-platformok (TikTok, Reels) sok esetben szórt figyelmet, impulzivitást, töredezett tudatformát eredményezhetnek, csökkentve a figyelemkoncentráció képességét, s egyúttal általános nyugtalanságot generálnak. A hosszú, összefüggő, a kauzalitás vagy a metaforikusság logikájára épülő olvasmányok vezethet-

nek mélyebb önmegértéshez, kontemplatív, szemlélődő attitűdhöz; Alasdair MacIntyre felhívja a figyelmet, hogy kizárólag az összetett, összefüggésekkel teli szövegek eredményezhetnek élénk képzelőerőt, komplex gondolkodást. Hiszen az ember történetekből rakja össze identitását, történeteken keresztül tanuljuk meg „önmagunkat”, nélkülük „dadogni kezdünk”, támaszok nélkül maradunk, hiszen ezek képezik alapját az erényekbe nevelődésnek is (MacIntyre 1999, 290). Ezzel szemben a percnyi szórakozásra és a felszíni benyomásokra, szenzációkra épülő elektronikus médiatartalmak mindettől eltávolítanak, s bizonyos esetekben könnyen roncsolhatják tudatunk. Az újmédia számos produktuma rövid, töredékes, fabuláris vázat és mélyebb értelmet, összefüggést nélkülöző szöszszenetekre szoktat minket, melyek ösztönbázisunkra hatnak, s fragmentált élményeken keresztül impulzívvá teszik tudatunk. Már a nyolcvanas-kilencvenes évek gyermekkor-kutatói (például Neil Postman [1983], Marie Winn [1990]) is felelőssé tették a televíziót a gyermekkor eltűnéséért, a szociológusok (például Rácz József) pedig a tudat fragmentálódását rótták fel fájdalmas következményként, kitérve többek között a videoklip-fogyasztásnak a fiatalok tudatformáira gyakorolt hatására. A videoklipek nélkülözik a rációt, a specifikus jelentést, az összefüggő történeti vázat, így a nézőben kiiktatják az oksági, lineáris gondolkodás készítését. Követhetetlen, esetleges felépítésük, véletlenszerű képváltásaik a világ kaotikus voltának benyomását keltik a befogadóban, melyben bármikor megtörténhet bármi, ezzel elvetve a racionális gondolkodást (Rácz 1996, 81–94). Az elektronikus média fokozott mértékű használata a kutatások szerint sok esetben rombolhatja a kognitív funkciókat, a verbális kultúrát. A mesélés hagyománya olykor már-már a múltba veszni látszik, s talán így elveszhet annak a szociális kapcsolódás képességét és a képzelőerőt fejlesztő hatása. Készen kapott képeket fogyasztunk, melyek gyengítik fantáziánkat; mentális képeink elhalványulnak, miközben azok szerves alapjai lennének kognitív bázisunknak.

8. *A média tudatszűkítő hatása.* Ezentúl az újmédia a hagyományos elektronikus médiával együtt számos esetben tudat- és preferenciaszűkítő hatással bírhat: a gerbneri kultivációs mechanizmus (Bajomi-Lázár 2017, 67) nyomán a szexualitás, az erőszak, az alkohol és drog hármasságára összpontosíthatja érdeklődésünk, aktiválva és felerősítve fiziológiai funkcióinkat, elemi ösztöneinket. A média ily módon már a gyermekek tudatát is behatárolhatja. Továbbá a nagy mennyiségű passzív képernyőidő a nyelvi és kognitív képességek gyengébb fejlődését is eredményezheti, bár a szülővel közös médiafogyasztás minőségi interakciókkal társulva csökkentheti ezen kockázatokat.

A médiafogyasztás szempontjából sokat számít a tartalom is, ugyanis például az oktató tartalmak konstruktívan hatnak a fejlődésre (Schmidt-Persson et al. 2024). Mindazonáltal a médiafogyasztás általános gyermek- és ifjúkori mintá-

zatai sokkal inkább azt sejtetik, hogy az elektronikus média sokkal inkább a destruktív életvezetés mintázatainak felerősödéséhez járul hozzá. Igaz ugyan, hogy a média okozta kihívások kikényszeríthetik a médiatudatosság fokozására irányuló pedagógiai törekvésekből fakadó kritikai gondolkodást a neveltek körében, ám összességében számos kockázat merül fel a gyermekek mentális, kognitív, szociális kompetenciáinak romlását illetően. Továbbá a média káros lehet a gyermek számára azért is, mert agresszív viselkedésformát generálhat, ám az is felmerülhet, hogy épp a televízióban látott erőszak lehet segítségére abban, hogy ellenséges indulataitól megszabaduljon. Bandura kutatásai közismerten kimutatták a televízióban látott erőszak káros hatását, ám ezentúl a már eleve meglévő deviáns viselkedésformákat is felerősítheti. Ugyanakkor Kiss Judit kiemeli azt is, hogy nem lehet egyértelműen a televíziót okolni a nevelési ártalmakért, hiszen szerinte a család és az iskola nagy szerepet játszik abban, hogy a gyermek milyen módon éli meg az őt ért ingereket, s hogy be tudja-e építeni konstruktívan a médiahatásokat vagy sem; e tekintetben sok múlik a szabadidő sokoldalú, arányos, konstruktív nevelői megszervezésén is (Kiss 2004).

Az elveszett gyermekkorról szóló narratívák szerint tehát a gyermekkor válságjelenségei többek között a családszerkezet átalakulásából, az individualista értékorientációból, az értékrendek és világmagyarázó elvek relatívvá, olykor illogikussá, jelentésteleenné válásából, valamint a médiahasználat diszfunkcionális módjaiból, a túlzott elektronikus médiaáradatból fakadnak. Mindez a témával foglalkozó pedagógiai irodalom szerint alapvető funkcionális problémákat okoz a gyermek fejlődésében mind kognitív, mind érzelmi, mind szociális téren. A gyermeklét halála, felnőttléttel való összemosódása a posztmodern kor tünete, így a következőkben annak sajátosságaiból kiindulva kívánjuk összefoglalóan áttekinteni a gyermekkor halálát tematizáló, zömében konzervatív, esszencialista szemléletű szerzők (például: Marie Winn, Neil Postman, Barry Sanders, David Elkind) észrevételeit egy változó, bizonytalan kor gyermekvilágával kapcsolatban.

A posztmodern gyermekkor témái a neveléstudományi szakirodalomban

A posztmodern létállapot alapvető jellemzője a „nagy elbeszélésekkel”, metanarratívákkal szembeni bizalmatlanság és az általános bizonytalanság, a hagyományos identitásokba és a haladásba vetett hit megrendülése. Korunkban a nagy igazságok „az emberi gondolkodás történeti relikviáivá” (Lyotard 1993, 8) lettek, s az új tudásparadigma a tudást függetleníteni kívánja a hatalomtól, elutasítva az igazságot felfedni képes, magát a bizonyosság letéteményesének tekintő elméletbe vetett hitet (Homoki 2011, 88). Értékpluralizmus jellemzi a posztmodern társadalmat, melynek értelmében egyszerre több, egymással egyen-

értékűnek tekintett értékrend is érvényes (Oelkers 1992). A pluralizmusból fakadó orientációhiány teret ad mindenféle cél- és értéktételezésnek, táptalajt adva ezzel a tolerancia és az emancipáció kultúrájának (Endrődy-Nagy 2015, 143), s a kritikus gondolkodás válik a nevelés végső céljává. A sokszínűségre, a heterogenitásra, az egyéni választás szabadságára, az egyéni életcélokra helyeződik a hangsúly, felismerve, hogy a valóság társadalmi, politikai, ideológiai és gazdasági konstrukció, így sokféle igazság tekinthető legitimnek (Homoki 2011, 88).

A család életmodellje, a családi kapcsolatok rendje is átalakul, sok esetben felbomlik, többféle családforma él egymás mellett, mely kihat a gyermekkel való bánásmódra és a szocializációra is (Árpásiné Nagy 2015, 8). A válások száma nő, megjelenik a csonka család, melyből hiányzik az egyik szülői minta, s az egyik szülővel való kapcsolat gyengül vagy megszakad. Hetherington szerint az elvált nők gyermekei ráadásul korai, „megnövekedett szexuális aktivitásról” tesznek tanúbizonyságot (Elkind 2016, 54). Megjelenik továbbá a mozaikcsalád, mely a részcsaládok által képviselt értékek, hagyományok összeillesztésének nehézségét hozza magával, megannyi konfliktusforrást, ugyanakkor számos alkalmazkodási lehetőséget hozva (Árpásiné Nagy 2015, 17). A családszerkezeti változások is hozzájárultak az értékek relativizálódásához.

Az információs technológia robbanásszerű fejlődése okán a mai gyermekek az információs kor „digitális bennszülöttjei”, értékrendjüket, tudásbázisukat, tekintélyfogalmukat is a digitalizáció alakítja (Árpásiné Nagy 2015, 9; Buckingham 2002, 46). A posztmodernre jellemző az is, hogy a gyermek világa egyre jobban közeledik a felnőttéhez, részben épp a fokozott mértékű mediatizáció miatt, másrészt a gyermekekre nehezedő, a gyermekkor megélését szinte lehetetlenné tevő követelményrendszer, s a felnőttéhez hasonló tevékenységformák és társadalmi színterek okán; mindez elbizonytalanítja a gyermekkor értékes voltát (Homoki 2011, 90). Ráadásul a gyermekekre háruló, az ő döntési képességeiket mozgósító elvárásrendszer okán a gyermek saját választásai felértékelődtek, utat adva egyfajta önszocializációnak (Endrődy-Nagy 2015, 144).

David Elkind fogalmazta meg a leghatározottabban a gyermekek és felnőttek életének egymáshoz való hasonulásáról szóló elméletet *Hajszott gyerekek* (Hurried Childhood) című munkájában. A gyermekek szerint a felnőttek életmódját követik, felnőtti tudás- és tapasztalatformákra tesznek szert, s a feltörekvő gyermekek könnyen túlterheltekké válhatnak (Vajda 2009, 3). Az elkülönült terek egyre kevésbé jellemzők, a gyermek is megjelenik a felnőtt életvilágának színterein, például hivatalban vagy fodrásznál (Vajda 2009, 5). Egyre jellemzőbbé válik a korai szellemi eredmények megkövetelése a gyermektől már óvodáskorban (Elkind 2016, 43, 81; Buckingham 2002, 45–46), de sok esetben az elektronikus média is felnőtt viselkedésformák, nyelvhasználati módok és öltözködési

irányok követésére kondicionálhatja őket (Elkind 2016, 50). Postman is úgy véli, hogy a mindent feltáró elektronikus média eltünteti az információs határokat, közelíti egymáshoz a gyermek és a felnőtt megjelenési és nyelvhasználati módjait (Postman 1983). Ráadásul a média által adagolt, a gyermek számára korainak bizonyuló élmények (például szexualitás) ún. szabadon lebegő szorongást keltethet, mely különféle stresszreakciókat: nyugtalanságot, figyelemhiányt, ingerültséget eredményezhet (Elkind 2016, 276). Ezen tendenciák ellenhatása gyanánt Winn a gyermek védelmezésére irányuló nevelést, Elkind a sajátosan gyermeki igényeket is kielégítő fejlesztési módokat javasol a gyermekkor siettetése helyett (Buckingham 2002, 50).

A tömegmédia, az újmédia a kutatások szerint sok esetben a gyermek tudatát is formálja, passzív-receptív tényezővé alakíthatja őt, sztereotip-reduktív gondolkodásmódra, élménytöredékek keresésére szoktatva. Neil Postman Marshall McLuhannel összhangban az írásbeli kultúra absztrakciós képességet, fogalmi gondolkodást, logikai készséget fejlesztő hatását emeli ki, de kitér az önuralmat erősítő és a késleltetett jutalom sémáját megszilárdító tendenciájára is, szemben a televízió mint vizuális médium passzivitásra kárhoztató hatásával, mely kártékonyását épp abban látja, hogy nem fejleszt kognitív kompetenciát és kritikai gondolkodást (Buckingham 2002, 54). Barry Sanders szerint az írásos kultúrától eltávolodva az ember élete ösztönszintre korlátozódik, ezáltal félelmei, kétségei is eluralkoznak, miután képtelenek távolságot tartani direkt tapasztalataiktól. A televízió bizonyos esetekben átveszi a szülői mesemondás helyét, s annak kommunikációt és képzelőerőt fejlesztő hatása helyett rombolhatja a fantáziát, satnyítja az önkifejezést, az önismeret képességét (Buckingham 2002, 58–59).

A mai gyermek a fogyasztói társadalom gyermeke is, melynek következtében anyagi értékek mentén közeledik a külvilág felé, ám szellemi vonatkozásban elzárkózik attól, s a materiális értékek rabjává lesz. A kutatások szerint a gyermek autonómiaigényét gyakran a külsődleges javakban éli ki, miközben épp ezáltal homogenizálódik (Árpásiné Nagy 2015, 10–11). A materiális értékek felé való közeledés azonban épp a posztmodern eszmei bizonytalanságából fakad, hiszen – amint azt Hankiss Elemér megállapítja – ennek kiküszöbölésére keresi a könnyen ellenőrizhető, kiszámítható, racionális értékeket (Hankiss idézi Homoki 2011, 89). Az ember sok esetben a fogyasztás által véli beteljesíthetőnek az önmegvalósítást, így fogyasztási kényszer lehet rajta úrrá, s épp ezáltal veszítheti el belső kontrollját; így válik kívülről irányítottá, következésképp egyre szűkül mozgástere, csorbul az egyénisége (Riesmant idézi Homoki 2011, 89). E posztmaterialista állapot gyakran magával hozza tehát az individualizmust, mivel a fogyasztási tendenciák mentén megvalósuló viselkedési mintákból áll össze az egyén társadalmi identitása (Bugovicsot idézi Nagy 2014, 4).

Miután a fogyasztás meghatározó tényezője lett a gyermek, a reklámpar (mint azt James McNeal reklámguru írja) célja elérni, hogy a reklámszlogenek ivódjanak be a gyermekek tudatába, s a kereskedelmi üzenetek ériék el a gyermekek élettereit (Vajda 2009, 13). A cél a külsődleges materiális javak halmozására szocializálni a felnövekvő generációt, az élvezet, a szépség, a csillogás kultúrájára nevelni. Ezzel együtt egy tökéletes ideálképet sugallanak a gyermek számára elérendő énállapot gyanánt, mely (érezkelve az attól való távolságot) belső feszültséget, önelégedetlenség-érzést, zavart önképet szül. Ráadásul a reklámfilmek hatására átalakult a gyermekfelfogás is, hiszen „csinos háztartási berendezésként, mulatságos játékszerként, megható, segítségre szoruló lényként” kerül bemutatásra a gyermek, azt sugallva, hogy a boldogság „a fizikai kényelem függvénye” (Vajda 2005, 41). Az új gyermekfelfogás tükrében tehát a kutatások tükrében a gyermek egyre inkább a kényelem, a testi boldogság, a jóllét jelképévé válik, miközben az ő élete sem mentes a belső feszültségtől, az erőfeszítéstől, a konfliktusoktól. A róla alkotott idilli kép könnyen gyermekértelmezési vákuumhoz vezethet, mely a vele való konfliktusok táptalaját adhatja a gyermek valódi viselkedésformáinak kiütkezésekor.

Marie Winn *Gyermekek gyermekkor nélkül* című munkájában (konzervatív nézőpontból) a felnőtt világba való beleolvadással jellemzi a gyermekkort, hiszen a szülő a televízióra bízva figyelmét lekötését, amely előtt ideje jelentős részét tölti a tipikusan gyermeki tevékenységformák (játék, mozgás) helyett (Winn 1990, 18). A „hálózati dada” eltörli a határt gyermek- és felnőttkor között, mivel rálátást biztosít a felnőtt élet megannyi rejtelmére, beszűkítve ezzel a „gyermeki ártatlanság” konzerválására irányuló lehetőségeket (Homoki 2011, 90; Buckingham 2002, 48). Meyrowitz is úgy véli, hogy a televízió ellehetetleníti a felnőtt titkolózást (Buckingham 2002, 57, 60; Winn 1990), miután pedig a gyermek számára már nem titok a felnőttek világa, a felnőtt tekintélyértéke csökken előtte, s nehezebb befolyásolni viselkedésformáit. A „siettetett gyermekek” szerint nehezen nevelhetőek, túlterheltek, ingerlékenyebbek lettek (Homoki 2011, 90).

Marie Winn szerint a gyermek-felnőtt határ eltűnésével együtt mind nagyobb méretet ölt a narcizmus, s eltűnőben az emberi alapértékek, mint az empátia, az áldozatkészség, a felelősség, az önzetlen szeretet (Winn 1990, 258–259, 264). Sok kutató szerint átalakultak a nevelési stílusok, részben éppen az elektronikus média hatására, Postman pedig egyenesen gyermekszinten rekedt felnőttekről beszél nevelő szerepkörben (Árpásiné Nagy 2015, 7; Postman é. n., 317–320). A nevelési értékek, szabályok mind jobban elbizonytalanodnak, miközben egyre differenciáltabbá válnak az ifúsági szubkultúrák, melyek sok esetben összességében az izgalmak, élvezetek keresésére, a devianciákkal való kísérletezésre összpontosítanak (Árpásiné Nagy 2015, 27). A gyermekfelfogás átalakulásával

a neveléslélektani szakirodalom szerint számos esetben megengedővé válik a nevelés, hiányoznak a korlátok a gyermek szükségleteinek és nézőpontjának túlhangsúlyozása (vagy olykor csak az erre való hivatkozás lehetőségéből fakadó hárítás) okán, így azonban elvész a nevelés természetes keretét alkotó szabálytudatosság és következetesség (Vajda 2009, 6).

Az individualizmus előtérbe kerülésének fontos vetülete, hogy mindenki saját maga építi fel önmagát, definiálja céljait, alakítja kapcsolathálóját, vagyis egyéni felépítésű szocializáció mentén körvonalazódik életútja. Ebből fakadóan a szülők egyoldalú instruálása már-már okafogyottá vált, ehelyett előtérbe került a tárgyalásos nevelés, melynek értelmében a szülő megfogalmazza igényeit, s nyomon követi, hogyan viszonyul ehhez gyermeke. Ugyanakkor mindez a gyermektől is nagyobb tudatosságot vár el, életének eseményeit (például a barátokkal való találkozást) pontosan tervezi, csakúgy, mint hosszabb távú terveit. Azonban erős identitásra ma főként a magasan képzettek tehetnek szert, akik kellő magabiztosság és harmónia birtokában kialakíthatnak egy, az autoritást elutasító, toleranciára és kritikus gondolkodásra épülő, párbeszéd-fókuszú közéleti és társadalmi kultúrát, az egyenrangúság, a béke, a biztonság és az élménygazdagság kíváncsi által áthatott magánélet megteremtésére törekedve (Preuss-Lausitz 1997).

Mindez roppant mértékű autonómiát kíván meg, ezzel is magyarázható tehát a szülők direkt értékközvetítő potenciáljának háttérbe szorulása, ehelyett felértékelődött a személyes példaadás jelentősége. Ugyanakkor összességében a gyermekre – a megnövekedett választási szabadság és felelősség okán – a korábbiaknál jelentősebb mértékű teher helyeződik, így nem csoda, ha számos esetben már a kortárs tömegkultúra is úgy ábrázolja, mint kis „hőst”, aki lényegében egyedül küzd meg az eléje gördülő összes akadállyal.

A magára hagyott gyermek képe a kortárs kultúrában

Miután a populáris kultúra filmtermékei nagymértékben képesek alakítani a gyermekszemléletet, érdemes kitérni a tömegfilmek megváltozott gyermekképére. Míg az olasz neorealizmus (például Vittorio de Sica) filmművészetében az ártatlan, a felnőtt számára az erkölcsi tisztaság megváltó példaképeként szolgáló nemes lelkű gyermek (bambino) képe jelent meg, a felnőtt pedig a példaadás alakjaként realizálódott a hidegháború korának angol filmkultúrájában, addig a kilencvenes években megjelenik a problémás gyermek felfogása, akit antipatikus vonásai ellenére is el kell fogadni. William Golding *A legyek ura* című regényében, s a belőle készült filmben már megjelent a felnőtt világból való kiábrándultság képe, melyből a gyermekek realiztikusan ellenszenves ábrázol-

lása következett, véget vetve a gyermeki ártatlanság narratívájának, napjainkban pedig egyre inkább a heroikussá hatalmasodó, ám gyakran ellenszenvesen viselkedő gyermekalakok kerülnek előtérbe a kortárs filmkultúrában. A gyermekek tehát mindinkább felnőttként viselkednek a filmekben, sőt, képesek nagy volumenű problémák önálló megoldására, a felnőtteken való fizikai felülkerekedéssel is. Az unatkozó, magányos, környezetét végsőkéig megkeserítő gyermek képét közvetíti a *Richie Rich* (Rosszcsont beforr), a *Reszkessetek, merénylők!* gyermekhőse pedig egy kommandósnővel együtt kiszabadítja az állatokat, s megakadályozza az USA elnöke elleni merényletet (Vajda 2005, 43). E filmben hangzik el a mondat, mely szerint nem lehet megbízni a felnőttekben, ők nem képesek megérteni a gyerekeket (Vajda 2005, 44).

Joe Kincheloe a *Reszkessetek, betörők!* szériát említi példának a heroikus, autonóm gyermek alakjára, ám e film egyúttal legitimálja a szülői gondatlanságot és az elhanyagoló attitűdöt az édesanya és az őt hazajuttató zenekarvezető közötti komikus párbeszéd keretében, bármennyire is ironikus éllel hangzik el a filmben „a gyerekek össze tudják szedni magukat” mondata, ugyancsak a problémamegoldó gyermek felfogását erősítve (Vajda 2005, 45). Ezentúl a filmben Kevinen kívül minden gyermek ellenszenvesnek tűnik (követelőző vagy agresszív), mely egyfelől a gyermekkel szembeni ellenérzést váltja ki a befogadóból, másfelől gyermekhőssé avatja a közülük kiváló, önmagát megvédeni képes főszereplőt (Vajda 2005, 45). Ugyanakkor a *Home Alone* az egyedül otthon hagyott gyermek fogalmának megtestesítőjévé is vált, hiszen a gyermek bizonyos esetekben napjainkban is rengeteg időt tölt otthon felnőtt felügyelete nélkül (Vajda 2005, 44), ezért is hívjuk kulcsos gyerekeknek (Elkind 2016).

A gyermek magára hagyottságának problémája, s egyúttal a gyermek mint problémamegoldó „akcióhős” jelenik meg nemcsak a filmkultúrában (*Végjáték*, *One Piece*, *Denis*, *a komisz*), hanem a videojáték-kultúrában is, az olyan játékokban, mint a *Limbo*, az *Inside*, a *Little Nightmares* és a *Bramble: The Mountain King*, melyekben elhagyatott, nyomasztó, a képzeletet a valósággal elegyítő tájakat, tereket bejárva küzd meg a gyermek a rémálomszerű kihívásokkal, az előzmények, az okok mindenféle magyarázata nélkül. Hirtelen csöppen bordó pulóveres gyermekszereplőnk egy orwelli hangulatú, háborús környezetet is idéző, szürke, egyhangú világba az *Inside* című játékban, ahol anélkül rohan oldalirányban előre a rá leselkedő veszélyek (géppuskás örök, kutyák és szírének) elől, hogy csak egyszer is választ kapnánk a cselekvés motivációira (Daks 2016). Agymosott alakokkal teli, rideg, színtelen világban üldözik a gyermeket, aki igyekszik elmenekülni, de végül ő is belevegyül egy homogén embermasszába, mely bosszút állva a világot irányító tudósokon, péppé zúzza őket. Konkrét értelmet nehéz belevetíteni a történetbe, de elementáris erővel juttatja kifejezésre

a gyermekkort uraló kimondhatatlan szorongásélményt, s burkolt üzenete talán az, hogy hiába igyekszünk egyénként érvényesülni a társadalomban, végül egygé válhatunk azzal, s így megszűnhet minden önálló gondolatunk és érzésünk.

E játék színesebb, az érzékekre fokozottabb mértékben hatni kívánó változatának tekinthető a *Little Nightmares* sorozat. Szintén egy kétdimenziós platformerről van szó, melynek sárga esőkabátos kislány főhőse egy nap – minden felvezetés nélkül – a Gyomorban (Maw) ébred, hogy kiutat keressen erről a sötét, szomorú, abszurd vidékről, amelyen mintha önnön démonjai, félelmei ellen küzdené. Könnyű ezt az illuzórikus tájat a gyermek belső lelki tájának képzelni, hiszen a pályák gyermeki logikátlansággal, eltúlzott részletekkel vannak tele, a „tagbaszakadt, ráncos képű emberi szörnyek” (Daks 2017) is a gyermeki fantázia szüleményei lehetnek. Valamiféle megfoghatatlan, mindent elsöprő gyermeki szorongásélménynek kíván hangot adni e játék, mely a gyermek fantáziaképein keresztül jut kifejezésre a játékban – így a lefolyókból ömlő piócák, a falak réseiben meghúzódó kövér patkányok is a megnevezhetetlen szorongás képzeleti termékei. A játékban a sajtó által Sixnek nevezett kislány groteszk ellenfelek (pontyfejű szakácsok, hosszú karú, Freddy Krueger-szerű gyűrött arcú hajógondnok) elől menekül, miközben egyetlen eszköze a világításra szolgáló öngyújtó (Klág 2017). Börtönfolyosókat, árvaházat, öreg gyárépületektől övezett sötét tereket járunk be, az elsöre otthonosnak tetsző lakásban talált akasztott hullák pedig roppant terhes traumáról informálnak minket a játék-én lelki tartalmaival kapcsolatban. A játékkeret jelölő gyomor metaforája pedig a kiútatlanságot érzékelteti, mintha a társadalom gondatlan szelleme lenyelte volna korunk gyermekét, s ott rekedt. Az alkotás a kortárs gyermekvilág fojtogató szorongásélményeit közvetíti.

Ha lehet, még ennél is nyomasztóbb képet fest a teljesen fekete-fehér *Limbo*, melynek kisfiú főhőse mindenféle különleges vizuális vagy auditív effektus kísérete nélkül menekül a horrorisztikus tájon, miközben szemében vég nélkül pislákol a remény fénye, mintha csak azt sugallná a játék készítője, hogy a kiút a fojtó traumák elől egyedül bennünk rejlik, magunkra számíthatunk, egyedül mi hívhatunk életre új perspektívákat magunk számára – s így a gyermek is egyedül magában bízhat. Érdekes a játék címe is, melyről asszociálhatunk a derűt és könnyedséget sugalló latin-amerikai táncra is, miközben a szó (limbus) valójában a dantei Pokol tornácára utal, ahol az Isteni színjátékban a közönyösek tartózkodnak, akiket még a Pokol is szégyellett, s nem fogadta be magába (Ca\$h 2010). Ennek értelmében a játék gyermek hőse is a pokol tornácahoz kapcsolható bizonytalan, közönyös létállapotba került; borzongató látélet ez a ma gyermekorsáról.

A kortárs tömegkultúra termékei által működtetett gyermekkor-narratívák közül kiemelendő a test tárgyiasítására, kizsákmányolására, elidegenítésére irányuló filmes narratíva, melyet az olyan vígjátékok képviselnek, mint a *Hangyák*

a gatyában és az *Amerikai pite*, melyekben a szexuális élvezetekre redukált test koncepciója köré szerveződő koncepció érvényesül. Miután a köznap pedagógiai praxis fiatalkori bolondériának bélyegezve ignorálja a szexualitás témáját, így e filmek fokozzák a fiatalok szemléletében az erről folytatott destruktív irányú diskurzus iránti hajlandóságot. Az élvezetnek alávetett test, az önpusztítás, a rombolás mozzanatai dominálnak e művekben, s a korábbi filmalkotások autonóm, kereső hősei helyett szórakoztató, hedonisztikus serdülők jelennek meg (Mészáros 2005, 87).

Részben a fent ecsetelt, a tömegfilmek által csak továbbgerjesztett jelenségek kerülnek feldolgozásra a kortárs szerzői filmekben is szenvtelen, póre, durva ábrázolásmóddal, megteremtve a lehetőséget egy csöndes, szemlélődő pedagógiai attitűdnek. A *Ken Park* (Larry Clark és Edward Lachman, 2002) fiataljai légüres térben mozgó, kiszolgáltatott kamaszfigurák, akik képtelenek megtölteni értelemmel az életet, s a felnőttek visszaélnék alávetett helyzetükkel, így hol abúzus, hol vallási fanatizmusból való apa-lánya kényszerházasság, hol verbális és fizikai erőszak áldozatává válnak. Bár felvillan a barátság mint mentőöv a filmben, ám a felnőtt-fiatal kapcsolaton túl a kortárs csoport kapcsolatok sem jelentenek kiutat. A barátság által kínált kivezető útvonal illúzióinak bizonyul, vagy a felnőttek által állított akadályok miatt, vagy azért, mert az általa kínált lehetőségek mintha csak egy valóságon túli világban teljeshetnének ki. Utóbbi jól példázza a film végének illuzórikus szexjelenete, melyben Claude édenkerti vágyképe a szüntelen koituszt veti fel a valóságból való menekülés hamis kiútként. Beszédes a címszereplőnek a barátnője terhességére adott reakciójaként adódó öngyilkossága is: az élet rá nehezedő terhei mellett elképzelhetetlen számára a felelősségvállalás. A *Hymypoika* (Jukka-Pekka Siili, 2003) a fiatalság túlszexualizáló tendenciáiról szól, melynek következtében a kapcsolatokkal való játszadozás kiüresedéshez vezet (Mészáros 2005, 88), a szexuális beavatás pedig az infantilis létmódban megmaradás eszköze, a kamaszok menekülésének módja, mely tragédiával végződik (Mészáros 2005, 92). Az *Elefántban* (Gus van Sant, 2003) pedig (a columbine-i iskolai mészárlás mintájára) két bullyingban részesült, magára hagyott fiatal fiú indul el iskolája ellen valóságos fegyverezéssel megtorolni az őket ért sérelmeket, miközben az iskolai környezetet több szereplő nézőpontjából is megismerhetjük (Mészáros 2005, 89). E filmekben a kamaszok a felnőttekre alapvetően nem számíthatnak. A fiatalok itt áldozatai az értelmetlenségnek, a kiúttalanságnak, a fogyasztói mentalitásnak, az infantilizmusnak és a hiteles tekintélyszemély hiányának, sőt, a felelőtlen, a gyermeket kizsákmányoló felnőtteknek is (Mészáros 2005, 95). Ők tehát a felnőtt hatékony útmutatása nélkül, maguk próbálnak megküzdeni problémáikkal, gyakran végzetesen rossz döntést hozva.

A különböző elektronikus médiumok tehát egyre sötétebb, ijesztőbb képet festenek a gyermekről, melyben a küzdelmeivel, félelmeivel, szorongásaival magára hagyott gyermek képe jelenik meg. A gyermeklét valóban hasonlóná vált a felnőttléthez, a rájuk váró kihívások, veszélyforrások is gyakran azonosak, ám a gyermek fejlődésének biológiai-fiziológiai, neurológiai stádiumai kortól függetlenül közel azonosak. A siettetett, sőt, gyakran traumatizált gyermekkor jelenik meg a kortárs szépirodalomban is, rámutatva arra, hogy a gyermek számára nem való jelenségekkel szembesül már a családban is (Juhász Tibor: *Sárga műanyag poharak*; Háy János: *Mamikám, A gyerek*; Esterházy Péter: *Fancsikó és Pinta, Egyszerű történet vessző száz oldal, Márk változat*; Borbély Szilárd: *Nincstelenek*). Mélyszegénység, nyomor, mélységes elkeseredés, mindennaposá váló verbális és fizikai agresszió, elszigeteltség (izoláció) a társadalomtól, betegség, szenvedés, halál, gyilkosság – mindennek tanúja is, elszenvedője is a gyermek a kortárs irodalomban.

Megjelenik az elveszett gyermekkor problémája a lírában is, különösen a szülő-gyermek kapcsolat témája, az elhanyagolás, a szülői alkalmatlanság vagy agresszió és annak hatásának kérdésköre. Írásom további részében a kortárs magyar költészet kiemelkedő képviselőinek verseit teszem elemzés tárgyává a kortárs gyermekszemlélet és szülőkép körvonalazása céljából. Mindenekelőtt azonban vessünk egy pillantást Krusovszky Dénes *Az összes nevem* című kötetének gyermekmotívumára, amely révén szintén az elveszett gyermekkor problémaköre tükröződik.

„a gyerekkor kibiciklizett a városból” – a gyerekkor metaforája
Krusovszky Dénes lírájában

Krusovszky Dénes (1982) *Az összes nevem* című kötetének lírai alanya félálomszerű létmódban andalog, miközben a szerző a név metaforahálójával a felejtés és név kapcsolatának problémakörét járja körbe. Mintha azt sugallná a kötet: minél több nevünk, vagyis minél több szerepünk, címünk, rangunk, bélyegünk, ismertetőjegyük van, melyeket útközben szereztünk vagy a társadalom ragasztott ránk, annál messzebb kerülünk lényünk lényegi magjától (már ha létezik olyan); annál jobban eltávolodunk első önképünktől, esetleg ösztönvalónktól, minél több mindent lehet rólunk mondani. Tehát a név itt valóban a felejtés (önfelejtés) metaforájává válik, miközben felmerül a kérdés: talán épp ebben az eltávolodásban konstruálódik énünk. Ám ez a folyamat végtelen, befejezhetetlen, mert lényege a szüntelen formálódás.

A kötetben gyakran előkerül egyfajta álomszerű, nehezen beazonosítható alteregó, mely a gyermek formáját ölti: „tudat alatt szorongó kisgyerek-én” (Lackfi 2007, 111) hatja át a versbeszélő pozícióját. A világot mintha egy „közös

ritmus, áramlás járná át” (Lackfi 2007, 112), s e világnak meghatározó motívumai a csónak, a hajó, a víz, a folyó, a hal, az ösvény, az út, a láb és a cipő, melyek az útkereséshez, az identitáskonstrukcióhoz, az én és a világ kapcsolatának problémájához köthetők (Lackfi 2007, 112). Tehát az önkeresésről szól e kötet, de attitűdje mégsem ön- vagy útkereső, mert épp annak problematikus voltáról tájékoztat minket: a társadalmi úton ránk rakódott valóság rétegek ellehetetlenítik a vélt önmagunkhoz történő valódi közelkerülést, vagy legfeljebb csak távolodás közben sejthetünk meg valamit legbelső „szobánkkal” kapcsolatban, mely talán valóban csak az „id”-del azonosítható. Hiszen az én körüli bizonytalanság mint a posztmodern egyik fő problémája e kötetnek is fontos motívumát képezi.

Kemény István a kötet fülszövegében „álmoskönyvnek” nevezi a kötetet, melynek célja: „közvetíteni az emberek két világa, az álom és az ébrenlét között” (Kemény 2006), s véleménye szerint elsősorban az élet intenzívebb élményeit (szerelem, boldogság) megélők számára jelent segítséget a hétköznapi valóságban való tájékozódás során. Mindeközben kedves humor és irónia, önirónia hatja át a kötetet, melynek háttérében az én meglelhetetlen voltának abszurditása áll. A kötet lírai énje felveti a bizonyosság keresésének lehetőségét, miközben tudatosítja, ő már egyetlen nevére sem emlékszik, játékszere lett a nyelvnek, a nyelvi jelek közötti bolyongás részesévé vált. Így versvilágában a gyermek sem önértékű figura, hanem az önkeresés metaforikus alakjaként kerül elő, a gyermekkor maga pedig mintha egyfajta valaha volt homályos bizonyosság- vagy igazságérzetet jelentene a mélabús versbeszélő számára, aki bár sóvárog az „egyszerű” igazság után, de közben elfogadja, hogy a lét végtelen tévelygés a bizonytalanság kusza jelrengetegében. A gyermekség motívuma itt tehát posztmodern kontextusban kerül elő: a talán soha volt bizonyosság motívumaként az örök kétely birodalmában.

Tehát a gyermekkor elsősorban metafora itt, ám épp innen elindulva rajzolódik ki számunkra markáns kép a kötet gyermekszemléletéről, a gyermek, a gyermekkor mivoltával kapcsolatban. *Lefekvés előtt* című versében (Krusovszky 2006, 57) a gyermekkor egy félelemmel, sőt, szorongással teli időszak, melyet a kiszolgáltatottság, a tehetetlenség, a mozdulatlanság statikus élménye hat át: „már fekszem is, mint valami / hordágyon”. A lírai alanyon átgázoló hintalovasroham képzelet talán a boldogságot kergető vágyképek énpusztító, az ént a jelenbéli tehetetlenségébe bezáró hatására utal. A lírai én felkelne félálomszerűen tehetetlen állapotából, de fájdalma már egész világára (a saját szubjektív, pszichikus világát jelölő szobára, kertre és városra) kiterjedt: „lüktet az egész szoba”. Itt belső világa különböző rétegeit nevezi meg, a külső világ élményein átszűrt valójára utalva: számára „magányosan lüktet” minden, „mint szíami ikrekben a közös szív”. Ez utóbbi sor a vigasztalhatatlan létállapotra utal: ahogy a szíami ikrek sem érhetik be egy közös szívvel, s elszigeteltségre kárkoztatja őket az egy

testen osztozkodó állapot, úgy talán a lírai alany is úgy érzi: lehetetlen, hogy annyi vágykép és szereplehetőség, annyi név egyetlen fizikai világhoz tartozzon. A gyermekkor metaforája itt mindenesetre erre a vigasztalhatatlan, nyugtalan, nehezen körvonalazható létállapotra utal.

Búcsú helyett című versében (Krusovszky 2006, 40) „egy királyság / már kitalálta magát”: vagyis a jelenben kiépült egy praktikus identitás szigorúan szervezett cselekvési hierarchiával, preferenciahálóval, életstratégiákkal, végérvényesnek tűnő énkonstrukcióval, melyben a gyermeki spontaneitásnak és teremtő képzetnek már nincs helye. A lírai alany a gyermeki én, mely kiosont a jelenbéli identitást jelölő városból, mert nem illik a túlkontrollált éber valóba. A „gyerekkor kibiciklizett a városból”, mert nincs helye a pragmatikus reakciókra épülő (felettes) én városában a múltba merülés nosztalgiájaként megjelenő énrétegnek. Felnőttként a gyermeki léttartalmak atavisztikussá válnak, itt felejtették az áprilisi fiút, aki a hozzájuk kapcsolt vágyak meghíusulását, kiüresedtségét jelöli; a nosztalgia, az elmúlás képzete fejeződik ki benne. A gyermeki és felnőtt léttartalmak összeegyeztethetlensége melankolikus, egyszerre sóvárgó és beletörődő énlményt eredményez.

A gyermeki én háttérbe szorulásának mozzanata húzódik meg a *Kavics vagy angyal* (Krusovszky 2006, 35) háttérében is: „lerúgott / cipőmbe egy szótlan gyerek / vetette meg ágyát”. A lerúgott cipő a megállás, megtorpanás mozzanata utal, s a továbbhaladást ellehetetleníti valamilyen mélyen gyökerező, feldolgozatlan, némán hagyott trauma, melyet a cipőben szundító gyermeki én jelöl. A zárósorok kifejezik, hogy a külső világ racionalitásával, gátló tendenciáival szemben a léleknek belső törvényszerűségei vannak, az emlékek, vágyak folyója könnyen kiáradhat, gátakat törve át. Nagy volumenű gyermeki traumák húzódnak meg a háttérben, ugyanakkor a lírai én által megszólított beszélő (talán belső hang vagy gyermeki én) dala hatására kialszanak a felnőtt számára irányt mutató világítótornyok, hogy a lírai én átadhassa magát a belső elmerülésnek: „szemem már zárva van”. A versbeszélő végül minimális fény mellett indul el az önkeresés belső útján, s nem a kifelé irányuló útkeresést választja („Fáklyához szokott kezemnek / most egy gyufa is elég”). Talán ez az introspekció hozhatja felszínre és gyógyíthatja az elfeledett gyermeki valót a maga elfojtott, szunnyadni hagyott traumáival, sérüléseivel.

„Anyá ö!” – az anya alakja Sirokai Mátyás Este jó című versében

A diszfunkcionális családi élet tükröződik Sirokai Mátyás (1982) *Este jó* (Sirokai 2008) című, gyermeki nézőpontból elbeszél, prózaszerű, narratív versében, mely a családi idillt sugalló címet ironikus kontextusba helyezi.

A lírai én a szülők leépülésének, kiüresedésének, kapcsolatuk romlásának passzív szemlélője, kibeszélője. Az anyaöl, az anyai szeretet igénye megjelenik ugyan a versben, ám érzelmi üresség hatja át a szöveget. Az anya fásult, kiégett alak, aki az adózók szennyését mossa, s hajszolt életéből fakadó feszültségét a Half Life című játékban vezeti le, ebbe menekül a valóság elől. A játékban van újrakezdési lehetősége: „még két élete van”, de a valóságban csak félig él, mint arra a játék címe sandán utal. A „két élete van” kifejezés azt is sugallja, hogy mintha csak bevonódott volna a játékba, részévé vált volna, így menekülve a realitástól: élete a virtuális térbe helyeződik. A szülők elidegenedtek családjuktól, kinőttek gyermekeikből, „mint a barbizásból”: az élet viszontagságai közepette már nem tudnak rájuk fokozott figyelmet fordítani. A gyerekek egyedül a kutyával, Winnetouval játszhatnak, ő ad nekik szeretetet; az állat a Maytól kölcsönzött indiánhős-név révén is a természethez kapcsolja őket, ráadásul a kutyát a sápadt arcú apa eteti (a történetben Winnetounak fehér bőrű nevelője volt).

A gép zümmögése, a sápadtság, az álmoság az érzelmi ürességet nyomatékosítják a műben. Az apa sápadt, megfáradt figurának tűnik, aki kívülről szemléli az eseményeket, mégis kijelenti gyerekeinek: ők az élete. Ám rögtön ellentétként megismétlődik az anya Half Life-ozását közlő mondat. Ezután megemlítésre kerül, hogy a gép „betanított munkások között nőtt fel / egy szerelőcsarnokban, olyan neki anya, / mint az egyetlen szomszéd kisgyerek”. Az anya tehát empátikusabban fordul a géphez a gyermek szemlélete szerint, mint hozzájuk; elidegenedett tőlük, s mindattól, ami természetes.

Teljesen megbomlott, kiüresedett család kerül itt ábrázolásra, melyben a gyermek az anya után vágyik, közönyösen szemlélve őt, s végül mégiscsak az anya ölében köt ki: „Anyá öl, és ott ülök az ölében én.” E sor által (az első sor kiegészített ismétlésével) keretezést nyert a szöveg, melyben az anya gép előtti játéktevékenysége rendre ismétlődik. A gyermek végül megkapja ugyan a testi kontaktust, de egy szeretet nélküli, kiüresedett anyától, aki már csak a virtuális térben boldogul, családjá számára elfogyott. E sor az „öl” szó két eltérő jelentésének ütköztetésével borzongató hatást vált ki a befogadóból, hiszen a biztonságos kötődést lehetővé tevő anyaöl és a virtuális gyilkosság mint pótcselekvés között mérhetetlen a távolság: bölcső és halál, szeretetforrás és az anya élőhalott állapota feszül egymásnak. Az anyaöl és az „anya öl” hangalak az azonosság (az „öl” szó homonima mivolta) kiemeli az anyaölhöz kapcsolható szeretet hiányát, a gép pedig az érzelmi sivárságot, a gépies életmódot érzékelteti. Ezt húzza alá a szöveg minimalista stílusa is, a gyermek hétköznapi nyelvhasználatának megidézése pedig realizmust visz a versbe, melynek szenvtelen, közönyös hangját részben a családi körben leírtak megszokottsága adja.

Az *Este jó*, mint azt címe is jelzi, Zelk Zoltán *Este jó* című versére reflektál, melyben a családi idill és az anyai szeretet motívumai meghatározóak a sejtel-

mes és többértelmű elmúlás-vízió (gyermekhalál vagy elalvás-halál párhuzam) ellenére is. Ezzel szemben Sirokai versében ironikus, fájdalmas hangon kerül bemutatásra egy zilált család, melyben az anya távolinak, elérhetetlennek tetszik, ellentétben Zelk gondoskodó, oltalmazó, szerető anyaalakjával. A gyermek Zelk versében érzelmi biztonságot él meg, míg Sirokainál elhagyatott, szemlélődő figura. Sirokai verscíme ironikus ellentétet képez az ábrázolt család valóságával, ezzel is kifejezve a Zelk kora óta a családi életben bekövetkezett változásokat. Míg Zelk gyermekalakja erőteljes kötődést, bizalommal és szeretettel teljes kapcsolatot él meg családjában, addig Sirokainál a kapcsolatok fellazultak, s bár az apa szereti gyermekeit, mégis tehetetlen, passzív figura. Míg Zelk ütemhangsúlyos verselésű, csengő-bongó rímekkel ellátott szövege lágy zeneiséget, bensőséges hangulatot kölcsönöz, addig (az egyébként zenész) Sirokai szövege prózaszerű, zeneietlen, monoton, mely hangsúlyosabbá teszi a családban uralkodó elidegenedettség, érzelmi sivárság élményét.

„Anyu könnye jeges eső” – Stiller Kriszta: Altató

Stiller Kriszta (1973) *Ködforgató* című kötete zenei hangzású, szimultán (ütemhangsúlyos és jambikus lejtésű) verseléssel megírt, tömör, arányosan felépített verseket tartalmaz, köztük istenes, szerelmes, közéleti témájú darabokkal, táj- és anyaversekkel. Mély, filozofikus hang jellemzi a szövegeket, melyekben szüntelenül ütközteti az égit és a földit, a világost és a sötétet. Közvetlen istenélmény, mindenki számára átélethető, mindenben benne rejlő, köznapi isten képe bontakozik ki a versekben. Egymásba játssza a lét misztériumát a kiábrándító köznapisággal (Varga 2014, 108), az utóbbi alapjául szolgáló keserű létélményeket fanyar humorral vagy trágár szavakkal fejezve ki. Az argó mögött a köz- és magánélet visszasságai rejlenek, játékos formában közvetítve egy-egy fajsúlyos üzenetet. Melodramatikus, már-már giccses megszólalásmóddal kerülnek elő a fojtott tragikumot hordozó léttartalmak, naturalisztikus, tárgyilagos módon mutatva be a prózai valót (például a kórházi létet), minimalista cselekménnyel (Simon 2017).

Kiemelt témaként jelenik meg a kötetben az anya-gyermek kapcsolat témája, az anya elvesztésének fájdalma, s egyszersmind a felnőttben lakó gyámoltalan kisgyermek motívuma, a magára hagyottság problémaköre (Varga 2014, 109). Az ilyen darabokban múlt és jelen egymásba mosódik, a jelenben önmagát megtalálni képtelen lírai alany lelkének mélyéről sír fel a védtelen, egykor elhanyagolt kisgyerek, aki rég elveszett édesanyját idézi fel a múltba merülve, vagy épp a múlt árnyait a jelenbe vetítve.

Ilyen vers az *Altató* (Stiller 2014) is, mely címével megidézi József Attila *Altatóját*, s az önkéntelen összehasonlítás által az azzal egészen ellentétes hangulat

okán az idilli és naturalisztikus gyermekkor-konstrukció közötti távolság még hatalmasabbá nő. Ráadásul a megnyugvást sugalló cím groteszk ellentétben áll a szöveg zaklatottságával, mely a versben leírt riasztó anyaképből és érzelmi elhanyagolásból fakad.

A gyermeki félelmek a traumatizált, érzelmileg kiüresedett, meghasonlott, gyermeteg énállapotban rekedt, regressziót mutató, alkoholista karrierbe süllyedt anya viselkedéséből fakadnak, aki sikítva nevet, s „üres, mint az ágya, / hozzábújni nem lehet”. Szeretetlenység, érzelmi üresség jellemzi az anyát, akinek elhanyagoló, hideg-engedékeny nevelői attitűdje nyomán ambivalens kötődési minta alakulhatott ki a versalanyban, mint azt az ő asszociatíván egymásba kapaszkodó riadt szemléi mutatják. Gyermeki hangon, gyermeknyelven jut kifejezésre az anya alkoholizmusa („bűdös vizet iszik”), ebből is fakadnak taszító fizikai vonásai („anyunak nincs jó szaga”), de a stilleri ütemhangsúlyos verselés (kétütemű nyolcas) is a gyermeki hangot emeli ki. Diszfunkcionális szülőkapcsolatra utal a „Sötét van, ha aput várja, / aki nem jön éjszaka” közlésegyisége: az apa megbízhatatlan, a család életéből kimaradó háttéri alak, akitől a traumatizált, szeretethiányos anya a biztonságot, a szeretetet, a megkapaszkodás lehetőségét várja, de „kimaradása” csak növeli a feszültséget. Anya részegségét fejezi ki az „Anyuval a szoba táncol” sor, míg a „szoba tánca jégbalett” egység az érzelmi ridegségen túl az illuminált állapotban rejlő kockázatokat, a nem biztonságos nevelési közeget emeli ki. Ugyanakkor kifejezésre jut az anya apa általi érzelmi kihasználtsága is: „Apa lábán hétmérföldes / hegyet lépő csizma lett”.

Még naturalisztikusabb képet alkot az anyáról az „Anya szája romlott befőtt” sor, mely a visszataszító látványon túl érzékelteti az anyai kommunikáció érvénytelenségét is: az általa közöltek romlott szavatosságúak, destruktívan hatnak a lélekre. Ráadásul szája egyúttal „nyúlós, szürke lepke test”, mely pedig a halál, az elmúlás képzetét idézi fel: léte törekeny, az enyészet felé tart, pusztulást hoz (Molnár 2022, 52). Az anya érzelmi közeledése fejeződik ki a puszi mozzanatára utaló „Remeg, mikor így tapad rám” sor is, e mozzanat azonban nem melegséget, ellágyulást vált ki a gyermekből, hanem „kékre” festi: megrémíti, elszomorítja, kifejezve hozzá fűződő ambivalens viszonyát.

A vers az anya csillapíthatatlan szomorúságának leírásával fejeződik be, mely a termést pusztító jeges eső képzeete révén érzékelteti a neveltre gyakorolt destruktív, az érzelmi érést, fejlődést ellehetetlenítő hatást is: „Anyu könnye jeges eső”. Az „anyu karja nagykabát” sor pedig az anya érzelmi közeledésének helytelen, „túlméretezett” voltát fejezi ki, mivel nem úgy ölelne, ahogy gyermeket kell: oltalmazón, féltőn, szeretőn, hanem biztonságot és szeretetet kikövetelve a gyermektől, érzelmileg kihasználva a kicsit. Végül a magát ölelő, érzelmi biztonság híján lévő anya képe rajzolódik ki, aki gyerek stádiumban

rekedt, vélhetően a gyermekkorából kimaradt kellő érzelmi útravaló híján és a traumatizáció okán. „Mintha ő is gyerek lenne, / úgy öleli önmagát”: fejeződik be a vers, az anya vigasztalhatatlanságát s egyúttal a gyermek bizonytalan nevelési környezetét kiemelve.

A vers a szülői szerepek összeomlásáról szól, s az abból fakadó gyermeki szorongásélményt közvetíti gyermeki nézőpontból kiindulva, a gyermek mozaikokból építkező, asszociatív gondolatfolyamát kihangsúlyozva, tükrözve logikát nélkülöző, képszerű beszédmódját, egyszersmind a gyermeki nyelviséget átpoetizálva.

Tolvaj Zoltán: Tányérnyi tenger

Tolvaj Zoltán (1978) *Töréstenst* című kötetében mesteri módon ötvözi a fentebb stílt és az argót, miközben asszociációkban és intertextuális utalásokban (evokációkban, allúziókban, parafrázisokban) gazdag, pesszimizmustól sem mentes lírát teremt (Boldogh 2008, 114), melyre jellemző a nagy formátumok (ismert versformák, személyiségek) mögötti bujkálás gesztusa (Toroczky 2008) is. Ez jellemzi a kötet pátoszt és köznapi valót ötvöző anyaversét, a *Tányérnyi tengert* is (Tolvaj 2007, 114), mely távolról József Attila *Mama* című versét idézi.

E vers kétütemű nyolcasokkal és hetesekkel operáló ütemhangsúlyos verseléssel, a gyermeki nyelvhasználatot és logikát a poézissel ötvöző elbeszélésmóddal ad közre egy ezúttal minden prózaisága és kisszerűsége ellenére is intim, bensőséges nyugalmat árasztó szemlét az anya alakjáról. Az anya itt egyszerre tűnik égi és földi valósághoz tartozó alaknak: „pufókás égdarab” és „szuszogva járó tyúkanyó”. Anyagi síkon gondoskodik szeretett gyermekéről (főztjeivel, gasztronómiai szeretetnyelvvel fejezve ki érzelmeit), de mégsem maradéktalanul szorgos háziasszony: „cselédmunkát elszalasztva” panaszkodik a rumliról. Dohányzik, kibeszélő show-t néz, s visszabeszél a tévének, a hírórságban pedig csak a nyomdahibára fókuszál. Élete az unalom és a gondoskodás keveréke. A költő naturalisztikusan, kendőzetlenül ábrázolja földnehéz valóhoz kötött anyját, megszépítés nélkül, mégis érződik a hozzá fűződő mély érzelmi kapcsolat.

Am a leíró szakaszt követően anyja jellemzéséből kiindulva saját magát „hasas defekt”-nek nevezi, „terpeszkedő génhibának”, utalva örökölt terheire, s ez az önmagával való elégedetlenségre fókuszáló reduktív önkép anyjáról alkotott képéből és társas közege róla való vélekedéséből fakad: kérdik tőle, „miért is / szült meg az a vén liba”. A lírai alany szégyenkezik, s egyúttal szeret. Egyszerre neheztel és hálás, amiért megszülte őt édesanyja – a neheztelésre utal itt a „persze hálás” egymás utáni, élőbeszédet idéző ismétlése, s egyúttal utal rá, hogy nehéz lesz majd búcsút venni anyjától, ha majd meghal. Rontott anyagról beszél

magával kapcsolatban, ám az „anyag” szóban benne rejlik az édesanyjára való utalás is, így a teremtés és az elhasználódás képzete összekapcsolódik egymással; a „vaksötét a magzat odva” közlésegyeség pedig arra utal, hogy miképp a gyermekélet első szakasza sötét, úgy jövője is perspektívátlan.

Az elanyátlanodás az édesanya elvesztésére utal, akit végül naiv szentlénynek nevez, akinél „stabat materia” sütőlapát van (profán módon utalva Jacopone da Todi Stabat mater című planctusára), e szokatlan szókapcsolattal jelölve egyszerre az anyák felelősségét és gyermekükhöz fűződő érzelmeiket. A mater anyaggá alakításával viszont az anya szülte anyagra, a gyermekre utal, aki rontott volta ellenére is anyjához tartozik; ezt érzékelteti az „anya” és „anyag” szavakkal való játék is. A szókapcsolat továbbá összeköti az anyai szentséget és az anyai profán valóságot, az anyaság szent, áldozatos és komikus, földhözragadt motívumait.

Az anyját részletező szeretetteljes leírás, anyja szokásainak ismertetése biztonságos kötődést sejtet, a nehézkes, füstös, zárt otthoni közeg ellenére is a szerethető, szerető anya egyszerre felemelő és prózai realitása rajzolódik ki a szövegből, deheroizált képet adva a szeretett személyről. A jelen írásban elemzett versek közül e szöveg nyújtja leginkább a szeretet légköre által átjárt anya-gyermek kapcsolat szemléjét.

„félek a fényben” – Az apa alakja és hiánya Deres Kornélia Szőrapa és Ayhan Gökhan Fotelapa című kötetében

Deres Kornélia (1987) *Szőrapa* című kötete (2011) pontos képekben, fegyelmezett nyelvezettel, poétikai távolságtartással, mértékletességgel és következetesen megírt versei kissé álomszerűen szürrealisztikus világot tárnak elénk, melyhez az elhunyt apával való lezáratlan konfliktusokból fakadó feszültség szolgáltatja az életrajzi háttérrel. Miután a harlowi szőrapa az organikus anya testének pótlékként a biztonság- és szeretetérzet pótlólagos megteremtésének eszköze a kötődéssel és hospitalizációval kapcsolatos kutatásokban, úgy a szőrapa motívuma a valódi apa utáni sóvárgás folyamán apapótlékként kínáló alakok metaforikus megjelölésére szolgál. A cím így utalhat arra is, hogy a pótlékokban való megkapaszkodás mozzanatától áthatott létünkben az elemi bizonyosságot hordozó édesapától messze vagyunk, s ez hiányélményt okoz. A versbeszélő az apát keresi, de csak az apa alteregóiként működő szőrapákat talál „üres, rideg utánzatok” (Farkas 2011) formájában, legyen az gólem, határvadász vagy kéményseprő, noha meglehet, hogy mind ugyanazon apa egy-egy aspektusát írja le.

A kötet az autoritás és az autonómia konfliktusát adja a nyelv és hatalom kontextusában, az apa a hatalom és a kontroll metaforájává válik. Az apa halála

után is jelen van az általa képviselt hatalomgyakorlási formulák lélektani maradványhatásai révén, még ha a kötet végére (a *Mosatlan* című versben) az emlékek fakulásával a tárgyaitól (ruhadarabjaitól), s így a személyétől való eltávolodással hatása is erodálódni látszik (lásd: Sántha 2011).

A kötet olvasható gyermekperspektívából elbeszélte kisregényként (családi történetként) is, melynek „végét” *Az ünnep* mondja el: „Apa egy reggel nem / tudta, hogyan kell felébredni, / kiesett belőle a rutin.” Ugyanakkor az apa – eszmei értelemben – bármikor feltámadhat, amit a versbeszélő szeretne elkerülni (Molnár 2012). Gyermeki nézőpontból szemléli az apa alakját a lírai én a *Góleben* is, melyben az apa szív és lélek nélküli testként, élőhalottként: gólemként jelenik meg, ezáltal válik egyszerre ironikussá és félelmetessé. Fordított logikával kerül itt kifejezésre, hogy az apa már nem fizikálisan él, pusztán az eszmék és szavak szintjén támad fel olykor, belopva magát az elmébe, miközben a vele való vita már nem lehetséges. A kötet tehát a gyermekperspektívából megszólaló lírai én és az apa fantomja közötti lehetetlen összecsapások színtere (Kántás 2012, 66–70). Nem meglepő, hogy a szöveganyagot Sylvia Plath *Apuja* és *Üvegházja* inspirálta, de itt az elfojtás motívuma helyett a hiánnyal való megbirkózás szövegei válnak hangsúlyossá, az apa pedig nem válik elpusztítandó démonná (Sántha 2011). Erőteljesen érződik továbbá Nemes Nagy Ágnes tárgyilagos objektív lírájának formafegyelve, mellyel még a legbensőbb, legfolyékonyabb szorongásélményekből is szigorú verskonstrukciókat merevít asszociatív lírájában.

A kötet két meghatározó motívuma a fény és az üvegház. A *Pedig apa* című versben (Deres 2011, 7) a fény egyszerre lehet az emlékezés, az igazsággal való (fájdalmas) szembenézés metaforája, így a fény koncentrálódása az emlékek halmozódása okozta fájdalomra utal, a fény gyűrődése a tudat fragmentálódására, a felejtésre, végül a szárítókötélén lógó fény az emlékek könnyebbé válására. A „félek a fényben” kifejezés az emlékezés okozta fájdalmat jelöli. Az apa eredetileg a természetes, szabad nevelés (a szabad ég alatti „növelés”) híve („apa / még öntözte” a virágokat), míg az anyaként azonosítható, meg nem nevezett alak az üvegház által képviselt kontroll képviselője. A cím is arra utal, hogy „pedig” apa a „levegő” jelképezte természetes nevelésben hitt, míg a virágokat az üvegházba hordó anya a túlvédő, túlféltő attitűdöt képviselte a nevelésben is. Ám a kötet sűrűjében előrehaladva az apa autoriter mibenléte is egyre inkább körvonalazódik, „az abszolút tudással és hatalommal bíró autoritás” (Molnár 2012) figurájává válik.

Véleményem szerint a fény és az üvegház motívumának alternatív, hatalompolitikai természetű értelmezése is lehetséges. E szerint a fény a patriarchális-felvilágosult kultúrák ráció- és hatalomkultuszát hordozza magában, így a fény minden félelmet okozót megtestesít: kontrollt, hatalmat, terrort, s hozzá kapcsol-

ható a növények fejlődését mesterségesen biztosító világos helyiség, az üvegház, melyben a titokzatos „kertész” („növelő” = „nevelő”; talán anya) felügyelete alatt növekedhetnek a növények – avagy a gyermekek. Az üvegház így az otthonosság, az ellenőrizhetőség jelképe, Foucault nyomán a „felügyelet és büntetés”, a „börtön” kultúrájának szimbóluma, mely tehát a fegyelmező idő és tér felvilágosodásból eredő, irányítás- és szabályozásalapú paradigmájára reflektál (Foucault 1990, 249). A kontrollt gyakorló személlyel szemben a versbeszélő a természetes éltető elembe (a természetes növekedés eszméjébe) vetett hitet állítja szembe a *Pedig apa* című szövegben („Te akkor is csak üvegházakban / gondolkodtál, hiába / tanultuk meg magunknak, / hogy a levegő”) (Molnár 2012).

Már egyenesen az apai hatalmat fejezi ki a városépítés mozzanata a *Délután szobrokat* című versben. Az apa ügyel a fényerősségre is: „csak ő tudta biztosra / mikor van este. / Olyankor mindent / becsuktunk” (*Villany*). E sorokban az apában manifesztálódó felvilágosult kontroll- és rációeszmény jut kifejezésre: az apa a „fény”, az „értelem” szülte rend őre, pszichoanalitikus fogalommal élve: mintegy megtestesült felettes én, aki igyekszik elkerülni az „értelem álma” szülte, az idő burjánzása által meghatározott pillanatokat, melyeket az este, a sötétség jelöl. Az apa tekinthető konkrét személynek, de a nyelvben manifesztálódó kontroll allegóriája is lehet, tehát a nyelvfilozófiai-hatalompolitikai interpretáció is működhet (Molnár 2012).

A *Bevitte magával* című versben (Deres 2011, 8) is a túlféltő, egyszersmind már félelmetessé váló apai gondoskodás fejeződik ki a „megmosdatta a zöldeket” közlésegyeség révén, melyben a növények a gyermekekre utalnak, s azon keresztül a nevelő mint „kertész” comeniusi metaforájára, melynek értelmében a nevelő feladata nyesegetéssel (a természetbe való direkt beavatkozással) biztosítani az optimális fejlődést. Az apa mesterségesen avatkozik be a természetbe: fűcsomókat tépked, sóval szórja be a havat, ezzel sürgetve meg az időt. Míg a *Pedig apa* című versben még máshoz kötődött az üvegház, most az apa zárt világává válik, az apa elszigetelt létmódját fejezi ki; az apa üvegházba való beköltözése lelki-fizikai regressziójából fakadó izolált létállapotára utal. Végül megpróbál kimászni belőle, de törekvése kudarcba fullad, ezzel beteljesedik a bezártság tragédiája.

Az apa e kötetben összességében kontrollmániás tekintélyszemély, a fény „őre”, aki elhitetné: „ha kinyitjuk / az ajtót, megszökik a levegő is” (*Macival*). Szorongató, fojtó légkör bontakozik ki az apa autoritása alatt: „kiprésel magából a ház”, de ebből a fájdalomból születik meg a sérüléseket kibeszélő én: „Kintről kiabálnak mindenfelét, / amit én az üvegbe karcolhatok” (*Macival*). E kötetben otthonossá, megszokottá lesz a borzalom, a költő a félelmet „domesztikálni” képes, hogy kifejezésre juttassa „az apában tárgyasuló elfojtásokat és félel-

meket” (Molnár 2012). Deres Kornélia első verseskönyve egy posztszocialista, átlagosan traumatizált gyermekvilág szorongató élményvilágát bontja ki fegyelmezett, asszociatív líranyelvvel, szenvtelen hangon közvetítve a megszokott, fojtott tragikum feszültségét.

Az apa hiánya Ayhan Gökhan Fotelapa című kötetében

Ayhan Gökhan (1986) *Fotelapa* (2010) című kötete is hiányproblémát kutat, hiszen központi kérdése az apa testi hiánya, melynek következtében traumatikussá válik a nem-apai test (Németh 2014). Versei Kosztolányi Dezső poétikai hagyományainak követésétől sem mentesek, s a szülők elvesztésének (elhagyó apa, rákban elhunyt anya) traumáját dolgozza fel (Szénási 2018, 155). Az otthonná vált üres lakás tragikuma, a szülők hiányával való számvetés, a hiány metaforái, a saját múlttal és a gyermekkorral folytatott hiába kereső dialógus jelei töltik be a szövegeket (Szénási 2018, 155–156).

A kötet címét adó *Fotelapa* (Gökhan 2009) is az apa hiányának problémáját járja körbe, egyszerre közönyös és melankolikus, rezignált hangon; a szaggatott, egyenetlen dikció is ezt az érzelmi kettősséget emeli ki. A szöveg lírai alanya vélhetően az anya, aki szembesíti fiát apjától való elidegenedettséggel, az apai funkciók hiányával, az apai nevelés és egyáltalán az apa hiányával, ám ennek ellenére a szoba „megtelik apával”, feszült légkört eredményezve. Az apa alakja összemosisodik a fotellel, akinek emléke – funkcióvesztettsége okán – eggyé lesz a bútordarabbal, amit már évekkel ezelőtt kidobtak. Az apai szerep kiüresedtségének lírája ez a vers, mely magába sűríti a korunkban a neveléshez kapcsolható megfoghatatlan hiányérzetet. Ám itt talán (szemben Deres apa-verseivel) nem az apa autoritására, hanem a vélhetően autoriter apa szerepvesztésének, funkcionális leépülésének, eltárgyiasulásának, majd egyre fakóbb emlékké válásának, s az autoritás helyére kerülő érzelmi vákuum érzékeltetésére kerül a hangsúly.

Destruktív apai minta és túllépés Ratkó József Apám című versében

Még a szocializmus időszakában keletkezett Ratkó József (1936) *Apám* című műve (Ratkó 1987, 9), ám miután a kortárs gyermekvilágot is átható transzgenerációs traumák hatását, illetve az örökölt mintákon való túllépés lehetőségét dolgozza fel, e szöveg szemléjével szeretném zárni írásom. Ebben az életrajzi mozzanatokon alapuló versben (lásd: Onagy 2012) a hiány, az elhanyagolás, a fizikai bántalmazás, az abúzus motívumai az apa személyéhez kapcsolva jelennek meg. A szöveg a destruktív apai magatartásformák leltárát nyújtja, ecsetelve az apa alkoholizmusából fakadó gondatlanságokat és a család érdekeit ignoráló

rossz döntéseket, szívtelen cselekedeteket. „Apám elitta mindenét, / feleségét, hat gyereket” – e kinyilatkoztatással kezdődik a vers, hogy aztán elmondja, még „filléres, rossz játékaink” is eladta. A családon belüli erőszaktól a teljes elembertelenedésig jut a lecsúszott apa, akinek riasztó figurája naturalisztikusan, gyermeki nézőpontból kerül ábrázolásra („csöpp húgom”, „fogunk közül a kenyeret”), mely csak fokozza a leírás elrettentő hatását.

A szöveg második egységében az apától örökölt hajlamokat, személyiségjegyeket, mintákat részletezi, megemlítve, hogy „fásult, bomlott ösztönei / itt fortyognak még sejtjeim / földmeleg, forró mélyein”, ám rögtön hozzáteszi: „de sem örököse, sem fia / nem akarok lenni soha!” – határozott ellenállás ez a traumák és minták továbbörökítésének, deklarálva destruktív minták megtörésére irányuló törekvését. Túl akar lépni ösztönein, hajlamain, hogy emberséges erkölcs és éthosz szerint élhessen, sőt, hogy az emberért, az emberekért szolgálhasson, népboldogító, humanista hittel.

A szöveg lírai alanya túllépett tehát a „mai korcsmán”, s humanista poétai missziót tűzött ki céljául. Ám a kérdés, hogy napjaink fiataljai képesek-e magukat saját hajuknál fogva kiemelni a lélek bugyraiból. A kérdés költői, hiszen a nevelési környezetet a felnőttnek kell konstruktívvá formálnia, hogy abban lehetősége adódjon a fiatalnak azzá válnia, akivé valóban szeretne, biztonságos légkörtől övezve. Ám ehhez a gyermekkort kolonizáló beszédmódtól mentes, a negatív nevelés rousseau-i koncepciójának érvényesítésére, s legfőképp a gyermek valós fejlődési szükségleteinek feltérképezésére és figyelembevételére irányuló, részben szituatív nevelési gyakorlat szükségeltetik.

Összegzés

Korunk gyermekkorról alkotott narratívájának középpontjában a felnőtt- és gyermeklét határainak egybemosódásáról szóló meglátás áll, melynek okai között találjuk a megváltozott értékrendet, a családszerkezet átalakulását, az elektronikus média, az újmédia tudatra gyakorolt hatását, a fogyasztói gépezet gyermekét megszólító törekvését. A gyermek számára megszűnt a felnőttlét misztériuma, könnyen információt szerez az őt övező világról. Ugyanakkor gyakran hallani a szülő-gyermek kapcsolatot terhelő abúzusokról, traumákról is, melyet a kortárs irodalom rendre tematizál. Dolgozatomban a gyermekkor haláláról szóló narratívák áttekintésére, s az elveszett gyermekort tematizáló kortárs magyar költők néhány versének szemléjére vállalkoztam a gyermekkor válságjelenségeinek, a kortárs gyermekszemlélet mintázatainak vizsgálatára törekedve.

Irodalom

- Árpásiné Nagy Andrea. 2015. *Gyermekeket nevelő család és a posztmodern*. Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar.
- Bajomi-Lázár Péter. 2017. Manipulál-e a média? *Médiakutató* 18 (4): 61–79.
- Bodó Julianna. 2015. Az internet hatása a gyermekekre és a fiatalokra – a pedagógusok szemszögéből. In *Pálya – modell: Igények és lehetőségek a pedagógus-továbbképzés változó rendszerében*, szerk. Pusztai Gabriella – Morvai Laura. Budapest: Partium Könyvkiadó.
- Boldogh Dezső. 2008. Egy zsák és benne a világ. Tolvaj Zoltán: Töréleteszt. *Magyar Napló* 20 (12): 60.
- Buckingham, David. 2002. *A gyermekkor halál után – Felnőni az elektronikus média világában*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Ca\$h. 2010. Limbo. *Gamekapocs*, júl. 30. <https://www.gamekapocs.hu/cikk/1427/limbo> (2025. jún. 8.)
- Daks. 2016. Inside teszt. *Gamekapocs*, júl. 20. https://www.gamekapocs.hu/cikk/2886/inside_teszt (2025. jún. 8.)
- Daks. 2017. Little Nightmares teszt. *Gamekapocs*, ápr. 28. https://www.gamekapocs.hu/cikk/3019/little_nightmares_teszt (2025. jún. 8.)
- Deres Kornélia. 2011. *Szörapa*. Budapest: József Attila Kör Irodalmi Egyesület – Prae.hu Kft.
- Elkind, David. 2016. *Hajszolt gyerekek*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Endrődy-Nagy Orsolya. 2015. Posztmodern gyermekkor?: Egy japán rajzfilmen kirajzolódó gyermekkor. *Képzés és Gyakorlat* 10 (3–4): 140–148.
- Farkas Daniella. 2011. Repedések az üvegház falán – Deres Kornélia Szörapa című verseskötetéről. *Irodalmi Jelen Online*, okt. 9. <https://irodalmijelen.hu/05242013-1516/repedesek-az-uveghaz-falan-deres-kornelia-szorapa-cimu-verseskoteterol> (2025. jún. 8.)
- Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Gökhan, Ayhan. 2009. Ayhan Gökhan versei. *Litera*, szept. 7. <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/ayhan-gokhan-versei.html> (2025. jún. 8.)
- Homoki Andrea. 2011. Viharsarki nevelőszülők mint a posztmodern gyermekkor formálói. *Esély* 22 (2): 86–109.
- Kántás Balázs. 2012. Az apa állandó metamorfózisa. Deres Kornélia Szörapa című kötetéről. *Új Forrás* 44 (3): 66–70.
- Kemény István. 2006. fülszövege Krusovszky Dénes Az összes nevem című kötetéről. In Krusovszky Dénes. *Az összes nevem*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- Kiss Judit. 2004. A televízió hatása a kisiskolás gyermekekre. *Új Pedagógiai Szemle* 54 (9). <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-televizio-hatasa-a-kisiskolas-gyerekekre> (2025. szept. 9.)
- Klág Dávid. 2017. Már megint azt kell nézni, hogy sokszor meghal egy kisgyerek. *Index*, máj. 11. https://index.hu/tech/godmode/2017/05/11/little_nightmares_platform_puzzle_kritika/ (2025. jún. 8.)
- Krusovszky Dénes. 2006. *Az összes nevem*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.

- Lackfi János. 2007. Nyitva. Krusovszky Dénes: Az összes nevem című kötetről. *Forrás*, 39 (4): 110–112.
- Liotard, Jean-Francois. 1993. A posztmodern állapot. In *Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard és Richard Rorty tanulmányai*, szerk. Hévizi Ottó – Soros András. Budapest: Századvég Kiadó.
- MacIntyre, Alasdair. 1999. *Az erény nyomában*. Budapest: Osiris.
- Mészáros György. 2005. Kortárs filmek fiatalságképe. *Iskolakultúra* 15 (10): 84–96.
- Molnár Gábor Tamás. 2022. Jelentéktelen állatok és megfigyelésük: A molylepke halála a modern prózában. *Alföld* 73 (3): 51–61.
- Molnár Illés. 2012. Az üvegház göleme. Deres Kornélia: Szórapa (JAK-Prae.hu, 2011). *Prae.hu*, jan. 28. <https://www.prae.hu/article/4560-az-uveghaz-goleme/> (2025. jún. 8.)
- Nagy Romulus Árpád. 2014. *A posztmodern társadalmi gondolkodás, gyermekek a posztmodernben*. Kézirat. Budapest: Rubeus Egyesület.
- Németh Zoltán. 2014. Traumatizált testek a kortárs magyar irodalomban. *Kalligram* 23 (12). <https://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2014/XXIII.-evf.-2014.-december/Traumatizalt-testek-a-kortars-magyar-irodalomban> (2025. jún. 8.)
- Oelkers, Jürgen. 1992. *Nevelésetika*. Budapest: Vince Kiadó.
- Onagy Zoltán. 2012. Ratkó József. *Irodalmi Jelen Online*, aug. 8. <https://www.irodalmijelen.hu/2012-aug-09-0834/ratko-jozsef> (2025. jún. 8.)
- Postman, Neil. 1983. *The Disapperance of Childhood*. London: W. H. Allen.
- Postman, Neil. é. n. Halálba szórakozzuk magunkat. In *Mozgóképkultúra és médiaismeret szöveggyűjtemény*. 317–320. <http://mek.niif.hu/00100/00125/00125.pdf>. (2025. jún. 8.)
- Preuss-Lausitz, Ulf. 1997. A fiatalok világa a posztmodern társadalomban. *Új Pedagógiai Szemle* 47 (7–8): 192–197.
- Rácz József. 1996. Semmittevés: Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle* 6 (2): 81–94.
- Ratkó József. 1987. *A kő alól*. Budapest: Szerzői magánkiadás.
- Sántha József. 2011. A magyar Sylvia Plath. Deres Kornélia: Szórapa. *Revizor Online*, jún. 21. <https://revizoronline.com/deres-kornelia-szorapa/> (2025. jún. 8.)
- Schmidt-Persson, Jesper – Rasmussen, Martin Gillies Banke – Sørensen, Sarah Overgaard – Mortensen, Sofie Rath – Olesen, Line Grønholt – Brage, Søren – Kristensen, Peter Lund – Bilenberg, Niels – Grøntved, Anders. 2024. Screen Media Use and Mental Health of Children and Adolescents. A Secondary Analysis of a Randomized Clinical Trial. *JAMA Network Open*, 7 (7). <https://jamanetwork.com/journals/jamanetworkopen/fullarticle/2821176> (2025. szept. 9.)
- Simon Adri. 2017. Az őszinteség terepe – Stiller Kriszta: Ködforgató. *Holdkatlan*, máj. 25. <https://holdkatlan.hu/index.php/publicisztika/kritika/6404-simon-adri-az-oszinteseg-terepe-stiller-kriszta-kodforgato> (2025. jún. 8.)
- Sirokai Máttyás. 2008. Este jó. *Litera*, dec. 4. <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/sirokai-mattyas-versei.html> (2025. jún. 8.)
- Stiller Kriszta. 2014. *Ködforgató*. Budapest: Irodalmi Jelen Könyvek.

- Szénási Zoltán. 2018. *Papírforma: Kritikák, esszék a kortárs magyar irodalomról*. Budapest: Napkút Kiadó.
- Tolvaj Zoltán. 2007. *Töréteszt*. Budapest: Tipp-Cult Kft.
- Toroczky András. 2008. Medveháj. Tolvaj Zoltán: *Töréteszt*. *Prae.hu*, ápr. 28. <https://www.prae.hu/article/1095-medvehaj/> (2025. jún. 8.)
- Vajda Zsuzsanna. 2005. Gyerekek a képernyőn. *Iskolakultúra* 15 (1): 35–52.
- Vajda Zsuzsanna. 2009. Siettetett gyerekek. *Iskolakultúra* 19 (9): 3–14.
- Varga Melinda. 2014. Isten feltehetően budapesti lakos. *Irodalmi Jelen* 14 (157): 107–109.
- Winn, Marie. 1990. *Gyerekek gyermekkor nélkül*. Budapest: Gondolat.

Renato TAMBA

SAVREMENI NARATIVI O DETINJSTVU U OGLEDALU PEDAGOŠKE LITERATURE I DANAŠNJE MAĐARSKE LIRIKE

U ovom radu se bavim preispitivanjem odlučujućih fenomena detinjstva u postmodernu dobu, sa osvrtom na uvide reprezentativnih predstavnika pedagoške literature, a na materijalu obrazaca dečjih i porodičnih pristupa, koji su prisutni u popularnoj kulturi i savremenoj mađarskoj poeziji. Narativi koji tematizuju smrt detinjstva odnose se na fenomene zamagljivanja granica između deteta i odraslog čoveka, na promenljive oblike dečje svesti te načine i pravce njenog razvoja. Rad takođe posvećuje pažnju simptomima krize porodičnog života, kao i aktuelnim problemima očinske i majčinske uloge, koji su prisutni i u tekstualnom svetu predstavnika današnje poezije mladih autora, kao što su Deneš Krušovski, Matijaš Širokai, Krista Štiler, Zoltan Tolvaj, Kornelija Dereš i Ajhan Gekan. Preduzima se analiza njihovih tekstova, i to putem ispitivanja metafore deteta, toka dečjeg iskustva i različitih varijanti majčinske i očinske figure.

Ključne reči: smrt detinjstva, ubrzano detinjstvo, novi mediji, detinjstvo u postmodernom dobu, popularna kultura, savremena mađarska poezija

Renátó TÁMBA

CONTEMPORARY CHILDHOOD NARRATIVES IN THE LIGHT OF PEDAGOGICAL LITERATURE AND CONTEMPORARY HUNGARIAN POETRY

In this paper, I attempt to define the phenomena of postmodern childhood by examining perspectives found in pedagogical literature, particularly focusing on child- and family-related patterns in popular culture and contemporary Hungarian poetry. Narratives concerning the death of childhood discuss the blurring boundaries between child and adult, the changing forms of children's consciousness, their modes of knowing, and their developmental pathways. At the same time, these narratives address the symptoms of crisis in family life and the

problematic aspects of parental roles in the contemporary era—issues that also emerge in the poetic worlds of modern poets such as Dénes Krusovszky, Mátyás Sirokai, Kriszta Stiller, Zoltán Tolvaj, Kornélia Deres, and Gökhan Ayhan. In this study, I analyze their works by exploring variations of the child metaphor, the flow of childhood experiences, and the different representations of the mother and father.

Keywords: death of childhood, hurried child, new media, postmodern childhood, popular culture, contemporary Hungarian poetry

SZÁZ Pál

Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Pozsony, Szlovákia
szaz2@uniba.sk
ORCID: 0009-0004-8958-7991

PRÓFÉCIA, POLITIKA, PARANOIA

Diskurzusok Ivo Andrić Levél 1920-ból című elbeszélésének ideológiai értelmezéseiről

Proročanstvo, politika, paranoja

*Analiza diskursa u ideološkim interpretacijama Andrićevog
Pisma iz 1920. godine*

Prophecy, Politics, and Paranoia

A Discourse Analysis of Ideological Readings of Andrić's Letter from 1920

Tanulmányom olyan diskurzuselemzés, amely Ivo Andrić *Levél 1920-ból* című elbeszélésének nemzeti ideológiák által befolyásolt, torzított értelmezését vizsgálja, illetve azt, hogy ezekről a (dez)interpretációkról milyen szakmai dialógusok születtek. Volt rá példa, hogy a polgárháború idején a szerb nacionalista politikai beszédekben és a szimbolikus politikában az elbeszélést argumentumként használták. Különös diskurzus szövődött annak kérdése körül, hogy vajon Andrić e szövege (különösen a kéziratban elírt cím miatt) profetikus lenne, mintha előre látta volna a polgárháború bekövetkeztét, Predrag Palavestra ilyen olvasata nyomán egy 1997-es cikkében. Zoran Milutinović két, az Andrić-recepció ideológiai retorziót vizsgáló könyve és a recepciója nyomán vizsgálatra kerül, létezik-e tényszerűen kimutatható szerb nacionalista diskurzus Andrić elbeszéléséről. Végül Predrag Palavestra 1992-ben megjelent Andrić monográfiája kapcsán arra igyekszem rámutatni, milyen körülmények között contextualizálás szükséges ahhoz, hogy az olvasat ideologizáltságának kérdésére válaszolni tudjunk, s adott esetben elutasítsuk.

Kulcsszavak: diskurzuselemzés, Ivo Andrić, délszláv irodalom, ideologizált olvasat, nacionalista ideológia, recepció

Bevezető: A diskurzusokról

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Ivo Andrić *Levél 1920-ból* (*Pismo iz 1920. godine*) című elbeszélése, amely eredetileg a sarajevói *Pregled* első számában jelent meg 1946-ban, a szerző egyik legsúlyosabb írása. A cselekmény egyszerű: az elbeszélő gyermekkori barátjával találkozik éjjel az állomáson, s beszélgetnek, míg a vonatra várnak. Majd napokkal később levelet kap tőle, amelyben elmagyarázza, miért hagyja el Boszniát. „Bosznia a gyűlölet és félelem földje” – állítja tézisként a levélíró, s orvoshoz méltó diagnózisban részletezi a boszniai felekezetek, nemzetiségek közötti gyűlölet természetrajzát.

E sötét kórkép értelmezési hagyományát az elfogult bosnyák nacionalizmus ideologikus (de)interpretációja markánsan meghatározza.¹ E torzító olvasatok szerint – amelyek több más szöveg mellett e novellán is alapulnak – Andrić szövegei a boszniai muszlimok gyűlöletéről árulkodnak, sőt, egyes vélekedések szerint, a nagyszerb nemzeti ideológiákat szolgálva a népiertást sugallják. Az utóbbi években több olyan tanulmány jelent meg, amely a csúsztatásokon alapuló, gyakran dilettáns bosnyák nacionalista Andrić-olvasatot a szakszerűség eszközeivel cáfolják, pl. Staniša Tutnjević, Boris Bulatović és Zoran Milutinović művei. Utóbbi teljes könyvben igyekezett e nacionalista diskurzust szisztematikusan feltárni, és szakszerűen cáfolni ezt az értelmezői hagyományt. A *Harc a múltért* (*Bitka za prošlost*, 2018) recepciója igen gazdag, noha nem az ott kritizált szerzők reagáltak a könyvre, fontos, és sokszor barokkosan burjánzó viták indultak meg annak kapcsán, amelynek eredménye Milutinović következő könyve lett, a *Fantom a könyvtárban* (*Phantom in the Library / Fantom u biblioteci*, 2022).

Említett tanulmányomban a *Levél 1920-ból* ideologizált olvasataival foglalkoztam, mindenekelőtt Rusmir Mahmutćehajić *Andrićevstvo* (2015) című könyve nyomán, a fent említett szakmai reakciókra támaszkodva (Száz 2023). Mintegy az előzőt folytatva, jelen tanulmányomban szintén diskurzuselemzésre töreksem. Csupán ezen elbeszélés értelmezési hagyományát követve arra keresi a választ, milyen szerepe volt a szerb nacionalista politikai beszédben, illetve, hogy létezik-e a bosnyákhhoz hasonló „nagyszerb” értelmezői hagyománya.

Ki mit mondott Višegradon? Az Andrićról való politikai beszéd kritikája

A *Levél 1920-ból* esetében az a furcsa anomália áll elő, hogy a szöveg szakszerű elemzéseit (pl. Dizdarević Krnjević 1998a, 1998b; Pobrić 2014; Nemec 2016; Kazaz 2014) reakciós szándék motiválta: jelesül az, hogy a politikai beszéd

¹ Ezzel egy korábbi tanulmányban foglalkoztam (Száz 2023).

által korrumpált elbeszélést megtisztítsák ettől az ideológiai hordaléktól. Az elbeszélés ugyanis az ideológiák kirekesztő szólamai és propagandája számára alkalmas eszköznek minősült.

Enver Kazaz (2014) elemzése szerint Ivo Andrić elbeszélése a boszniai kontextusban a gyűlölet és humanizmus paradoxonját vizsgálja, lefejtve az ideológikus olvasatokat. Kazaz kiemeli, hogy Max Lövenfeld, az „abszolút humanista” főszereplő a felvilágosodás és racionalizmus hagyományát képviseli, ám Bosznia szépsége és erkölcsi értékei mellett a mélyben rejlő gyűlöletet is felismeri, amelyet geológiai metaforákkal ábrázol. Ez a gyűlölet a felekezeti megosztottságból fakad, de a történet ironikus zárata – a spanyol polgárháború példája – rámutat arra, hogy a megosztottság nem kizárólag vallási eredetű. Kazaz szerint Lövenfeld „humanista utópiája” bukásra ítélt, a polifonikus narratíva pedig a boszniai gyűlöletet univerzális problémává emeli.

Az említett tanulmány szerzők közül Kazaz szentel a legtöbb figyelmet az elbeszélés politikai kihasználásának (abuse). Itt szerepel az a megjegyzés is, amely szerint Radovan Karadžić, a boszniai szerbek vezetője (korábban költő és pszichiáter) a polgárháború idején a Paléba érkező külföldi újságíróknak a *Levél 1920-ból* és a *Híd a Drinán* példányait osztogatta – itt Ivo Žanić esszéjére hivatkozik, amiről később lesz szó (Kazaz 2014, 22). Az okot könnyű kitalálni: ezzel akarta bizonyítani, hogy a „gyűlölet és félelem földje” élhetetlen, és Bosznia-Hercegovinát fel kell osztani.

Az Andrić-recepció e visszás részével kapcsolatban négy fontos tanulmányra szükséges kitérnünk, amelyek a szerző irodalmi kultuszának és recepciójának politikai manipulációját és kihasználását mutatják be, a széteső Jugoszlávia mindhárom nemzetének (szerb, horvát, bosnyák) nacionalista ideológiai fényében. Mind a négy tanulmány az ezredforduló környékén íródott, s a dolog természetéből kifolyólag mind a négyben előkelő helyet foglal el a *Levél 1920-ból* értelmezése.

A Kazaz és mások által is említett palei esetről Ivo Žanić (1996) számol be, akinek *Az író magánya* (*Pisac na osami*) című tanulmánya, e téma első feldolgozása, nem sokkal a háború után jelent meg. Az említetteken túl más példát is felhoz arra, hogyan használta ki az elbeszélést a boszniai szerb politika, és azt állítja, hogy „[a]z utóbbi években alig volt olyan, Boszniáról szóló újságcikk, amelyben ezt az elbeszélést ne idézték volna terjedelmesen, mintegy bizonyítékként arra, hogy Bosznia-Hercegovina csaknem sorsszerűen a »gyűlölet földje«, amelyet legbölcsebb lenne etnikailag felosztani”² (Žanić 2007, 31).

² Eredetiben: „Poslijedna godina gotovo da i nije bilo novinskog napisa o Bosni u kojemu pripovijetka nije opširno citirana kao krunski dokaz kako je BiH gotovo usudna »zemlja mržnje« koju je stoga najpametnije etnički podijeliti” (Žanić 1996, 53).

Zoran Milutinović (2018, 337) – akinek Enver Kazaz szóban forgó esszéjére vonatkozó kritikái meglátásairól még szó lesz – hangsúlyozza, hogy Kazaz pontatlan, Žanić ugyanis csak annyit ír, hogy az elbeszélést „angol fordításban Karadžić palei irodájában osztogatták a külföldieknek”, a Kazaz által említett *Híd a Drinán*-t pedig egyáltalán nem említi, csupán a *Levél 1920-ból* című elbeszélésről beszél.³ Tény, hogy Žanić elég általánosítóan fogalmaz, de a boszniai szerb háborús politikai abúzus egy másik esetéről is tudomásunk van.

Ezzel Celia Hawkesworth 2002-ben közölt, szintén a három nemzeti ideológia recepciós árnyékát felmérő tanulmányában találkozunk. Az esemény politikai performatív jellege világos: a *Híd a Drinán* kiadásának ötvenedik, s a szerző halálának huszadik évfordulója 1995 márciusában remek alkalmat nyújtott a szimbolikus politikának.⁴ A kulturális élet képviselői közül Dobrica Ćosić író és volt köztársasági elnök egy interjúbán a nagyszerb ideológia szolgálatába állítva használta a demonizált Bosznia-képet, s bár nem említi címén, a *Levél 1920-ból* elbeszélése utal, a „gyűlölet földjének” emlegetése világos intertextus.⁵

Noha nem használja ezt a fordulatot, Ćosić utalása jól illeszkedik a szerb nacionalista propaganda által használt, szintén a kulturális hagyományból

³ „»Pismo iz 1920 godine« [...] se u prijevodu na engleski u Karadžićevu uredu na Palama dijelila svim strancima, masovno ju je raspačavao i srpski lobby u Londonu” (Žanić 1996, 53).

⁴ Manapság az interneten is hozzáférhető az esemény sajtótájékoztatója. Radovan Karadžić, jobbján Dobrica Ćosićtal azt állítja, hogy minden, ami a Drinán történt, gyorsan feledésbe merül, s hogy a polgárháború „kis krízis, amely minden identitásnak [közösségnek] van fejlődése során” („...mala kriza, koju svaki identitet ima u svom razvoju”). A mondat a közelmúlt Drina menti, višegradí, a hídon is zajló vérengzéseinek tudatában olvasandó. Végül abbéli vágyának ad hangot Karadžić, hogy a határ, amelyet a Drina képvisel, felszámolódjon. Természetesen itt a szerbeket elválasztó határt kell érteni. https://www.youtube.com/watch?v=q5kfQWNgrmU&ab_channel=PravdaBosna

⁵ „For today the political future of this part of the world, questions of war or peace, the civilization and progress of the peoples of the Balkans and south-east Europe, are being decided in Bosnia and Herzegovina. We are called on to be concerned for our survival in liberty, peace and democracy, by the entire opus and the life of Ivo Andrić, who was the man who wrote about human survival on the borders of three opposing religions and survival in »the land of hatred« most: and most wisely in the Serbian language.” ‘Telegraf u Višegradu’, *Telegraf*, 15 March, pp. 21–22. Idézi Hawkesworth 2002, 208.

Beszéde további részében Ćosić ezt állítja: „Из Србије и Црне Горе прешли смо у Босну Ћупријом на Дрини да у Вишеграду одамо пошту, великом писцу Иви Андрићу који је својим стваралачким духом саградио највише и најтрајнијих ћуприја на Дрини, уједињујући младобосанску Босну и Херцеговину са Вуковом Србијом и Његошевом Црном Гором. Прелазимо Дрину да у овим трагичним и расколним данима потврђујемо духовно јединство српског народа, уверени да би с тим циљем данас у Вишеграду са нама био и Иво Андрић.” A *Telegraf* említett cikkét idézi: Булатовић 2017, 35. [Szerbiából és Montenegróból ájtöttünk Boszniába a Drina hídján, hogy tisztelünk meg fejézzük ki Višegradon a nagy író, Ivo Andrić előtt, aki alkotói szellemiségével a Drinán a legmagasabb és a legtartósabb hidakat építette fel, amelyek egyesítik az ifjúboszniai [mladobosanska] Bosznia-Hercegovinát Vuk [Karadžić] Szerbiájával és Njegoš Montenegrójával. Átkelünk a Drinán, hogy e tragikus és megosztó napokban megerősítsük a szerb nép szellemi egységét abbéli meggyőződésünkben, hogy ma Ivo Andrić is velünk van Višegradon ugyanezen céllal.]

kölcsönzött és ideológiailag korrumpált és démonizált sötét vilajet (tamni vilajet) toposzához. A harmadik tanulmányt – amely szintén mindhárom nemzeti ideológia abúzusát dolgozza fel, s több példát is hoz a toposz politikai használatára Andrić kapcsán – Staniša Tutnjević irodalomtörténész, az Andrić életmű és a boszniai próza szakavatott ismerője írta 2000-ben. Tutnjević már a polgárháború előtt foglalkozott a sötét vilajet toposzával, ekkor persze még csupán irodalmi-imagológiai szempontból vizsgálta a két háború közti boszniai próza kontextusában (Tutnjević 1989). Korábbi Andrić-tanulmányai mellett az ideologizált Andrić-olvasatok felülvizsgálatára vállalkozik *Andrić Bosznia-képe a poétika és az ideológia között* (Андрићева слика Босне на размеђу поетике и идеологије) című monográfiájában, amelybe az említett (2000-ben keletkezett) tanulmányt is felvette (Tutnjević 2019). E tanulmányok alapján egyértelmű, hogy sem a korai Andrić-recepcióban Isidora Sekulić és Milan Bogdanović recenziói⁶ nyomán, sem más korabeli, lokális témákat feldolgozó boszniai szerzők Bosznia-képéből nem vezethető le következetesen a politikai beszédben a háború idején elterjedt sötét vilajet toposz.

A 2000-ben publikált, *Ivo Andrić recepciójának nemzeti aspektusai* (Национални аспект рецензије дела Иве Андрића) című tanulmányában Tutnjević kitér a bosnyák nacionalista olvasat példaira éppúgy, mint a szerb politikai vezetésben tevékenykedő, vagy azzal kapcsolatban lévő irodalmárok, akadémikusok Andrić-tal kapcsolatos megnyilvánulásaira. Ismerteti az Andrić-életmű újraállítása kapcsán szövődő diskurzust,⁷ és bővebben tárgyalja a *Višegradska staza* háborús évek alatt szervezett rendezvénysorozatát, Vojislav Maksimović író, irodalomtörténész, akadémikus és képviselő ezzel kapcsolatos megnyilvánulásait, aki 1993 októberében megnyitóbeszédében így fogalmazott:

Visszatérve most Ivo Andrićhoz, idézzük fel nagyon éleslátó észrevételeit a vallásunkból és nemzetünkéből származó hitehagyottak szörnyű késztetéseiről. Emlékezzünk csak vissza zaklatott és perverz pszichéjük és a szerb ortodox nép iránti telhetetlen gyűlöletük cizellált elemzésére. Eszünkbe juthatnak Andrić eleven irodalmi ábrázolásai a Bosznia nevű sötét vilajet népeit elválasztó mély szakadéknak.⁸

⁶ Ezek értékeléséhez fontos kritikai észrevételekkel szolgál: Milutinović 2022, 24–37.

⁷ Murat Šabanović višegradi üzletember ugyanis a háború előtt (1991. július 1-jén) szétverte az Andrić-szobrot az SDA felbujtására (Stranka Demokratske Akcije – Demokratikus Akció Pártja), lásd Zoran Milutinović: *Bosanski Rušdi*. Uő., *Bitka za prošlost, i. m.*, [13]–20.

⁸ „Враћајући се у овом тренутку Иви Андрићу, ми се присјећамо његових врло луцидних опсервација о страшним поривима отпадника од наше вјере и нације. Сјећамо се истанчаних анализа њихове поремећене и перверзне психе и незајажљиве мржње према српском православном народу. У памет нам долазе и Андрићеве снажне литерарне слике дубоких јазова који су раздвојили народе у том тамном вилајету који се звао Босна.” Idézi: Tutnjević 2000, 273.

Tutnjević a sötét vilájet irodalmiból politikai toposszá korrumpált problematikáról ezt írja:

Az ilyen jellegű recepciónak korábban is számos példája akadt, a háború alatt pedig még jobban megszorodtak, sokrétűbbé, „fantáziadúsabbá” váltak, különösen azok, amelyek ideológiailag beszűkülten a muszlimok „bűnösségére” irányultak. Természetesen nem lehetséges, és nem is lenne hasznos mindegyiket felsorolni, főleg, hogy tipológiájukra nagyon nehéz szabványt felállítani...⁹

Tutnjević tanulmánya egyébként éppen a *Levél 1920-ból* gyűlölettemájával indul. A friss háborús trauma eredményeképpen az elbeszélés „aktualitásáról” beszél, hangsúlyozva, hogy az első világháború lezárulta utánra időzített cselekmény a publikálás idejéből, a második világháború lezárulta utáni helyzetből érthető meg igazán. Tutnjević – nyilván nem egyedülként – a 90-es években a mézárslásokkal teli polgárháború alatt s azt követően teljes joggal érezhette Max Lövenfeld vélekedéseit égetően aktuálisnak:

Ha a Boszniában éppen most zajló eseményekre alkalmazzuk ezt az ország népéről szóló, rideg és rezignált, a racionális és liberális beállítottságú, európai érzékenység nézőpontjából közvetlenül az első világháború után megfogalmazott pszichogenetikai szakvéleményt, aggasztó tanulságokat vonhatunk le. Ez a gyűlöletről szóló traktátus úgy érzékelhető, mint egy precíz, háborús forгатókönyv, amely szerint Andrić pátriájának jelenlegi háborús valósága bontakozik ki drámaian a szemünk előtt, és ott helyben történelemmé változtatja azt, majd beleilleszti a kontinuitásba. Abban az Andrićtyal kapcsolatos helyzetben találva magunkat, amikor a művészi igazság a történelmi igazság nevében, illetve annak rovására kezd hatni, észrevétlenül azon gondolatnak a foglyaivá válunk, hogy Andrić mindezt már régen előre látta. [...] Vagyis az, ami jelenleg Boszniában történik, a végső bizonyítéka, koronatanúja [a szerzőnk] „helyes” művészi történelemértelmezésének, miközben műve csupán egyfajta közvetítő, valamiféle túlsorduló pohár, amelyben a negatív történelmi tapasztalat a gyűlölet tekintetében időről időre túlsordul, a történelem pedig megismétli önmagát.¹⁰

⁹ „Бројни примјери овакве рецепције постојали су и раније, а у рату су се још и умножили, постали разноврснији и »маштовитији«, поготово они идеолошки усмјерени на »кривицу« Муслимана. Није, наравно могуће, нити би имало сврхе све их набрајати, тим прије што је врло тешко успоставити неко мјерило за њихову типологизацију” (Tutnjević 2000, 272).

¹⁰ „Аплицирано на оно што се управо сада дешава у Босни, ова хладна и резигнирана психогенетска експертиза њених људи, дата из перспективе једног рационално либералистички устројеног европског сензибилитета непосредно послје Првог свјетског рата, даје узнемирујуће

Ez a bizonyos „előre látás” (predviđanje) a háború idején nyert aktualitással nemcsak Tutnjevićnek jutott eszébe. Hasonló vizsgálatot végzett Hatidža Dizdarević Krnjević *Priča i njena senka* (*Az elbeszélés és az árnyéka*) című, 1998-ban közzelt tanulmányában. A novella politikai korrumpálását és abúzusát szemlélő szaktanulmányok között utoljára hagytuk az övét, amely a más Andrić-művekről is értekezőkről eltérően kizárólag a *Levél 1920-ból* recepciójával foglalkozik, és amelyben minden objektivitása mellett a leginkább tapintható a szerző felháborodása.

Dizdarević Krnjević említi Dobrica Ćosićot, aki a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) *Ivo Andrić és kora* című kiállításának megnyitóján, 1992. október 23-án a következőket mondta: „Az andrići »Gyűlölet földje« manapság újra csupán csak a gyűlölet földje, a gonoszé, a bosszúé, és leginkább a mérhetetlen szenvedésé”¹¹ (idézi: Dizdarević Krnjević 1998b, 138). De inkább a külpolitikai esetekre összpontosít, Ćosić mellett Alain Juppét is idézi, pontosabban az akkori francia miniszterelnök a *Le Monde*-ban közzelt cikkét, amelyben nehezményezi az elbeszélés politikai kihasználását. Később fakszimilében közli Zdenko Lešićnek, Andrić szakavatott ismerőjének, a Szarajevói Egyetem tanárának helyreigazító cikkét (melyet a University London tanáraként címez) a *The Independent* 1995. október 22-i, vasárnapi számából. Ebben Marcus Tanner kommentátor október 15-én közzelt cikkét teszi helyre. A cikk végét filozofikus csattanója miatt is érdemes idézni:

Az 1920-as levél üzenete egyértelmű: nincs menekvés az emberi gyűlölet elől. A boszniai láz egy emberi betegség. Amikor a boszniai atrocitásokat nézzük, joggal gondolhatjuk: „Vérszomjas boszniai barbárok.” De jobb lenne, ha emlékeztetnénk magunkat: „Ecce Homo! – Íme az ember!” – vagy ez túl zavaró gondolat lenne ahhoz, hogy együtt tudjunk élni vele?¹² (idézi: Dizdarević Krnjević 1998b, 140).

результате. Овај трактат о мржњи доима се као прецизни сценарио по коме се пред нашим очима драматично одвија тренутна актуелна ратна збиља Андрићевог завичаја, те на лицу мјеста претвара у историју и уклапа у њен континуитет. Обухваћени ситуацијом по којој, када је Андрић у питању, умјетничка истина почиње да дјелује у име и за рачун историјске истине, непримјетно постајемо заробљеници помисли да је све то Андрић давно предвидио. [...] То јест да је управо то што се тренутно збива у Босни, коначни и крунски доказ његове »исправне« умјетничке интерпретације историје при чему је његово дјело само нека врста посредника или преливне славине којом се негативно историјско искуство у виду мржње прелијева из једног времена у друго, а историја понавља” (Tutnjević 2000, 272).

¹¹ „Andrićeva »Zemlja mržnje« danas je opet samo zemlja mržnje, zla, osveta, a najviše neizmerne patnje.”

¹² “The message [of the Letter from 1920] is clear: there is no escape from human hatred. The Bosnian fever is a human disease. As we watch the atrocities in Bosnia we might, rightly, think »Bloody Bosnian savages«. But we would do better to remind ourselves »Ecce Homo! – Behold the man!« – or would that be too disturbing a thought for us to live with?”

A korábbi három tanulmányban előkelő, a negyedikben kizárólagos helyet foglal el az elbeszélésnek a politikai közbeszéd által korrumpált értelmezése, amely a háborús események előképeként olvasva – ahogy Tutnjevics fentebb utalt rá –, az elbeszélés művészi igazságát felcseréli a történelmi igazsággal, ráadásul ezt a szerzőre visszavetítve valamiféle prófétává avatja, aki „mindezt már régen előre látta”.

Mit látott előre Andrić? Sejtelmek és kételyek a cím körül

Természetesen nem Andrić az első szerző, akit az utókor a halála után eltelt időszak fejleményeinek tükrében látnokinak, vagy profetikusnak tart. Egyetlen példát említek csak, Walter Benjamin reflexióját egy Andrićtól majd egy dekáddal korábban született, ám a nála több mint fél évszázaddal korábban elhunyt pályatársa, Franz Kafka művészetére, egy 1931-es előadásában (Benjamin 2001, 142). Aktualizáló Kafka-olvasatával nem volt egyedül, hiszen ugyanő közli a Bertolt Brechtrel 1934 nyarán folytatott beszélgetések jegyzeteiben partnere vélekedését, aki a karkai világól jelenkorukat olvassa ki: a totalitárius állami berendezkedés felügyelő mechanizmusait, mint a GPU, a Cseka, vagy a Gestapo (Benjamin 2001, 146–147, 150; Benjamin 1998, 107–108, 111, vö. 40). Talán még ennél is jobban illett a jelenkor valóságára a jugoszláv háború idején Max Löwenfeld üzenete a *Levél 1920-ból*. Ráadásul a művészi igazság absztrakciója és poliszém természete mellett Andrić esetében még egy konkrét nyommal is találkozhatunk, amely e prófécia vagy előrelátás mítoszát egészen nyugtalanító módon alapozza meg. Ez a nyom a kéziratához vezet vissza.

A *Sveske Zadružbine Ive Andrića* 13. számában közölte újra Andrić *Tri dečaka* (*Három gyermek*) című elbeszélését, amely a szerzői életműben talán a legközelebb áll a *Levél 1920-ból* című elbeszéléshez, és amely szintén a szarajevói *Pregledben* jelent meg egy évvel később, 1947 júliusában. Attól eltérően viszont ez a szöveg korábban az életmű periferiájára szorult: az író vélhetőleg befejezetlensége, skiczszerűsége miatt nem ajánlotta (újra)közlésre, s az Összegyűjtött műveibe sem került be az írás. A *Sveske* 1997-es újraközlését követi Predrag Palavestra *Andrić jóslatainak nyomai* (*Трагови андрићевих предказања*) című kommentárja. Ebben a szóban forgó két elbeszélésen kívül említi még a *Noćni razgovor 1941* (*Éjszakai beszélgetés 1941*) című elbeszélést, amelyből hosszan idéz, nemcsak a szöveggenézis, hanem a tematikus összetartozás, a boszniai megosztottság ábrázolása okán. Az elbeszélések életművön belüli helyzetét is meghatározva ejt szót a *Levél 1920-ból*-ról. Ezzel a novellával kapcsolatban veti fel, hogy az író e három, háborút követő szarajevói időszakában született elbeszélésében (ezek között csak a tárgyunkat alkotót vette fel az Összegyűjtött műveibe!) Andrićnak

egyféle sejtelve nyilvánul meg (Palavestra 1997, 18).¹³ Palavestra részére ez a sejtelve egészen világos, az aktualizáló olvasat által egészen kézzelfogható alakot ölt; a kéziratban erre bizonyítékra vél bukkanni. Cikkében elsőként hívja fel a figyelmet arra, hogy az Andrić-hagyatékban őrzött kéziratnak¹⁴ a szerző többször is megváltoztatta a címét, amelyek közül a *Pismo iz 1992 g.* változat tűnik véglegesnek, vagyis az évszámot elírta a szerző. Palavestra misztifikáló értelmezésében ezt Andrić profetikusságának bizonyítékaként kezeli, a nemrégiben befejeződött, és az 1992-ben kirobbant boszniai polgárháborúra való utalás lehetőségét vetve fel (Palavestra 1997, 19).¹⁵

A latin betűkkel, fekete tintával írt kézirat címe *Na uskom koloseku* (*A keskeny nyomtávú vágányon*), amely azonban ceruzával áthúзва szerepel. A kézirat utolsó lapjának a hátoldalán ceruzával írt cirill betűs *Мржња* (*Gyűlölet*) szó szerepel, amely át van húzva ugyanazzal a ceruzával, amellyel a *Писмо из 1992 г.* feliratot írták közvetlenül alatta.

Predrag Palavestra felvetésére reagálva, a kézirat kérdéseit Hatidža Dizdarević Krnjević vizsgálta egy további tanulmányában, és a címváltoztatások furcsaságaiból kiindulva azt sugallja, talán nem Andrić végzett minden változtatást. Ráadásul sokat sejtetően fogalmazza meg annak különösségét, hogy a furcsa 1992-es feliratot tartalmazó kézirat felfedezése a kilencvenes évek végéig váratott magára (Dizdarević Krnjević 2000).¹⁶

¹³ „...у току посљератног боравка у Сарајеву, под притиском тамошњих још свежих успомена на страхоте рата и дубоке талогe мржње међу људима, некако наслућивао будући нездрави мир и видео даља мрачна разрешења.” [„...a háború utáni sarajevói tartózkodása alatt, a háború borzalmainak még friss emlékei és az emberek közötti gyűlölet mély hordaléka hatására, valahogy megérezte a jövő egészségtelen békéjét és további sötét elhatározásokat látott.”]

¹⁴ A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia archívumában (Arhiv SANU, Lični fond Ive Andrića) a 192. szám alatt.

¹⁵ „Остаће зато тајна како је Андрић управо за 1992. годину, пуних педесет година раније, предвидео страшну провалу мржње у Босни, шта га је толико узнемирило да је ту злокобну визију будућности накондно пребацио у прошлост како би из свога књижевног наслеђа отклонио црне слике какве је изложио у приповеци »Три дечака.«” [„Így titok marad, hogy Andrić 1992-re, teljes ötven évvel korábban hogyan jósolhatott meg egy szörnyű gyűlöletkitörést Boszniában, s hogy mi nyugtalaníthatta annyira, hogy ezt a baljós jövőképet később átvitte a múltba, hogy eltávolítsa irodalmi hagyatékából azt a sötét képet, amelyet a »Tri dečaka«-ban ábrázolt.”]

¹⁶ „Накондно додати »наслови« остали су непознати и касније, а нису уочени ни у самој 1992. години (која се нашла у тобожњем наслову), кад је (у САНУ) прослављена стогодишњица Андрићевог рођења. »Откриће« се може приближно датирати на последње године деценије која је означила крај XX века.” [„Az utólag hozzáadott »címek« még később is ismeretlenek maradtak, és még magában (a feltételezett címben is szereplő) 1992-es évben sem vették észre őket, amikor is Andrić születésének századik évfordulóját ünnepelték a SANU-ban. A »felfedezés« nagyjából a 20. század végét jelentő évtized utolsó éveire tehető.”]

Égészen érdekes a Dizdarević Krnjević megfogalmazta kétségek utóélete – aki ugyan nem mondja ki, de sugallja, hogy talán Palavestra keze nyomát viseli a kézirat. Az eddigi legrészletesebb Andrić-monográfia szerzője, Žaneta Đukić Perišić is foglalkozik könyvében a cím problémájával, s egy hosszú lábjegyzetben igyekszik cáfolni Dizdarević Krnjević kétségeit (Đukić Perišić 2012, 400–403). Dušan Glišović könyvében egy teljes fejezeten keresztül sorolja érveit amellett, hogy a kézirat véglegesnek tartható (vagyis át nem húzott) címében az évszám pusztán akaratlan vétség, egy lapsus calami révén lett 1992. Glišović ráadásul összevetette az Andrić más kézírataiban feltűnő, hasonló módon írott, Dizdarević Krnjević által „analfabetikus”-nak tartott *Мржња* szavak formáját (amelyet a latin betűs kéziratban is rendre cirillel írt Andrić). A fejezet illusztrációiként a kézirat részleteivel támogatott argumentáció a szavak csatáját egyértelműen a lapsus calami javára és a prófécia vesztére dönti el (Glišović 2017, 94–102).¹⁷

Dizdarević Krnjević gyanúját azonban kissé korábban Enver Kazaz fentebb említett remek elemzésének kezdetén, amelyben a *Levél 1920-ból* politikai abúzusát taglalja, már kész tényként kezeli: „A nagyszerb irodalomkritika a bosznia-hercegovinai háború igazolását lelte meg benne, még a címmel is manipulált, azt állítva, hogy a kéziratban [...] Pismo iz 1992 szerepel”¹⁸ (Kazaz 2014, 21). Majd a mondat Palavestra szóban forgó és egy másik cikkét hivatkozva. Az idézett, valamint az azt követő állításokat Zoran Milutinović, a bosnyák nacionalista recepció retorzióit feldolgozó *Harc a múltért (Bitka za prošlost)* című könyvének egy fejezetében vehemenssen cáfolta. A könyvre reagáló Kazaz az Andrićról folytatott ideologizált diskurzus kritikai reflexiójának egyik legérdekesebb epizódját indította el.

Milutinović a kérdésnek egy teljes fejezetet szentel, amelynek címében Kazazt idézi (*A nagyszerb kritika manipulál a címekkel / Velikosrpska kritika manipuliše naslovima*). Elvetve Kazaz állítását, Glišović nyomán egyszerű tévedésnek tartja az 1992-es évszámot, és cáfolja, hogy bármiféle nagyszerb manipulációról lenne szó – mindössze elhamarkodottnak véli Palavestra állítását.¹⁹ Mielőtt azonban áttekinti a cím kérdése körül szövőddő, eddig a pontig általunk is vázolt diskurzusát, fontos megjegyzést tesz Palavestra tárgyalt cikkére és Andrić prófétaságára vonatkozóan. Egyrészt úgy gondolja, semmi különös nincs abban, ha egy boszniai Boszniát a gyűlölet földjének tartva Lövenfeldhez hasonló konklúzióra jut

¹⁷ Megjegyzendő még, hogy az első mondat évszámán is javítás szerepel: a szerző az 1919-es évszámot 1920-ra javította (Glišović 2017, 100–102).

¹⁸ „Velikosrpska književna kritika u njoj je pronalazila opravdanje za rat u Bosni i Hercegovini, čak i manipulirala njenim naslovom, tvrdeći da je u rukopisu [...] Pismo iz 1992.”

¹⁹ „To nije nikakva velikosrpska manipulacija Andrićevim naslovima. To je brzopletost” (Milutinović 2018, 348).

1945-ben, vagy akár 1995-ben.²⁰ Majd Palavestra életútjával és -tapasztalatával kapcsolatos megjegyzése (Milutinović 2018, 345)²¹ után ezt írja:

Mi az, ami ebben „a bosznia-hercegovinai háború nagyszerb igazolása”? Az, hogy Andrić Bosznia-Hercegovinára mint a gyűlölet földjére tekint, ahol az azonos vérű és nyelvű, három vallásra szakadt testvérek üldözik és gyilkolják egymást – amit a második világháború után lehetetlen volt elkerülni –, s hogy fél évszázaddal később visszatérve mindez valóra vált, történelmi tény. [...] Az, hogy a mostari származású szarajevói számára, aki személyes és közvetlen ismerettel rendelkezett erről a valóságról, hogy megérthette Andrić diagnózisát az azonos vérű és nyelvű testvérek közötti, a vallási megosztottságból fakadó szeretet hiányáról, s hogy ezt olyan „rémisztő és fájdalmas prófétai jel”-ként foghatta fel, ami tekintete előtt valósul meg, egyáltalán nem tűnik szokatlannak²² (Milutinović 2018, 344–346).

Leszögezhetjük, hogy a prófétaiság kérdésének eldöntésére nincsenek általános érvénnyel bíró szabályok, hiszen a jelenség az idő és a szubjektivitás függvénye, mivel azt a befogadói attitűdöt jelenti, amikor egy szépíró fiktív világában az olvasó saját korának valóságára ismer, tehát a mű művészi igazságában az olvasó kora társadalmi igazságára ismer. Visszatérve a fenti párhuzamhoz,

²⁰ „Ha egy szemlélő, mint Andrić Lövenfeldje, azt mondja, hogy Bosznia a gyűlölet földje, az nem egy tudós állítása, hanem egy boszniai szemlélő véleménye, akinek 1920-ban oka volt ezt mondani, ahogyan más bosnyákok is hasonló gondolatra jutottak 1945-ben vagy 1995-ben. Tudós, történész vagy szociológus kijelentéseként ez a kijelentés túlzónak, ezért tévesnek és értelmetlennek bizonyulna, mivel nem lehet bizonyítani. De ez a kifejezés mégis rámutat a boszniai és hercegovinai történelem egyik aspektusára, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni, mert a 20. században még kétszer megismétlődött [„Kad jedan očajnik, kakav je Andrićev Levenfeld, kaže, da je Bosna zemlja mržnje, to nije tvrđenje naučnika nego izraz očaja jednog Bosanca koji je 1920. godine imao razloga da posegne za tom rečju, kao što su neki drugi Bosanci možda mogli doći do slične ideje 1945. ili 1995. godine. Kao iskaz naučnika, istoričara ili sociologa, ovaj iskaz bi se pokazao kao preteran, i zato pogrešan, besmislen jer ga nije moguće dokazati. Ali taj izraz očaja ipak ukazuje na jedan aspekt bosanske i hercegovačke istorije koji je uzaludni poricati jer se u dvadesetom veku ponovio još dva puta.”] (Milutinović 2018, 344).

²¹ „[...] Srbin iz poznate mostarske porodice, čiji su poslednji preostali članovi prognani iz Mostara već na početku rata 1992–1995. Taj grad je danas, skoro četvrt veka nakon rata, i fizički podeljen između Bošnjaka i Hrvata, a da je nekad u njemu živela i brojna srpska zajednica ostaje samo podatak za istoriju.”

²² „Šta je u ovome »velikosrpsko opravdanje za rat u Bosni i Hercegovini«? Da se Andrićevo viđenje Bosne i Hercegovine kao zemlje mržnje u kojoj istokrvna i istojezična braća, podeljena na tri vere, proganjaju i ubijaju jedni druge – koje je bilo nemoguće izbeći posle Drugog svetskog rata – vratilo kao stvarnost pola veka docnije istorijska je činjenica. [...] Da je Sarajlija poreklom iz Mostara, koji je o toj stvarnosti imao i lična, neposredna saznanja, mogao da Andrićevu dijagnozu odsustva ljubavi između istokrvne i istojezične braće, koje proizlazi iz verske podeljenosti, shvati kao »zastrašujuće i mučno proročko znamenje« koje se pred njegovim očima ostvaruje, ne izgleda nimalo neobično.”

könnyen el tudjuk képzelni, hogy Brecht a náci hatalomátvétel, s nem sokkal a hosszú kések éjszakája után, valamint a sztálini nagy tisztogatások előestéjén profetikusként érezte Kafka műveit. Hasonlóan Palavestrához, aki 1997-ben, a radikális nacionalista szólamok, a boszniai polgárháború, a mészárlások és az etnikai tisztogatások után vízióként olvasta Andrić említett műveit, s különösen a *Levél 1920-ból* című elbeszélést.

Nacionalizmus vagy paranoia? Šabotić és Milutinović polémiája

A Kazazzal folytatott eszemecserén kívül Milutinovićnak Damir Šabotić kritikájára való üzenetváltásai bizonyulnak érdekesnek nemcsak az ideológiai szerepe és az elbeszélésünk, de Palavestra által tárgyalt Andrić-értelmezése szempontjából is. Előbb ez utóbbit vizsgáljuk meg közelebbről, hogy aztán az előbbi kapcsán továbbszövődő diskurzusra térjünk ki. A hamar retrográddá váló, a valódi eszmecsere helyett a személyeskedésig fajuló csörte vizsgálatunk nézőpontja szerinti legfontosabb vitás pontokat vázolom fel a következőkben.²³

Kritikájában Šabotić egyebek mellett a Milutinović által felhasznált, a második világháborús népiertásokat feldolgozó szakirodalmát kifogásolta, valamint azt, hogy Milutinović a csetnikek vérengzéseit bosszúnak nevezi (četnička osveta), amely az 1941 nyarán történt usztasák általi mészárlásokra adott reakció volt. Šabotić szerint ez a nagyszerb szólamokra jellemző „vita az ősbűnről” (svađa o pravrivici), tehát a csetnik bűnöket reakciós jellegükkel igazolja (Šabotić 2019). Milutinović válaszában egy sor hiteles történeti munkát sorol fel, amelyek a csetnikek mészárlásait reakciónak tartják, elutasítva ezzel Šabotić vádját és azt, hogy mindez igazolás lenne, mivel elutasítja, hogy különbséget tegyen *történelmi magyarázat* és az igazolás között (Milutinović 2020, 483–540).

A vita következő fontos pontja Predrag Palavestra fentebb említett 1997-es cikke, illetve a háború után írt három elbeszélés (*Pismo iz 1920. godine, Tri dečaka, Noćni razgovor 1941*) értelmezése volt. Šabotić kifogásolja, hogy Milutinović nem figyelmeztet, hogy Palavestra a *Noćni razgovor 1941* szövegét rövidítve idézi, és szerinte ez manipulatív szándékkal történik, ugyanis a teljes idézet értelme szerinte különbözik a rövidítettől (Šabotić 2019).²⁴ Šabotić szerint a folytatást azért hagyta ki, mert az „kompromittáló Palavestra ideológiájára”. Az általa kifogásolt sorok a következők:

²³ Milutinović és Šabotić további üzenetváltásaira itt nem térek ki, mivel kevés eredményt hozott, s a *Levél 1920-ból* szoros értelmezése szempontjából sem releváns.

²⁴ A Palavestra által kihagyott szavakat Šabotić bolddal emeli ki: „– Jer služimo i zlom tuđinu i svojim ranjenim **zlim** nagonima i zabludama, i svemu i svakome, **samo ne velikim načelima Slobode, Bratstva i Jedinstva.**” [„Mivel gonosz idegent szolgálunk és saját sérült **rossz** ösztöneinket és téveszméinket, és mindent és mindenkit, **csak nem a Szabadság, Testvériség és Egység nagy elveit.**”]

...у току посљератног боравака у Сарајеву, под притиском тамошњих још свежих успомена на страхоте рата и **дубоке талогe мржње** међу људима, некако наслућивао будући **нездрави мир** и видео даља **мрачна разрешења** (Palavestra 1997, 18).²⁵

A bolddal kiemelt szavak visszhangoznak Šabotićnál, Palavestra úgy véli, Andrić a világháborút követően látta a „gyűlölet mély hordalékát az emberek között”, és a megszülető béke „egészségtelen” voltát (írja Palavestra frissiben a daytoni békeszerződés meghozatala után!). Ezek a sorok Šabotić szerint azt bizonyítják, hogy Palavestra tudatosan használta a nacionalista diskurzus topozát: „Bosznia, a gyűlölet földje”.²⁶

Damir Šabotić kritikájában arra a végkövetkeztetésre jut, hogy itt nem a nagyszerb kritikának a kéziratcímmel való manipulációjáról van szó, hanem Predrag Palavestra Andrićtal való visszaélésének tudatos szándékáról és manipulációjáról. A *Levél 1920-ból* kéziratának és címezésének kérdéséről eltekintve Šabotić a három elbeszélés értelmezésében több olyan vonást lát, amely nyomán Palavestra

...Andrićot úgy mutatja be, mint egy látnokot, aki minden feketeséget, gyűlöletet, félelmetes és baljós jövőt, egészségtelen békét, sötét megoldásokat jövendöl, így tehát nem pusztán elhamarkodottságról van szó, ahogyan Milutinović látja, hanem Andrić újabb bosszús és nacionalista olvasatáról.²⁷

Milutinović fenntartja könyve, a *Harc a múltért (Bitka za prošlost)* megállapítását válaszában is, s a gyűlölet diagnózisának nevezi a *Levél 1920-ból*-t. A benne megjelenő „gyűlölet földje” tézist és a másik két elbeszélést illetően pedig a feszültség (tenzija) fogalmának bevezetésével igyekezik leírni azt a jelenséget, amelyet a korábbi értelmezők is megfigyeltek, pl. Edin Pobrić (2014, 18–19) az egymásnak feszülő narratív hangok alkotta ironikus diskurzusról, Enver Kazaz (2014, 32) pedig a lokális vonatkozásokat univerzálissá tevő polifóniáról beszélt.

²⁵ Kiemelések tőlem – Sz. P. [„...a háború utáni szarajevói tartózkodása alatt, a háború borzalmainak még friss emlékei és az emberek közötti gyűlölet mély hordaléka alatt, valahogy megérezte a jövő egészségtelen békéjét és további sötét elhatározásokat látott.”]

²⁶ „Palavestra je svjesno pristao na retrogradnu ideološku projekciju Bosne kao »zemlje mržnje« i ovakvom interpretacijom znatno doprinio resantimanskom i nacionalističkom diskursu o Andriću” [„Palavestra tudatosan elfogadta Boszniának mint a »gyűlölet földje«-nek a retrográd ideológiai kivetítését, és ilyen értelmezésével jelentősen hozzájárult az Andrićtal kapcsolatos ressentiment és nacionalista diskurzushoz”] (Šabotić 2019).

²⁷ „Andrića predstavio kao vidovnjaka koji proriče sve sama crnila, mržnju, zastrašujuću i zlokobnu budućnost, nezdravi mir, mračna razrješenja, nije tek puka brzopletost, kako je vidi Milutinović, već još jedno resantimansko i nacionalistički zasnovano čitanje Andrića” (Šabotić 2019).

Невесул, hogy Andrić fiktív világaiból nem vonható ki egy elem, fragmentum anélkül, hogy az el ne veszítené a feszültségekre épülő komplex narratív struktúrában betöltött jelentését.

Milutinović bizonyítja, hogy a *Noćni razgovor 1941* idézet értelme nem változik meg Palavestra redukciója után (jóllehet ezek a világháború után formálódó új berendezkedés politikai jelszavai is voltak). Azt állítja, hogy a gyűlölet ábrázolása legitim írói témának számít (erre Andrićtól több más példát is felhoz), hogy szemléltesse, a történelem okot szolgáltatott a gyűlölködésre. Ezen túl pedig körütekintően, sőt aprólékosan igyekszik Gadamer fogalmával – a történelem hatásának kitett – hermeneutikai szituáció felvázolásával értelmezni Palavestra profetikus Andrić-olvasatát:

a nagy kérdés az, hogy mi kompromittált kit. Az, ami 1946-ban Andrić jövőjének számít, 1997-ben Palavestra közeli múltja vagy jelene. Emlékeztetnem kell kritikusomat a hermeneutikai szituáció fogalmára, amelyben a történelem munkál [...], mit gondolnak, milyen benyomást keltetett 1997-ben az 1946-ban megfogalmazott remény, hogy egy zászló alatt érhető el a győzelem, és hogy a jövő a helyi népek testvériségében és egységében, egyetértésében, munkájának és megújulásának harmóniájában testesül majd meg? [...] a jobb jövő történelem által kompromittált víziója ez, nem pedig a vízió kompromittálja Palavestra ideológiáját, bármi legyen is ez. Az *Éjszakai beszélgetés 1941* második részét, a vérfoltokat a falakon és a járdákon, a gonosz ösztönöket és téveszméket, valamint a testvérgyilkos örületet a történelem megerősítette. Ezért sem Andrić szövegéből nem tűnt el a „gyűlölet mély hordalékáról” szóló „tézis”, sem pedig a történelemből. A történelem csak megváltoztatta ennek a feszültségnek az egyensúlyát az *Éjszakai beszélgetés 1941*-től: 1946-ban a hangsúly a remény oldalán volt, 1997-ben viszont ezzel szemben már a diagnózis oldalán²⁸ (Milutinović 2019, 483–540).

²⁸ „...велико је питање шта је овде кога компромитовало. То што је 1946. године Андрићева будућност, у 1997. Палавестрина је блиска прошлост или садашњост. Морам да подсетим мог критичара на идеју херменеутичке ситуације и свести у којој је историја делатна. [...] шта мислите, какав утисак је 1997. године остављала нада изражена 1946. године да ће доћи до победе под једном заставом, и да ће будућност бити оличена у заједништву овдашњих народа, у братству и јединству, у слози, раду и обнови? [...] та визија боље будућности компромитована историјом, а не да та визија компромитује Палавестрину идеологију, штагод то било. Онај други део »Ноћног разговора 1941«, кржаве мрље по зидовима и плочницима, зли нагони и заблуде, и братоубилачко безумље, историја је потврдила. Дакле, нити је »теза« о »дубоком талогу мржње« нестала из Андрићевог текста, нити је нестала из историје. Историја је овој тензији из »Ноћног разговора 1941« само променила баланс: ако је 1946. године баланс могао бити на страни наде, 1997. године ту више није могао бити, него је био на страни дијагнозе.”

E gondolatmenetet folytatva világos, hogy a világháború után kötött reménytelen béke Predrag Palavestra számára 1997-ben „egészségtelen”, hiszen mint Milutinović felhívja rá a figyelmet, éppen az a gyűlölet harapózott el a nemrégén lezárult polgárháborúban, mint aminek Andrić a tanúja volt a maga korában.

Nem célom itt részletesen ismertetni a végül hosszúra nyúló, reménytelen vita részleteit, amely személyeskedésbe, s egymást nacionalizmussal való kölcsönös vádolásba torkollott. E diskurzus olvasója számára egyre kevésbé tűnik valószínűnek, hogy Palavestra cikke olyan állítást tartalmaz, amely alapján a nacionalista ideologizáló olvasat képviselőjének tarthatnánk. Ez akkor válik igazán szembeötlővé, amikor az előző fejezetben emlegetett négy, az Andrić műveinek a politikai közbeszédben való abúzusait vizsgáló tanulmányban ismertetett eseteket összevetjük vele. Palavestra nem használja Andrić szövegét arra, hogy a polgárháborút igazolja, mondatai sem manipulálják őt úgy, mint például Dobrica Ćosić, vagy Vojislav Maksimović fentebb idézett nyilvános beszédükben.

A továbbiak szempontjából Milutinović két felvetése bír majd kiemelkedő relevanciával: az első, hogy a nacionalizmus vádja eredhet paranoiából is (itt Danilo Kiš esszéjének bevezető mondataira utal: „A nacionalizmus, mindekelőtt paranoia.” / „Nacionalizam je, pre svega, paranoja”). A második pedig a szimmetria kérdése: Milutinović első válasza végén rámutat arra, hogy nem lehet Palavestrát a könyvében tárgyalt bosnyák nacionalista olvasat pandanjának tartani, hiszen nem szimmetrikus az ő elhamarkodott (Milutinović szavával: „brzoplet”) profetikus Andrić-olvasatát szembeállítani Muhsin Rizvić és Rusmir Mahmutćehajić Andrić-képével, amely azon a vélekedésen alapul, hogy szerzőnk gyűlölte az iszlámot és a muszlimokat, Boszniát a gyűlölet földjének tartotta, renegát volt, politikai opportunistaként pedig a szerb nacionalizmust szolgálta, s végső soron a bosnyákok ellen irányuló népiertást inspirálta. A második kérdés, amely az ideologizált nagyszerb Andrić-kritika létének tisztázásához vezet, a Damir Šabotić-tal folytatott polémiaival párhuzamosan merül fel szintén Milutinović könyve nyomán szövődő diskurzusban, Enver Kazaz kritikája nyomán.

Van-e szerb nacionalista Andrić-kritika? Kazaz, Veličković és Milutinović polémiaja

Zoran Milutinović *Harc a múltért (Bitka za prošlost)* című könyvének a recepciójából ítélve a munka legreaktívabb része éppen Enver Kazaz a *Levél 1920-ból* elemzését tárgyaló utolsó fejezet. Milutinović (2018, 20) maga szögezi le, hogy Kazaz nem tartozik a könyv tárgyát alkotó bosnyák nacionalista kritikusok

közé. Sőt, Kazaz maga is kritizálta a nemzeti elfogultság ideologizáló olvasatait.²⁹ A *Resantimantska kritika* című főfejezetben Milutinović a bosnyák nacionalista diskurzusnak az Oszmán Birodalom és államvallása, az iszlám iránti történelmi nosztalgiából eredő elfogultságát járja körül, rámutat az Andrić-értelmezések ebből fakadó retorzióira, valamint az iszlamizmustól inspirált olvasatok politikai hátterére. Kazaz e főfejezetben kétszer kerül szóba: előbb ezen ressentiment kapcsán, majd a tárgyalt *Levél 1920-ból* novellaelemzése kapcsán, amelyet már többször említettünk.

Fókuszáljunk most az első esetre. Kazaz az oszmán Boszniáról szóló délszláv történetírás metanarratíváit vizsgálja a foucault-i tudás/hatalom elv alapján a politikai ideológiák tükrében, a Hayden White-i metatörténelem által inspirálva.³⁰ Oszmanofób, illetve oszmanofil metanarratívát különít el, és feltárja sztereotipizáló gesztusaik természetrajzát: az oszmanofób szerint a birodalomban élő nemzetek függetlenségi törekvéseit szolgáló ideológiákból fakad. A nemzeti függetlenedést megelőző oszmán világot e szemléletmód agresszívnek, önkényesnek, elmaradottnak stb. láttatja, szemben az oszmanofil metanarratívával, amely a török világ multikulturalitásáról, vallási toleranciájáról beszél, és idealizálja a közállapotokat. Az oszmanofób metanarratíva a szerb és horvát nemzeti irodalom³¹ és történetírás emancipatorikus törekvéseit jellemzi, míg az oszmanofil Bosznia-Hercegovina emancipálódása idején, a jugoszláv hivatalos politika kereite között a hatvanas években jelentkezik, mintegy az előbbire adott válaszként.

Milutinović könyvében szakmai alapon kritizálja Kazaz fogalomhasználatát, amelyet ködösnek s pontatlannak lát, ám ezen túl alapvetően elhibázottnak tartja a gondolatot, miszerint az oszmanofil metanarratíva csupán reagálna az oszmanofóbra.³² Ezután tér rá Milutinović Kazaz elemzésére a *Levél 1920-ból*-ról,

²⁹ Az *Andrić i Bošnjaci* című tanulmánykötetről 2000 és 2001 fordulóján közölt alapos kritikát, amelyet később kötetébe is felvett. Lásd: *Egzistencijalnost/povijesnost Bosne – interpretacija u zamci ideologije* (Kazaz 2012, 303–326).

³⁰ *Historiografski i kulturnopovijesni metanarativi o osmanskoj Bosni* (Kazaz 2012, 108–144).

³¹ A törökök elleni harcot tematizáló olyan nemzeti klasszikusokról van szó, amelyek a bosnyák nacionalizmus számára vörös posztó erejével hatnak, pl. Mažuranić: *Smail aga Csengics halála*, Njegoš: *A hegyek koszorúja*, Gundulić: *Oszman...*

³² „Kazaz oszmanofilni narativ – philia je jedna od grčkih reči za ljubav, pa se ovo može prevesti kao »ljubav za Osmansko carstvo« – razumeva samo kao reakciju na iracionalni strah drugih od Osmanlija. Ali nije jasno da li je ta reakcija nužna, i da li je zaista prouzrokovana baš iracionalnim strahom »oszmanofoba«; ako se Srbi i Hrvati neopravdano boje Osmanlija, zašto Bošnjaci moraju da reaguju ljubavlju za Osmanlije?» [„Kazaz az oszmanofil narratívát – a philia az egyik görög szó a szerelemre, ez tehát úgy fordítható, mint »az Oszmán Birodalom iránti szeretet« – csak mások oszmánoktól való irracionális félelmére adott reakcióként értelmezi. De nem világos, hogy szükség-e efféle reakció, és valóban az »oszmánfóbiától« való nagy irracionális félelem okozza-e: ha a szerbek és horvátok indokolatlanul félnek az oszmánoktól, miért kell erre a bosnyákoknak az oszmánok iránti szeretettel reagálniuk?»] (Milutinović 2018, 335–336).

amelyben szintén megjelenik az oszmanofil-oszmanofób metanarratíva gondolata. Itt fogalmazza meg Kazaz a bosnyák nemzeti elfogultság reaktivitásáról szóló állítást, miszerint a bosnyák nacionalista kritika pusztán reagál a nagyszerbre. Vagyis, hogy az oszmanofób szerb nacionalista diskurzus reakciós jelenségének tartható a Kazaz által is kritizált Šukrija Kurtović és Muhsin Rizvić olvasata (Kazaz 2012, 312–314, 323), illetve a Kazaz esszéjének megfogalmazásakor frissen kiadott Rusmir Mahmutćehajić nevével jelölt bosnyák „iszlamocentrikus és oszmanonosztalgikus” diskurzus is (Kazaz 2014, 21–22). A nagyszerb oszmanofób metanarratívára Kazaz szerint a bosnyák nacionalista kritika az oszmanofíllel reagált. Logikája következetes: az oszmán világ iránti nosztalgikus elfogultság miatt démonizálták Andrić műveit, kritizálva az abban ábrázolt oszmán világ valóságát, s hamisítással és iszlámellenességgel vádolva írónkat. Kazaz szerint a kilencvenes években Andrić művei is egy kicsit háborús Boszniává, ideológiai csatatérre váltak.³³

Milutinović annak gondolatnak a jogosságát vitatta, amely szerint a bosnyák ideologizált értelmezés reakciós lenne, sőt, egyenesen azt állítja, hogy egyáltalán nem létezik „nagyszerb irodalomkritika”, amely az Andrić műveiről szóló diskurzust ideologizálná, ez „puszta kitaláció, hogy hamis szimmetriával váltsa ki az Andrićról folytatott bosnyák nacionalista diskurzust, s így hamis képet mutasson a két nacionalizmus Andrić-értelmezésért folyó harcáról, és megerősítse azt az elképzelést, miszerint a bosnyák nacionalizmus mindig csak valami reakciós jelenség.”³⁴ Kazaz állítása a reaktivitásról ellentmond a kauzalitásnak: egyetlen tényszerű példája az állítólagos nagyszerb diskurzusnak, hogy Radovan Karadžić Palén a *Levél 1920-ból*-t osztogatta az újságíróknak, nem lehet kezdeményezője a bosnyák diskurzusnak – véli Milutinović, hiszen az Andrić elleni bosnyák ideológiai elfogultság jóval korábban indult, ráadásul a bosnyák nacionalista kultúrpolitika kanonizált szövegei (pl. Muhamed Filipović „bosnyák szelleme”) is korábban íródtak (Kazaz 2014, 342–343).³⁵

³³ „Andrićeva literatura tada je postala topos u kojem se bošnjački i srpski nacionalizam sukobljavaju kao dvije neprijateljske ideologije koje Andrićevu književnost vide na isti način, mjere istim mjerilima i identično koriste u svoje svrhe. Razlika je samo u njihovoj snazi, a model kulturalizacije ideologije i politike potpuno je identičan u oba nacionalizma.” [„Andrić életműve ezután olyan toposz lett, amelyen a bosnyák és a szerb nacionalizmus, mint két ellenséges ideológia ütközik meg, amelyek Andrić életművét egyformán látják, azonos mércével mérik, és egyaránt saját céljaikra használják fel. A különbség csak az erejükben van, de az ideológia és a politika kulturalizálásának modellje mindkét nacionalizmusban teljesen azonos.”] (Kazaz 2014, 22–23).

³⁴ „...je izmišljena da bi lažnom simetrijom iskupila bošnjački nacionalistički diskurs o Andriću, i tako predstavila lažnu sliku o sukobu koji dva nacionalizma vode svojim interpretacijama Andrića, te osnažila predstavu o bošnjačkom nacionalizmu kao uvek samo reaktivnom” (Milutinović 2018, 341–342).

³⁵ Utalás Muhamed Filipović 1967-es *Bosanski duh u književnosti, šta je to* című esszéjére.

A *Harc a múltért* (*Bitka za prošlost*) kritikai recepcióját tekintve jellemző módon nem a könyv tárgyául szolgáló bosnyák nemzeti kritika prominensei nyilvánultak meg. Enver Kazaz, akit nem sorol közéjük a könyv, azonban reagált az őt kritizáló részre, s ez tanulságos üzenetváltást eredményezett. Kazaz válaszul írt cikkében egyebek mellett hangsúlyozta, hogy a könyvben hivatkozott elemzésében nem nagyszerb irodalomkritikáról, hanem recepcióról beszélt (Kazaz 2018). Milutinović válaszában emlékeztette őt, hogy pontosan idézett, a novellaelemzésében nagyszerb *kritikáról* volt szó. Milutinović másodszori felszólítására, hogy ha létezik nagyszerb kritika, nevezze meg Kazaz a képviselőit, az érintett fél nem reagált.³⁶

A szakmai irodalomkritikát valóban meg kell különböztetnünk Andrić műveinek a tágabban értelmezett recepciójától, amelybe minden befogadói megnyilvánulás beletartozik, a politikai beszéd is. Kétséges azonban – s e kétely már fentebb Dobrica Ćosić példája esetében is felmerül –, hogy az irodalom intézményrendszere, amely a politikai hatalomnak van kitéve, és a szakkritika között vonható-e egyáltalán éles határ, hiszen az Andrićról értekező irodalmárok gyakran intézményi vagy politikai funkciót tölthettek be – s erre a későbbiekben is látunk majd példát.

Enver Kazaz helyett Nenad Veličković reagált Milutinović felszólítására, aki a *The Serbian Discourse on Ivo Andrić: Some Traces of a Collective Trauma* című tanulmányában a nagyszerb Andrić-kritikát mutatja be számos példával. Veličković az oszmán idők történelmi emlékezetét a kollektív trauma szempontjából próbálja értelmezni. Ezután pedig retrospektív módon, a mából az időben visszafelé haladva a szerb Andrić-kritika szövegeinek sorát állítja fel, a legtöbbször szemléltető idézetekkel. A kilenc idézett kritikus között olyan nevekkal találkozunk, mint Petar Džadžić, Zoran Konstantinović, vagy éppen Predrag Palavestra – így jut el végül Andrić első kritikusaiig (Isidora Sekulić és Milan Bogdanović). Az így felállított diskurzus Veličković állítása szerint:

³⁶ [„Létezik »nagyszerb« irodalomkritika Andrićról? Valószínűleg nem létezik, mint ahogy nincs »nagybosnyák« sem. A kritika, valljuk be, kritika. Minden bizonnyal lehetne olyan, Andrić alap gondolataival és világnézetével (valószínűleg Bosznia-Hercegovináról alkotott felfogásával is) ütköző ideológiai elemeket találni, amelyeket Milutinović meggyőzően és szenvedélyesen magyarázott. De hogy a háború alatt, 1992 és 1995 között (nem csak) a szerbek politikai és katonai vezetői által visszaéltek vele, tagadhatatlan dolog. Az is kétségtelen, hogy Ratko Mladić YouTube-történész (vö. <https://www.youtube.com/watch?v=QflnjIjNoT4Q>) legalább részben hőseposzokon nevelkedett. Az irodalomtörténész és az általános történetíró tehát Bosznia-Hercegovina százkilencven évvel azelőtti képet vetít előre, és lakosait, bármit mondjon is Zoran Milutinović, valóban töröknek nevezi. Amikor ilyenekről beszélünk, már nem Andrić nagyszerb recepciójáról, hanem Bosznia-Hercegovina nagyszerb percepciójáról beszélünk. Remélem, vitathatatlan, hogy ugyanolyan mértékben létezett, mint Nagy-Horvátország (Mate Boban) vagy Nagy-Bosznia (Alija Izetbegović).”] (Beganović 2018).

Nyilvánvaló, hogy létezik egy *szerb olvasata Andrićnak*, amely Andrić művét használja (vagy kiváltó okként kezeli) a szerb nép kollektív traumájáról szóló narratívák megalkotásához. / Ezt az olvasatot, akárcsak a bosnyák olvasatot, a következők jellemzik: *a) a tényekhez és bizonyítékokhoz való laza hozzáállás; b) a logikával ellentétes vélemény; és c) egy olyan értelmezés, amelyet látszólag semmilyen módon nem köt az, amit értelmez – legyen az történelem vagy Andrić művei*³⁷ (Veličković 2020, 433–453).

Majd a részletezésből kiderül, hogy ezt a diskurzust a történelmi revizionizmus jellemzi: az iszlámra való áttérésnek betudható degenerációról és sötét, patológikus jelenségekről beszél, Boszniát pedig a gyűlölet földjének tartja. Veličković szerint tehát nemcsak hogy létezik szerb nacionalista kritika a bosnyák mellett, amely egyaránt kihasználja Andrićot, de Kazaz állításához hasonlóan, a bosnyák nacionalista kritika szerinte is reaktív.³⁸

Milutinović 2022 májusában kétnyelvű könyvvel igyekezett megválaszolni a kérdést. A *Fantom a könyvtárban* (*Phantom in the Library / Fantom u biblioteci*) című könyvében Veličković tanulmányának terjedelmes felülvizsgálatát végzi el precízen rekontextualizálva az általa használt elméleteket, és az Andrić-recepció általa hivatkozott szövegrészleteit. Milutinović – korábbi nézete mellett kitartva – elveti a szóban forgó állítást, miszerint létezne nagyszerb Andrić-kritika, és meggyőzően cáfolja a reaktivitás hipotézisét. Milutinović szorosan Veličković nyomán halad: rámutat az alapul vett kollektív traumaelmélet elhibázott használatára, majd filológiai alaposággal veszi sorra a kritikusok megnyilvánulásait, amelyeket gyakran kontextusukból kiragadva szerepeltet Veličković, vagy pusztán projektálja a nacionalista felhangot. Milutinović ezen állítását a történeti-társadalmi kontextusok, az irodalom- és értelmezéstudomány elméleteivel meggyőzően támasztja alá. A reaktivitás elve megdőlni látszik: Veličković

³⁷ “Evidently, there is a *Serbian reading of Andrić*, which uses Andrić’s work (or treats it as a trigger) for constructing narratives about the collective trauma of the Serbian people. / This reading, equally as the Bosniak one, is characterized by: *a. a casual attitude towards facts and evidence; b. an opinion contrary to logic; and c. an interpretation that does not seem to be bound in any way by what it interprets – be it history or Andrić’s works.*”

³⁸ “It is quite possible that everything that the Serbian nationalist reading casually attributes to Andrić is taken for granted by the Bosniak one. Both nationalisms exploit Andrić. The former claims that which it previously distorted to adapt it to its needs as true, whereas the latter attributes these distortions to Andrić by personifying the entire enemy discourse in a single person to aim at an easier target.”

[„Könnyen lehet, hogy minden, amit a szerb nacionalista olvasat lazán Andrićnak tulajdonít, a bosnyák olvasat magától értetődőnek tekinti. Mindkét nacionalizmus kihasználja Andrićot. Az előbbi azt tartja igaznak, amit korábban elferdített, hogy a saját igényeihez igazítsa, míg az utóbbi ezeket a torzításokat Andrićnak tulajdonítja, megszemélyesítve az egész nemzetet, ellenséges diskurzust egyetlen személyben, hogy könnyebb célpontot találjon.”] (Veličković 2020, 453).

kilenc kritikusából egyet, Rade Lalović közlését annyira komolytalannak tartja Milutinović, hogy elutasítja a pusztá elemzését is. Az ideologizáltságát azonban nem tagadja. A maradék nyolc kritikusból pedig csak Nikola Koljević Andrić-könyve esetében merül fel a nacionalizmus alapos gyanúja:

Koljević – nacionalista *politikus* volt, de Andrićról szóló műveiben Veličković képtelen volt bármiféle, akár egyetlen nacionalista vonást találni; ami a többi nyolc szerzőt illeti, vagy nem találunk semmilyen bizonyítékot nacionalista tendenciáikra, vagy éppen arra van bőséges bizonyítékunk, hogy nem voltak nacionalisták³⁹ (Milutinović 2022, 113).

Milutinović arra hívja fel a figyelmet, hogy a bosnyák nacionalista kritika a *Bitka za prošlost*-ban tárgyalt képviselőinek szinte mindegyike megelőzi időben az általa is ideologizáltnak elismert Rade Lalović 2018-as közlésének keletkezését. Vagyis nem lehet a bosnyák nemzeti olvasat a szerb reakciója, hiszen ez ellentmondana a kauzalitásnak. Ráadásul e bosnyák szerzők közléseiben teljesen hiányoznak a nagyszerb diskurzusra utaló referenciák.

A Veličković és Milutinović eszmecseréjében a *Levél 1920-ból*-nak nem jut központi szerep, ezért a vita részletesebb ismertetésétől itt most eltekintek. A folytatásban csupán egyetlen szereplőre, a Veličković által a szerb nacionalista kritikusok sorába helyezett Predrag Palavestrára fókuszálnék.

Hol a határ? Palavestra esete

Palavestra nem a fent taglalt 1997-es rövid kommentárja, de Andrićról szóló korábbi könyve (*Књига о Андрићу*) miatt vált vita tárgyává, illetve ennek *Andrić Európa felé fordulása* (*Андрићево обраћање Европи*) című fejezete miatt sorolja Veličković a nacionalista kritikai megnyilvánulások közé.

Tény, hogy Palavestra az első háborús évben, 1992-ben Belgrádban megjelent Andrić-könyvének ez a fejezete kimondottan politizál, ellentétben az irodalmi elemzéseket tartalmazó többivel. Az esszéisztikus reflexió saját korának eseményeire reflektál, Andrić írói világának aktualizáló értelmezésére tesz kísérletet. Így állítja egymás összefüggésébe Bosznia-Hercegovina függetlenedését és Andrić Bosznia-képét. Esszéisztikussága tehát magában foglalja a fejezet szubjektív jellegét, ugyanakkor mégiscsak tárgyilagos értekező szövegről van szó. Palavestra meglehetősen romantikus elképzelésre alapoz: szerinte Európa nem hallotta meg Andrić figyelmeztető szavát, Boszniáról szóló üzenetét a Nyugat

³⁹ “Koljević – was a nationalist politician, but Veličković was not able to find anything remotely nationalist in his works on Andrić; as regards the other eight authors, we are either not offered any evidence of nationalist tendencies. or have plenty of evidence that they were not nationalists.”

ignorálta. „...érdekes lenne megvizsgálni, milyen hatása volt Ivo Andrić irodalmi recepciójának az Európai Közösség országaiban, amelyek a volt jugoszláv állam krízisét kezelték, Bosznia függetlenségének elismerésével pedig lehetővé tették az ottani háborút és népiirtást”⁴⁰ (Palavestra 1992, 234). Palavestra kritizálja Bosznia efféle körülmények és feltételek mellett megvalósuló függetlenségét, amely szerinte „a modern nyugati diplomácia eddigi legnagyobb politikai kudarca volt”⁴¹ (Palavestra 1992, 227).

Veličković azt állítja, hogy „[a] fejezet illusztráció a szerb irodalom nyolcvanas évekbeli populista hullámára jellemző sztereotípiák katalógusából” (Veličković 2020, 142). Kifogása szerint Palavestra arra használja értelmezését, hogy „Boszniát a gyűlölet földjeként” mutassa be, amely veszélyt jelent Európára nézve – s erre a veszélyre figyelmeztetett Andrić. Veličković állításainak felülvizsgálata során Milutinović megjegyzi, hogy a nagyszerb kritika állítólagos toposzai nem szerepelnek Palavestránál, hiszen sehol sem mondja például, hogy a muszlimok degeneráltak lennének az áttérésnek köszönhetően, s azt sem állítja, hogy Bosznia a gyűlölet földje lenne (Milutinović 2022, 83). Andrić disszertációját és Bosznia-képét illetően abból indul ki, hogy Palavestra történelmi dokumentumként kezeli azt, ez pedig nem a (nagy)szerb olvasat jellemzője, hiszen több bosnyák kritikusnál (pl. Enver Kazaznál) is előfordul. Palavestra ugyan Andrić-értelmezésében csöppet sem rajzol hízogató képet a török idők Boszniájáról – sőt, egy vitatott helyen a szerbek elleni török (hatalom) népiirtásról beszél Andrić doktori disszertációja kapcsán – történelmi hitelességét azonban helytelen lenne kétségbe vonni.

Milutinović (2022, 87–89) egy sor elismert (politika)történeti szakmunkát idézve (Steven L. Burg és Paul S. Shoup, Susan L. Woodward, Xavier Bougarel, David N. Gibbs, Peter Gowan) bizonyítja, hogy Palavestra kritikus meglátásai a nyugati diplomáciát és Jugoszlávia szétesését illetően valóban helytállóak. Palavestra e fejezetben nem nacionalista alapon kritizálja Bosznia-Hercegovina függetlenedését, hiszen nem a szerb dominancia pozíciójából fogalmazza meg észrevételeit, hanem az etnikumok és felekezetek közti kényes egyensúly, a boszniai multikulturalizmus megbomlására figyelmeztet. Konkrétan pedig az iszlámizmus, illetve a vallásjogon alapuló, de európai szempontból konszolidált iszlám állam megszületésének veszélyére, miközben a boszniai muszlimok önrendelkezési jogát megerősíti. Alija Izetbegović *Islám nyilatkozatából* (*Islamska deklaracija*) idézve kritizálja az iszlámizmust, amely azt a boszniai multikulturalizmust fenyegeti, amelyet műveiben Andrić is ábrázolt, beteljesítve a „hidak

⁴⁰ „Могло би бити занимљиво да се испита каквог је утицаја имала књижевна рецепција Иве Андрића у земљама Европске заједнице које су решавале о кризи бивше југословенске државе и признавањем независност Босне омогућиле тамошњи геноцидни рат.”

⁴¹ „...досад највећи и најопаснији политички промашај модерне западне дипломатије.”

poétikáját”, és amely az andrići örökséget elutasítja, vagy el is pusztítaná (Palavestra 1992, 228, 236–241, 277). Ebben testesül meg az a dialogikus viszonyulás, amely Palavestra szerint kiutat biztosít a gyűlöletből és a félelemből (Palavestra 1992, 279). Mi lenne hát ebben a nacionalizmus, ha mint Milutinović bizonyította, számos szaktanulmánnyal alátámasztható nézetének tárgyilagossága. Azt viszont joggal vethetjük ellen, hogy Palavestra három felekezet közül csak az egyik radikalizmusát kritizálja, s nem említi a szerb oldal felelősségét a háborúban.

Ezek mellett azonban Palavestra többször is használja a tamni vilajet toposzt, s több művét sorolva a *Levél 1920-ból*-nak szerinte „kifejezetten esszéisztikus és programszerű jellege van, [...] alappilléret képviseli a lassan megszerzett, nehéz és figyelmeztető víziójának a balkáni sötét vilajetről és a misztikus boszniai végzetről a nyugati és keleti civilizáció találkozásában”⁴² (Palavestra 1992, 243). Később megállapításokat tesz Bosznia és gyűlölet viszonyáról, és Andrić megsejtései is szóba kerülnek – igaz, nem olyan explicit módon, mint 1997-es cikkében. Ezek mind olyan témák és szólamok, amelyek a háború alatti szerb recepcióban sorra előkerülnek Andrićtal kapcsolatban a Palavestrát követő években – pl. Vojislav Maksimović és Dobrica Ćosić megnyilvánulásaiban (Tutnjević 2019, 271–278; Bulatović 2017, 33–37).

Palavestra könyve fejezetének egy pontján Ivo Andrić angolul írott, posztumusz kiadott, Adeline Paulina Irby Boszniáról szóló írására reflektáló esszéje kapcsán a boszniai gyűlölet és mentalitás eredetét a rossz oszmán berendezkedés hosszú hatásában ismeri fel. Úgy gondolja, Andrić „megérezte, sőt felismerte” azt az erőt, amely a balkáni emberre hatott, a „félelem és gyűlölet erejét”, majd ezután hosszasan idézi a *Levél 1920-ból* gyűlölet-diagnózisát, amely szerint a boszniai ember nincs tudatában a gyűlöletnek, amely benne él.

A boszniai gyűlölet misztikája itt mint az élet fő, belső lényegeként, velejeként való felfogása és bemutatása szerepel, amely kibékíthetetlen részekre van osztva. Mintegy valamiféle metafizikai konstansként, amelyet sehogy sem lehet megváltoztatni, mivel állandóan újra és újra megjelenik, és elpusztíthatatlan, sötét visszáján keresztül erősíti meg a különböző vallások és kultúrák gyümölcsöző találkozásának színét⁴³ (Palavestra 1992, 275)

⁴² Az oszmán Bosznia-Hercegovina kultúráját feldolgozó posztumusz megjelent disszertáció a bosnyák nacionalista kritika céltáblája, vö.: Milutinović 2018, 295–309.

⁴³ „Босанска мистика мржње ту је схваћена и представљена као главна унутрашња срж живота, раздељеног на непомирљиве делове. Као нека врста метафизичке константе, која ничим не може изменити јер се увек поново јавља и потврђује кроз неуништиво црно наличие плодног сусрета различитих вера и култура.” Máshol pedig így fogalmaz az elbeszélésről, hogy abban „...Andrić a balkáni szellemiség sorsáról és átkozottságáról [írt] »a Nyugat tükrében«...» [...] »Андрић је о судбини и проклетству о балканске духовности у »западњачком огледалу« писао...»] (Palavestra 1992, 266).

– írja az elbeszélés gyűlölet-diagnózisáról, majd abból a passzusból idéz, amely a négy felekezet egymás iránti gyűlöletére négyszeres szeretetet javasol.

Az elbeszélést Palavestra egyéb példák mellett beilleszti az alapelgondolásába, s úgy értelmezi, mint Andrić Európának címzett figyelmeztetését. Szerinte a Nyugat nem hallotta meg arra vonatkozó üzenetét, hogy nem szabad a gonosz „boszniai Pandora-szelencéjével”⁴⁴ játszodozni. Az esszé ezután az aktuálpolitika és a háborús állapot felé fordulva erősíti meg a fentebb elhangzott téziseket az iszlamizmus fenyegetésével, Bosznia függetlenedésével és a multikulturalizmus egyensúlyával kapcsolatban.

Palavestra könyvének e fejezete kapcsán annak kérdése, hogy manipulálja, vagy ideologizálja-e Andrić Bosznia-képét, vagy hogy olvasata nacionalista-e, nemcsak a Veličković és Milutinović között szövődő diskurzusból merült fel. Boris Bulatović az ideologizált Andrić-olvasatokat vizsgáló hosszú tanulmányában a háborús szerb Andrić-recepciót tárgyalva keríti sorra Palavestra esetét. Bulatović a fejezet ismertetése után azt a tanulságot vonja le, hogy kijelentései ugyan vitathatóak, de „...nem azzal a céllal hangzott el, hogy érvként szolgáljanak Bosznia-Hercegovina etnikai felosztása mellett, hanem a boszniai etnikai megosztottság leküzdése és a »csonka« jugoszláv közösség megőrzése mellett apellálnak”⁴⁵ (Bulatović 2017, 39). Bulatović szerint éppen Palavestra esete (valamint Wayne S. Vucinich/Vojislav Vučinić tárgyalt esszéje) bizonyítja, milyen rizikós Andrić egyes műveinek aktualizáló újraolvasása specifikus politikai kontextusban.

Valóban kockázatos, hiszen Palavestra a nagyszerb ideologizált olvasatokhoz veszélyesen közel kerül. Nem a szerb nemzeti egységet vizionizálja (mint Dobrica Ćosić), hanem a hagyományos boszniai multikulturalizmusról beszél. Azt sem állítja, hogy a boszniai muszlimok degeneráltak lennének, és gyűlölnék a szerbeket (mint Vojislav Maksimović), hanem azt, hogy a gyűlölet a hosszú és rossz oszmán uralomból ered, amely történelmileg hiteles, alátámasztható állítás (Milutinović 2018, 292–309).

Polemizálhatunk ugyan Palavestra politikai nézeteivel, s szakmai szempontból is kifogásolhatjuk megállapításait. Azt például, hogy a *Levél 1920-ból* értelmezése esetében mennyire lehet „esszéisztikus és programszerű” írásnak tartani, valamint hogy említetlenül hagyja, hogy gyűlöletről szóló idézeteit nem Ivo Andrić mondja, hanem a másodlagos narrátor, Max Löwenfeld, s azt sem

⁴⁴ „Та прича изразито есејистички и програмски карактер, [...] представља носећи стуб у његовом полоако стицаном, тешко и упозоравајућем виђењу балканског тамног вилајета и мистичне босанске коби у сусрету Западне и Источне цивилизације.”

⁴⁵ Bosznia e metaforája a fejezet során többször megjelenik.

jegyzi meg, hogy milyen fontos szerepet játszik az elbeszélésben a kontrasztív ironia és az ellenpontosítás használata.

Fontos ugyanakkor tudatosítani az írás korának kontextusát, az első háborús év sokkját és traumáját. Palavestra könyve éppen megelőzi az Andrić-centenárium és az író szobrának újraállításával kapcsolatos rendezvények apropóján kibontakozó szerb nacionalista politikai diskurzust, amellyel e tanulmányt indítottuk. 1992-ben pedig a sötét vilajet toposza sem töltődött még fel a kimondottan negatív és manipulatív politikai jelentésekkel. Bár kijelentései gyakran élesek és provokatívak, nem lépik át a politikai korrektség határát.

Palavestra nézeteit, függetlenül attól, hogy polemizálunk-e vele vagy sem, tehát botorság lenne elítélni, nacionalistának minősíteni pedig – amely ugyan elég könnyű lenne, tekintve a nagyszerb politikai diskurzushoz hasonló témái miatt – újabb példa lenne a paranoid félreolvasásra, vagy az elfogult csúsztatásra, amelyekre fentebb láthattunk példát. Vagy talán valamiféle túlhajtott *woke culture* nevében inkább ne is beszéljünk érzékeny témákról?

Összegzés, avagy „*woke hysteria*”?

Jelen tanulmány a szerb nacionalista olvasatok kérdéséről szóló diskurzus elemzése kívánt lenni.⁴⁶ Összegzésünk az egész problematikát illeti.

A *Levél 1920-ból* recepciója különös irodalmi jelenséget példáz: mint láthatuk, a különböző szaktanulmányok azért íródtak róla, hogy az ideológiailag korrumpált (félre)értelmezéseket helyre tegyék irodalomtudományi, szakmai eszközökkel. Ez Žaneta Đukić Perišić, Perina Meić, Dušan Glišović értelmezése mellett Krešimir Nemec, Hatidža Dizdarević Krnjević, Enver Kazaz, Edin Pobrić írásában explicit módon is megjelenik.

A bosnyák nacionalista Andrić-kritika képviselői, mindenekelőtt Rusmir Mahmutćehajić az elbeszélést az író iszlamofóbiájának bizonyítékaként értelmezték, amelyben a szerző boszniai muszlimok iránti ellenérzése, sőt gyűlölete nyilvánul meg, amelyet legvilágosabban jellegzetes orvos alakjai képviselnek. Zoran Milutinović e manipulatív olvasat s e recepció elfogultságait szakmai alapokon tisztázta.

Az elbeszélés legradikálisabb korrumpálása és abúza a nacionalista háborús szerb politikai beszédben történt, mint Dobrica Ćosić és Vojislav Maksimović példáján láttuk, az elbeszélést a nagyszerb ideológia igazolására használták.

⁴⁶ Булатовић, i. m., 39. [„...изречени не са циљем да послуже као аргумент за етничку поделу Босне и Херцеговине, већ да апелују на превазилажење етничких подела у Босни и очување 'крње' југословенске заједнице.”]

Enver Kazaz és Zoran Milutinović vitája alapvetően annak kérdése körül zajlott, hogy létezik-e egyáltalán Ivo Andrić műveinek nagyszerb kritikája. Az üzenetváltás fogalmi problémái nyomán szögezzük le, hogy a kritika az irodalom szakmai önreflexiójának tekinthető, míg a recepció szélesebb merítést takar. Milutinović a *Fantom u biblioteci* című könyvében meggyőzően bizonyította, hogy nem létezik szerb nacionalista Andrić-kritika. (Igaz ugyan, hogy Veličković nyomán haladva nem vizsgálta meg az összes szerzőt, aki Andrićről írt, ami persze hatalmas feladat lenne.) Közbevethetnénk ugyan, hogy a recepció és az Andrić-kritika nem határolható el élesen, hiszen a nacionalista politikai beszéd fenti két példája, Ćosić és Maksimović is irodalmárok voltak. Igaz ugyan, hogy a véleményüket nem a kritikai recepció képviselőiként, hanem politikai aktorként fogalmazták meg Andrićről. Az elválasztás nehézsége egyébként a bosnyák nacionalizmus felől is releváns, hiszen Rusmir Mahmutćehajić monográfiája a kritikai recepció eseteként olvastatja magát, holott ideológiai elfogultságai világosan levezethetők a szerző politikai múltjából.

Predrag Palavestra példája arra mutat rá, milyen nehéz (ha nem lehetetlen) megvonni a határt az ideologizáló (nacionalista) és manipulatív olvasat között, amely ideológiai célokra használja fel a szöveget és a saját aktualizált értelmezés között, amely a szöveget az adott jelenkori probléma jobb megértésére használja. Ezen értelmezések elemzésénél mindig körültekintően kell eljárnia az olvasónak, ami a diskurzív és a kontextuális háttérrel illeti. Brecht profetikus Kafka-olvasata, amelyet korábban párhuzamként használtunk, éppúgy vitatható és kétségbevonható, mint az, hogy Andrić elbeszéléseiben, s különösen a *Levél 1920-ból* előre jelezte volna a polgárháborút. De ez talán természetes is, sőt, az idő folyásával elévülnek az aktualizáló olvasatok.

A szerb kritika (nem a nagyszerb recepció!) képviselőit, úgy látszik, többször illették a nacionalizmus vádjával, mint azt Damir Šabotić paranoid reakciója és Nenad Veličković csúsztatásai mutatják. Talán nemcsak a bosnyák nacionalista recepció ellenpontja megteremtésének valamiféle szimmetriára törekvés szándékával, de egy végsőkéig vitt „woke hystériával” jellemezhető ez a viszony, amely – képes beszéddel élve – az erdő minden árnyának mozdulatára farkast kiált. Érdemes lenne ezt az abszurditásig vitt érzékenységet, az irodalmi recepciót és a politikai korrektséget szélesebb kontextusban vizsgálni. A Milutinović által kínált Salman Rushdie példája (Milutinović 2018, 13–20) mellett gondolatébresztő lehet Voltaire *Mahomet* című drámájának recepciója, amelynek felolvasószínházi bemutatása ellen Ferney-Voltaire-ben és a svájci határ melletti Saint-Genis-Pouillyban a helyi muszlimok indítottak egyre szélesedő tiltakozó hullámot (Higgins 2006).⁴⁷ A vallási érzékenység mellett talán nem túl távoli a

⁴⁷ A kutatás korábbi fázisában az elbeszélés recepcióját és irodalomtudományos elemzéseit mellett a bosnyák nacionalista olvasat átideologizált (dez)interpretációjával foglalkozott (Száz 2022).

fajjal példálózni: Agatha Christie esetével, akinek korábban híres regénycímét írták át (Gilbert 2015), legutóbb viszont a HarperCollins kiadás szerkesztői a szövegbe is belenyúltak az etnikumra vonatkozó szavakat kigyomlálva, vagy az olyan eseteket, mint az „of black marble”, illetve az „Indian temper” (Hall 2023). Hasonlóképpen járt Roald Dahl is nemrégiben megjelent „javított” kiadásában, ahol olyan érzékenységet sértő szavakat töröltek, mint a „fat” vagy a nem is feltétlenül emberre vonatkozó „black” (Di Placido 2023). További példa lehet a Karl May *Winnetou*jának esete, amelyet nemrégiben vontak be a Ravensburger Verlag könyvesboltjaiból, mert állítólag romantizáló és sztereotipikus képet fest az indiánokról (Connolly 2022). Mit kéne tenni Andrić esetében? Átírni a „mržnja” szót? Vagy kivenni a gyűjteményes kötetekből? Kiítani a tamni vilájet kifejezést? S vajon milyen sors jutna Palavestrának? Nem kellene a *Knjiga o Andriću*t betiltani? „Pápai” indexre tenni?

Mindamellet, hogy az intoleranciára nincs mentség, az irodalomnak igenis feladata az érzékeny témák feldolgozása. A gyűlöletkeltést azonban nem szabad összetéveszteni a gyűlölet ábrázolásával.

Irodalom

Beganović, Davor. 2018. Kako razmišljati o Andriću. *Ivan Lovrenović* portál, 2018. 09. 09. <https://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/davor-beganovic-kako-razmisliji-o-andricu> (2025. szept. 29.)

Benjamin, Walter. 1998. *Understanding Brecht*. London – New York: Verso.

Benjamin, Walter. 2001. „A szírének hallgatása”: *Válogatott írások*. Budapest: Osiris.

Булатовић, Борис. 2017. Идеолошки типови интерпретације и актуализације Андрићевог књижевног опуса у постјугословенском контексту. *Култура* (156): 11–47.

Connolly, Kate. 2022. German publisher pulls Winnetou books amid racial stereotyping row. *The Guardian*, 2022. 08. 23. <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/23/german-publisher-ravensburger-verlag-pulls-winnnetou-books-racial-stereotyping-row> (2025. szept. 29.)

Di Placido, Dani. 2023. ‘Woke’ Willy Wonka: Roald Dahl Edits Spark Controversy. *Forbes*, 2023. 02. 21. <https://www.forbes.com/sites/danidiplacido/2023/02/21/woke-willy-wonka-roald-dahl-controversy-explained/?sh=6bb6718a3816> (2025. szept. 29.)

Dizdarević Krnjević, Hatidža. 1998a. Andrićeva priča o ljudskoj zabludi (Pismo iz 1920. godine). *Novi izraz* (1): 124–135.

Dizdarević Krnjević, Hatidža. 1998b. Priča i njena senka (Ivo Andrić Pismo iz 1920. godine). *Novi izraz* (2): 137–141.

Диздаревић Крњевић, Хатиџа. 2000. Белешка о наслову приповетке „Писмо из 1920. године“ Иве Андрића. *Књижевна историја* 32 (111/112): 219–224.

Đukić Perišić, Žaneta. 2012. *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga.

- Gilbert, Gerard. 2015. And Then There Were None: BBC's new Agatha Christie adaptation would make the queen of crime proud. *Independent*, 2015. 12. 20. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/tv/features/and-then-there-were-none-bbc-s-new-agatha-christie-adaptation-would-make-the-queen-of-crime-proud-a6780521.html> (2025. szept. 29.)
- Глишковић, Душан. 2017. *Иво Андрић: историја и политика. Прилог проучавању југословенских и српских политичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом*. Београд: Службени гласник.
- Hall, Rachel. 2023. Agatha Christie novels reworked to remove potentially offensive language. *The Guardian*, 2023. 03. 26. <https://www.theguardian.com/books/2023/mar/26/agatha-christie-novels-reworked-to-remove-potentially-offensive-language> (2025. szept. 29.)
- Hawkesworth, Celia. 2002. Ivo Andric as Red Rag and Political Football. In *The Slavonic and East European Review* 80 (2): 201–216.
- Higgins, Andrew. 2006. Blame it on Voltaire: Muslims ask French to Cancel 1741 play. *The Wall Street Journal Online*, 2006. 03. 06. http://uniset.ca/terr/news/ws_j_voltaire_mohammed.html (2025. szept. 29.)
- Kazaz, Enver. 2012. *Subverzivne poetike: Tranzicija, književnost, kultura, ideologija*. Zagreb–Sarajevo: Synopsis.
- Kazaz, Enver. 2014. Kritika mržnje i utopija ljubavi (Andrićevo „Pismo iz 1920” kao polifonijska narativna pozornica). In *Druga međunarodna znanstvena konferencija u oblasti književnosti i jezika: Zbornik radova*, ured. Enver Kazaz, Travnik, 8–9. novembar/studen 2014. 21–33. Travnik: Univerzitet u Travniku, Edukacijski fakultet.
- Kazaz, Enver. 2018. Milutinovićeva kritička mrena. *Ivan Lovrenović portál*, 2018. 10. 27. <http://ivanlovrenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceva-kriticka-mrena> (2025. szept. 28.)
- Mahmutćehajić, Rusmir. 2015. *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*. Beograd: Clio.
- Milutinović, Zoran. 2018. *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.
- Милутиновић, Зоран. 2019. Босна је земља љубави или једанаест питања за Дамира Шаботића. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 38 (36): 483–540.
- Милутиновић, Зоран. 2020. Преношење фокуса Дамира Шаботића. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 39 (37): 483–540.
- Milutinović, Zoran. 2022. *Fantom in the Library: Is there a Serbian Nationalist Discourse in Ivo Andrić? / Fantom u biblioteci: Postoji li srpski nacionalistički diskurs o Ivi Andriću?* Beograd: Geopoetika.
- Nemes, Krešimir. 2016. *Gospodar priče: Poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Палавестра, Предраг. 1992. *Књига о Андрићу*. Књижевне теме X, БИГЗ, Београд: Српска књижевна задруга.
- Палавестра, Предраг. 1997. Трагови Андрићевих предсказања. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 14 (13): 16–19.
- Perchard, Adam. 2015. The fatwa and the philosophe: Rushdie, Voltaire, and Islam. *The Journal of Commonwealth Literature* 51 (3): 465–482.

- Pobrić, Edin. 2014. Glasovi mržnje i ljubavi u „Pismu iz 1920.” In *Druga međunarodna znanstvena konferencija u oblasti književnosti i jezika: Zbornik radova*, ured. Enver Kazaz. Travnik, 8–9. novembar/studeni 2014. 9–20. Travnik: Univerzitet u Travniku, Edukacijski fakultet.
- Száz Pál. 2023. Van-e földje a gyűlöletnek? Ivo Andrić: Levél 1920-ból című elbeszélésének értelmezése a kritikai hagyomány és a bosnyák nacionalista kritika fényében. In *Transzkulturalizmus és bilingvizmus 5.*, szerk. Németh Zoltán, Magdalena Roguska-Németh. 127–150. BÁZIS – Magyar Irodalmi és Művészeti Egyesület Szlovákiában.
- Šabotić, Damir. 2019. Bitka za Andrića. *Peščanik.net* 2019. 05. 16, <https://pescanik.net/bitka-za-andrica/> (2025. szept. 29.)
- Tutnjević, Staniša. 1989. Predstava o Bosni kao tamnom vilajetu kao osnova »poetike« grupe sarajevskih književnika i »krivica« Muslimanskog naroda za posljedice turske vlasti u Bosni. In *Književne krivice i osvete: Osvrt na knjigu Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata M. Rizvića*. 21–106. Sarajevo: Svjetlost.
- Тутњевић, Станиша. 2000. Национални аспект рецепције дјела Иве Андрића. У: *Динамика српског књижевног простора*. 183–243. Бања Лука: Глас српски.
- Тутњевић, Станиша. 2019. *Андрићева слика Босне на размеђу поетике и идеологије*. Источно Српско Сарајево: ЈП „Завод за уџбенике и наставна средства” а. д.
- Veličković, Nenad. 2020. The Serbian Discourse on Ivo Andrić: Some Traces of a Collective Trauma. In *Trauma – Generationen – Erzählen Transgenerationale Narrative in der Gegenwartsliteratur zum ost-, ostmittel- und südosteuropäischen*, eds. Yvonne Drosihn, Ingeborg Jandl, Eva Kowollik. 433–453. Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur.
- Žanić, Ivo. 1996. Pisac na osami: Upotreba Andrićeve književnosti u ratu u BiH. *Erasmus* (18): 48–57.
- Žanić, Ivo. 2007. Az író magánya. Andrić műveinek felhasználása a boszniai háborúban. Ford. Vojnics Ibolya. *Ex Symposion* (61–62): 23–35. (Tematikus szám: Ivo Andrić)

Pal SAZ

PROROČANSTVO, POLITIKA, PARANOJA

Analiza diskursa u ideološkim interpretacijama Andrićevog Pisma iz 1920. godine

Ova studija nudi analizu diskursa pripovetke Iva Andrića *Pismo iz 1920. godine*, istražujući njena iskrivljena tumačenja pod uticajem nacionalnih ideologija kao i naučne konfrontacije, proizašle iz ovakvih tumačenja. Pošto sam u prethodnoj studiji istražio ulogu ove pripovetke u bošnjačkom nacionalističkom diskursu, ovog puta me zanimaju velikosrpska čitanja, posebno slučajevi kada je pripovetka korišćena kao argument u srpskom nacionalističkom političkom govoru i simboličkoj politici tokom građanskog rata. Značajna diskusija razvila se oko pitanja da li Andrićev tekst, posebno zbog pogrešno napisanog naslova u rukopisu, ima proročanski karakter, kao što je sugerisao Predrag Palavestra u članku objavljenom 1997. godine, navodno predviđajući građanski rat. U studiji se analiziraju i dve knjige Zorana Milutinovića, posvećene

ideološkoj retorici u recepciji Andrića, kako bi se utvrdilo da li postoji proverljivi srpski nacionalistički diskurs o Andrićevoj pripovetki. U svojim knjigama, kroz opsežnu analizu postojećeg diskursa, Milutinović uverljivo pokazuje da se diskurs u znaku nacionalizma ne može potvrditi. Konačno, kroz analizu monografije Predraga Palavestre o Andriću iz 1992. godine, studija ukazuje na potrebu za pažljivom kontekstualizacijom, kako bi se odgovorilo na pitanje o eventualnom postojanju ideoloških predrasuda u interpretacijama i, u slučaju potrebe, pristupilo demantovanju takvih ocena. Nalazi sugerisu da optužbe protiv Andrića iz pristrasne bošnjačke kritike mogu biti smatrane paranoidnim fenomenima ili, u najmanju ruku, slučajevima „woke histerije“.

Ključne reči: analiza diskursa, Ivo Andrić, Južnoslovenska književnost, ideologizovana interpretacija, nacionalistička ideologija, recepcija

Pál SZÁZ

PROPHECY, POLITICS, AND PARANOIA

A discourse analysis of ideological readings of Andrić's Letter from 1920

This study undertakes a discourse analysis of Ivo Andrić's narrative *Letter from 1920*, examining its distorted interpretations influenced by national ideologies and the scholarly dialogues that have emerged around these (mis)interpretations. Having previously explored the narrative's role within Bosniak nationalist discourse, this investigation focuses on so-called Greater Serbian readings, particularly instances where the narrative was employed as an argumentative tool in Serbian nationalist political rhetoric and symbolic politics during the civil war. A notable discourse has developed around the question of whether Andrić's text, particularly due to a misspelled title in the manuscript, possesses a prophetic quality, as suggested by Predrag Palavestra in his article in 1997, seemingly anticipating the civil war. The study further examines Zoran Milutinović's two books on the ideological rhetoric surrounding Andrić's reception to determine whether a verifiable Serbian nationalist discourse on the narrative exists. In his books, and through the subsequent extensive discourse, Milutinović persuasively contends that no such discourse can be substantiated. Finally, through an analysis of Predrag Palavestra's 1992 monograph on Andrić, the study highlights the necessity of meticulous contextualisation to address the question of ideological bias in interpretations and, where appropriate, to refute them. The findings suggest that the accusations levelled against Andrić by biased Bosniak criticism may be regarded as paranoid phenomena or, at the very least, instances of 'woke hysteria'.

Keywords: discourse analysis, Ivo Andrić, South Slavic literature, ideologised interpretation, nationalist ideology, reception

Nikolay N. STANKOV

Institute of Slavic Studies RAS

Moscow, Russia

ORCID: 0000-0001-5248-1027

stankovnn@mail.ru

GETTING OUT FROM THE ISOLATION: SOVIET-YUGOSLAV MEETINGS IN PRAGUE, 1923–1925

**Kilépés az elszigeteltségből: Szovjet–jugoszláv találkozók
Prágában, 1923–1925**

**Izlazak iz izolacije: Sovjetsko-jugoslovenski susreti u Pragu,
1923–1925**

Based on the documents from the Archive of Foreign Policy of the Russian Federation and published materials, the author of the article examines the informal negotiations of Soviet representatives in the Czechoslovak Republic with Ambassador Ljuba Nešić and members of the Embassy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS) in 1923–1925. The Soviet and Yugoslav diplomats exchanged information and discussed issues of recognizing the USSR and establishing official interstate relations. The Soviet side insisted on *de jure* recognition of the USSR, which Belgrade could not accept. King Aleksandar I Karađorđević and many prominent Yugoslav politicians did not intend to recognize the power of the Bolsheviks. The situation was aggravated by the activities of the Communist International and Moscow's open support for separatist movements in Yugoslavia, in particular, Stjepan Radić, the leader of the Croatian Republican Peasant Party (HRSS). Therefore, the Yugoslav diplomats in Prague primarily tried to make Moscow recognize the 'integrality' of the Kingdom of SCS and enlist its support in the confrontation with Italy, but at the same time they avoided any specific obligations.

Keywords: Soviet–Yugoslav relations, Georgy V. Chicherin, Konstantin K. Yurenev, Vladimir A. Antonov-Ovseenko, Roman O. Jakobson, Momčilo Ninčić, Ljuba Nešić, Stevo Kljuić

Introduction

The USSR and Yugoslavia did not have diplomatic relations until 1940, although the first attempts to establish contacts were made as early as in the 1920s. Various aspects of the formation of Soviet–Yugoslav relations have so far been studied by Russian, Yugoslav, and modern Serbian historiography: the policy of the Soviet state and the Communist International in South-Eastern Europe, the fate of Yugoslavs in Soviet Russia / the USSR and Russian emigrants in Yugoslavia, etc. (see Јовановић 1996; Kosik 2024; Lobacheva 2017; Zelenin 1977; etc.). Belgrade's policy on the issue of recognition of the Soviet state is examined in the monograph by B. Krizman (Krizman 1975, 68–78). The monograph by S.A. Romanenko pays considerable attention to the formation of Soviet–Yugoslav relations in the first decade after the formation of the Kingdom of SCS and to the analysis of domestic and foreign policy factors that influenced that process (Romanenko 2011, 142–153). The articles by V. Vinaver and A. Životić are devoted to the Soviet–Yugoslav negotiations on the establishment of diplomatic relations in the 1920s (Животић 2018; Životić 2023; Vinaver 1965). The authors focus on Belgrade's position on the 'Russian issue' and, accordingly, Moscow's policy towards Yugoslavia, the first contacts between Soviet and Yugoslav representatives, and the negotiations between the People's Commissar for Foreign Affairs of the RSFSR Georgy V. Chicherin and the Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS) Momčilo Ninčić in Genoa and Lausanne in 1922. The negotiations between Yugoslav and Soviet diplomats in foreign countries have been studied to a lesser extent, although, at the suggestion of Belgrade, they were conducted mainly in Berlin, Prague, and other European capitals where both countries had missions (Životić 2023, 19).

The present article attempts to study the negotiation process between the members of the Plenipotentiary Representation of the USSR and the Embassy of the Kingdom of SCS in Prague in 1923–1925. It will help to complete the picture of the formation of Soviet–Yugoslav relations in one of the least studied periods of their history.

The official diaries and reports of the Soviet plenipotentiary representatives Konstantin K. Yurenev, Sergei S. Aleksandrovsky, and Vladimir A. Antonov-Ovseenko to the People's Commissariat of Foreign Affairs (NKID) of the USSR about meetings with Yugoslav diplomats in Prague and the instructions they received from Moscow constitute the source base of the article.

First contacts

The policy that the Kingdom of SCS pursued during the first years of its existence in relation to Soviet Russia was far from friendly. Neither Aleksandar Karađorđević, regent-heir to the throne and king from 1921, whose closest relatives became victims of the Bolshevik terror, nor many prominent political figures intended to recognize the Soviet government. In its turn, Moscow regarded the policy of the Kingdom as hostile (since the latter provided asylum to numerous emigrants from Russia, including the troops of General Pyotr Wrangel). Despite the fact that during conferences in Genoa and Lausanne in 1922, People's Commissar for Foreign Affairs of the RSFSR Chicherin and Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of SCS Ninčić agreed to exchange official delegations, Belgrade was in no hurry to implement those agreements. It was only in the summer of 1923 that Soviet diplomats noted the appearance of 'Sovietophile' publications in the Yugoslav press, which they explained by the deterioration of the international position of the Kingdom of SCS after the coup d'état in Bulgaria on 9 June 1923 and especially in connection with the high activity of Italy in South-Eastern Europe. At the end of August 1923, Italian troops occupied the island of Corfu and the Italian–Yugoslav relations worsened because of Fiume (Rijeka). There was information that Rome also supported S. Radić, the leader of the Croatian Republican Peasant Party, who defended the right of Croatia to self-determination and separation from the Kingdom of the SCS. His trip to London in July 1923 to enlist the support of Great Britain caused concern in the ruling circles of the Kingdom, which also did not exclude that the Soviet Union might also support Radić (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53954, l. 64, M.V. Levitsky to G. V. Chicherin, [Vienna], 25 August 1923). In connection with those events, Soviet diplomats considered it no coincidence that the People's Commissariat of Foreign Affairs of the USSR received information about the intentions of some Yugoslav politicians to enter into negotiations with Moscow.

On 10 September 1923, Chicherin informed K. Yurenev, the Soviet plenipotentiary representative in the Czechoslovak Republic, that Branko Lazarević, the envoy of the Kingdom of SCS in Prague, would soon enter into negotiations with him (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53960, l. 137, G.V. Chicherin to K. K. Yurenev, Moscow, 10 September 1923). Yurenev was sceptical about that information because Lazarević had left Prague and was not supposed to return, and L. Nešić was appointed the new envoy. Reporting that to the People's Commissar, Yurenev also pointed to the information from the Yugoslav newspaper *Obzor* as of 5 September, according to which Živojin Balugdžić, the new Yugoslav envoy in Berlin, was entrusted with conducting negotiations with

the Soviet side (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53954, l. 115. K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, Prague, September 14, 1923).

While the correspondence between Chicherin and Yurenev was clarifying the question of who, where, and with whom negotiations would begin, Stevo Kljuić, the press attaché of the Yugoslav embassy, contacted the Soviet mission in Prague. On Yurenev's instructions, Roman O. Jakobson, head of the press department of the Soviet plenipotentiary mission, met him on September 21, 1923. Kljuić began the conversation by explaining Belgrade's policy towards the USSR. He explained the 'protracted nature of the preparatory steps for the negotiations' by the need for propaganda work among the Yugoslav public in order to overcome mistrust towards Soviet Russia and, in particular, 'to eliminate traces of the Wrangel propaganda.' Kljuić assured Jakobson that 'Wrangel's men no longer enjoyed great credit in the country.' But at the same time, as follows from the records of the conversation, the Yugoslav diplomat essentially placed the blame for Belgrade's anti-Soviet policy on them. Kljuić said that Wrangel followers were in close contact with the Serbian Orthodox Church and right-wing radicals, that they were trying to influence Nikola Pašić, the leader of the People's Radical Party and Chairman of the Government of the Kingdom of SCS, who occupied a somewhat unstable evasive position on the Russian issue.' Kljuić claimed that Pašić's role in shaping the Kingdom's foreign policy had weakened and that 'progressive and young radicals, who were gaining influence in the party, including Ninčić, were beginning to play an increasingly important role.' The Serbian Orthodox Church also had 'progressive figures,' Bishop Dositej (Vasić) being one of the main ones. According to Kljuić, it was him who became very active in inducing Yugoslavia to render aid to the starving people in Russia in 1922. The establishment of relations with the USSR was advocated by the left radicals, the left wing of the Democratic Party, and the Agrarian Party led by Jovan Jovanović Pižon. 'At present, the question of relations with Russia has been established on solid ground,' the Yugoslav diplomat assured Jakobson (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53954, ll. 134–135, K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, Prague, 21 September 1923).

At that point Kljuić outlined the domestic and international situation of the Kingdom of SCS and suggested that 'Chicherin or any other prominent Soviet figure should emphasize in an interview, at least in passing, the fairness of the Yugoslav position on the issue of the Italo–Greek conflict or especially on the Fiume conflict' [emphasis in the original]. Kljuić insistently emphasised that this 'would greatly facilitate the establishment' of Soviet–Yugoslav relations (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53954, ll. 136–141, K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, Prague, 21 September 1923).

At the same time, Kljuić proposed that even before the exchange of the relevant missions between Moscow and Belgrade, the Soviet mission in Prague should begin repatriation, i.e. allow several Russian intellectuals from the Kingdom of SCS to return to Russia and allow the Yugoslav citizens for whom Belgrade had already petitioned to leave for Yugoslavia. According to Kljuić, ‘that would make a good impression.’

The Yugoslav diplomat also noted the importance of propaganda in favour of Soviet Russia in the Yugoslav press in order to ‘provide ground for the restoration of normal Russian–Yugoslav relations.’ He expressed the wish that the Soviet mission in Prague supply the Yugoslav press with positive information about life in the USSR in recent times, especially in the spheres of culture and economy. Kljuić offered to translate those articles and reports himself and forward them to the Belgrade newspapers *Vreme* and *Tribuna* (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53954, ll. 140–141, K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, Prague, 21 September 1923).

Informing the NKID about the conversation of Jakobson and Kljuić on 21 September 1923, Yurenev noted that the latter clearly downplayed the role of Wrangel followers and Pašić. At the same time, Yurenev believed that Kljuić’s proposals deserved attention and should be accepted, except for ‘the solidarisation of the Sov[iet] gov[ernment] with Yugoslavia – “especially in the Fiume issue”, which should ‘remain a voice crying in the wilderness’ in the opinion of the Soviet diplomat (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53954, l. 141, K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, Prague, 21 September 1923). Moscow could not burden its relations with Italy with Yugoslav problems because Soviet–Italian negotiations on a new treaty during which Moscow sought *de jure* recognition of the USSR had begun in Rome in September 1923 (See Sevost’ianov, ed., 2002: 77–98, Doc. 26–34).

On September 22, 1923, Kljuić visited the Soviet mission and had a meeting with Yurenev, who pointed out to the Yugoslav diplomat ‘the somewhat frivolous way in which the Serbian press raised the question of relations with Russia; the strange “periodicity” in the discussions on this issue in the press.’ Kljuić explained that ‘such unevenness in relation to Russia was the result of a strong group struggle behind the scenes of the Yugoslav government’ (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 12, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 22 September 1923).

Yurenev’s remark apparently became the reason for a discussion between Kljuić and Jakobson on the issue of mutual information in the press, during which the Yugoslav diplomat casually defined the priorities for each side, emphasizing that it was important to inform the Soviet press ‘properly about the relationship between Belgrade and Radić,’ i.e. to support the king and the government in the conflict with the leader of the Croatian Republican Peasant Party. In the

opinion of the Yugoslav diplomat, the press in the Kingdom of SCS should be informed about foreign trade and financial situation in the USSR, its cultural policy, condition of schools, etc. (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53955, l. 17, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 3 October 1923).

Kljuić informed the Yugoslav envoy to the Czechoslovak Republic Lazarević, who was in Belgrade at the time, temporary chargé d'affaires Berić, who stayed in Prague in his stead, and Minister of Foreign Affairs Ninčić about his conversations with the Soviet diplomats. According to Kljuić, Ninčić and Lazarević approved of his steps. Moreover, the minister sent Berić a detailed telegram, in which he recommended to immediately come into 'direct contact with Yurenev and begin preliminary negotiations in Prague on establishing relations [between the Kingdom of] SCS and Russia and on a treaty' (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53955, l. 15, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 3 October 1923).

On 3 October, Berić had a meeting with Yurenev and had a lengthy conversation with him, which he asked to keep secret not only from the press but also from the friendly Czechoslovak government. At the beginning of the conversation, he 'very thoroughly proved' to Yurenev the inherent Russophilia of the Yugoslavs, assuring him that they loved all Russians, regardless of who they were, Bolsheviks or Wrangel followers. Berić asked to consider the meeting with the head of the Soviet mission as a 'private' one, but emphasized that it was approved by his government. He asked Yurenev how the Soviet side saw the relations between the Kingdom of SCS and the USSR. Yurenev 'privately' answered Berić that striving for peaceful coexistence and cooperation with all peoples, the Soviet side was ready to establish 'completely normal [bilateral] relations.' From the record of the conversation, it follows that Berić was interested in the question of the relations between the Communist International and the Soviet government. Yurenev assured him that 'the rumours spread by the enemies that the government of the USSR was an agent of the Communist International were absurd and provocative and that the future mission of the USSR in Yugoslavia would be certain to present no danger to the social and political regime of the latter' (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53955, ll. 2–3, K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, 21 September 1923).

Yurenev was under the impression that, as the Kingdom of SCS began to pursue the establishment of relations with Moscow, a group of Yugoslav diplomats (Berić, Nešić, and Lazarević), motivated by personal gain and career ambitions, launched a campaign in Belgrade to have the negotiations between Yugoslavia and the USSR conducted in Prague. They were in a hurry to get ahead of envoy to Germany Balugdžić, who was planning Yugoslav–Soviet

negotiations in Berlin. 'Nešić and Lazarević are apparently in a hurry and want to strengthen their positions,' Yurenev wrote to Chicherin. 'For us it makes no difference at all; perhaps, Prague is even more preferable than Berlin. Since the negotiations will be held in Prague, no matter how they end, some cooling between Czechoslovakia–Yugoslavia on the one hand and Romania–Poland on the other is inevitable' (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53955, f. 3, K. K. Yurenev to G. V. Chicherin, 21 September 1923).

As Kljuić informed Jakobson on 9 October, Berić was favourably impressed by the conversation with Yurenev. Kljuić looked at the future Soviet–Yugoslav negotiations with great optimism. He assured Jakobson that 'things would go smoothly' and had no doubt that the clauses of the Soviet–Yugoslav treaty concerning economic relations would not cause any difficulties. The losses suffered by Yugoslav citizens in Russia were comparatively small. They did not exceed 5 million francs and, as Kljuić assumed, it would not be difficult to agree on them, especially since Yugoslavia did not cause Russia the same material damage as, for example, the Czech legionnaires did. He hoped that the clause on 'non-interference of the Soviet government and its eventual representation in Belgrade in the internal affairs of Yugoslavia' would not cause difficulties either. The Yugoslav diplomat attached great importance to the fact that Moscow had taken a decidedly hostile position towards the government of Aleksandar Tsankov who came to power in Bulgaria on 9 June 1923 as a result of a coup d'état (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 46, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 9 October 1923).

The success of the Yugoslav–Soviet negotiations was also expected to be facilitated by the appointment of Lazarević head of the political section of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SCS. Kljuić assumed that when Lazarević arrived in Prague to hand over affairs to new envoy Ljuba Nešić, he would meet Yurenev, and thus the Soviet plenipotentiary would come into direct official contact with the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 47, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 9 October 1923).

Kljuić did not exclude that the Soviet–Yugoslav treaty could soon be initialled. In the first half of November, Kljuić intended to go to Belgrade and organise a 'strong campaign' there in favour of rapprochement with the USSR. He considered it extremely important that complete unity be ensured in the consideration of the 'Russian issue' in the Skupština (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, ll. 47–48, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 9 October 1923).

After those encouraging assurances from the Yugoslav side, there was a standstill. On 30 October, Lazarević and Nešić arrived in Prague. Nevertheless,

they were in no hurry to meet Yurenev. Having handed over the affairs to the new envoy, Lazarević left Prague a few days later. The silence was broken on 27 November. Kljuić called Jakobson and asked for an urgent meeting to arrange Jakobson's visit to Nešić (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 147, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 27 November 1923).

During the meeting, Kljuić informed Jakobson that 'the Russian issue in Belgrade had suddenly made great progress.' Since Soviet diplomats constantly emphasized that the Yugoslav government's support for Russian émigrés was a serious obstacle to the development of relations with the Kingdom of SCS, Kljuić repeatedly raised this issue during the conversation. He tried to convince Jakobson that, unlike Czechoslovakia, Belgrade was not courting the émigrés, did not maintain close ties with them, and did not provide them with significant support. He added that "Lazarević had begun a cunning and skilful campaign against the émigrés in the press and in political circles, accusing them of disloyalty to Yugoslavia and of interference in the country's internal affairs." Kljuić assured that the position of Vasily N. Shtrandtman (who stayed in Belgrade and was envoy extraordinary and minister plenipotentiary of Russia, appointed to that post in 1919 by Admiral A. V. Kolchak) 'had been greatly shaken.' Ninčić needed some success in foreign policy to restore his position, which had been shaken by a series of recent failures, and he was interested in the majority of the Skupština party clubs passing a resolution in favour of rapprochement with the USSR. That would create the impression that the Skupština majority was thus exerting 'pressure' on Ninčić. Kljuić assured Jakobson that the Soviet–Yugoslav treaty was a matter of the near future and that he 'was counting on going to Moscow as an employee of the future mission.' According to Kljuić, in addition to the mission in Moscow, Yugoslavia would need repatriation facilities in Kyiv and Odessa (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, ll. 149–150, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 27 November 1923).

On 28 November, Jacobson visited Nešić. The envoy began the conversation with an extensive declaration that despite Yugoslavia and the USSR being ideologically far apart, Belgrade did not interfere in Russia's internal affairs and reckoned 'with the real Russian government.' According to him, lately, especially in recent days, there had been serious changes in the attitude of the Yugoslav government and the public toward the USSR. Sentiments had changed significantly in favour of establishing contacts with the USSR. It was not about trade relations (since Yugoslavia could not have much trade with the USSR), not about politics, but 'about the moral necessity for Serbia to be close to Russia.' Nešić declared that 'the prerequisite for the relations was mutual non-interference in internal affairs.' He emphasized that Yugoslavia did not and would not support

any émigré organizations that aimed at fighting the current regime in Russia, but material assistance to needy émigrés would continue. Ninčić authorized Nešić to establish contact with the Soviet representative before leaving for Prague, and he would be happy to do so in the near future (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, ll. 151–152, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 28 November 1923).

Negotiations between L. Nešić and K. Yurenev

On 3 December 1923, the Yugoslav envoy paid a long-awaited visit to the Soviet plenipotentiary. He immediately informed Yurenev that he had been authorized by Minister Ninčić to establish contact with him and ‘maintain friendship’ and that as an ‘old and great friend of Russia’ he had taken on this mission ‘with great pleasure.’ At the same time, Nešić was forced to report that he did not have the authority to conduct official negotiations. He claimed that the main obstacle to establishing ‘contractual relations’ between the Kingdom of SCS and the USSR was ‘the aged Pašić.’ Therefore, supporters of rapprochement with the USSR had to take that into account and ‘conduct their work systematically, without leaps and without a sharp break with Pašić if possible.’

Yurenev responded that the agreement between the Kingdom of SCS and the USSR met the interests of both states, and that the Soviet side put no pressure on the Yugoslav government in any way, but the Yugoslavs themselves were obviously interested in accelerating the negotiations. Nešić essentially confirmed the words of his Soviet colleague. Having announced his upcoming trip to Belgrade in the first days of January at the end of the conversation, he assured that upon returning to Prague in the second half of January, he would bring in his pocket a mandate to conduct official negotiations. Nešić hoped that ‘with joint efforts, Beneš and Ninčić would overcome old courtier Pašić’ at the conference of foreign ministers of the Little Entente states in Belgrade (Zelenin, Cvetkovic 1992, 152–153. Doc. 112).

On the following day, 4 December, Kljuić met with Jakobson and reported that ‘Nešić had an extremely favourable impression of Yurenev and immediately wrote an official report to the Ministry of Foreign Affairs and a personal letter to Pašić about the conversation with him.’ Kljuić assured that ‘both internal and external conditions in Yugoslavia’ were developing favourably for rapprochement with Soviet Russia (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 161, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 4 December 1923). A week later, Kljuić informed Jakobson that ‘the opportunities for broad information about Russia in the Yugoslav press were now extremely great.’ He himself volunteered

to contribute articles and communications about the USSR to five newspapers: the Belgrade *Tribuna*, *Vreme* (Serbian: Time), and *Politika*, the Zagreb *Riječ* (Croatian: Word) and the Ljubljana *Jutro* (Slovene: Morning) (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 276, d. 53959, l. 171, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 11 December 1923).

The Belgrade Conference of Foreign Ministers of the Little Entente, about which Nešić spoke to Yurenev, took place on 11–12 January 1924, but there was no progress on the ‘Russian issue.’ Czechoslovak envoy to the Kingdom of SCS Jan Šeba considered the interview of the Yugoslav envoy to Paris Miroslav Spalajković, published in the government newspaper *Samouprava* (Self-Government) on the eve of the conference opening, to be one of the reasons for the allies’ delay in making the decision on the recognition of the USSR. Spalajković’s interview, in which he resolutely opposed rapprochement with Moscow, could not remain without consequences, taking into account his close ties with the royal court and the government (Šeba 2016, 191–192; Бажин 2021, 224–225). Moreover, according to Šeba, the content of the interview had been agreed upon by Spalajković and Prime Minister Pašić the day before (Šeba 2016, 191–192).

Visiting the Soviet mission on 27 February 1924, Nešić, did not hide the fact that Spalajković’s interview ‘caused great awkwardness,’ was discussed at a meeting of the government of the Kingdom of SCS, and three ministers even ‘solidarized with Spalajković.’ Despite everything, Yugoslav envoy assured Yurenev that the Belgrade Conference was a step forward, ‘The need to recognize Russia was stated, only the deadline was not set’ (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 278, d. 53971, l. 94, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 27 February 1924). Nešić convinced the plenipotentiary that the situation in Yugoslavia was extremely favourable for establishing relations with the USSR. According to Nešić, there were no issues dividing Yugoslavia and the USSR. ‘There are no complex economic problems, no mutual reparation claims, and it can be said categorically that within two – at the latest, three – months, the Russian issue will be resolved for [the Kingdom of] SCS and [the Kingdom of] SCS will have an ambassador in Moscow,’ the Yugoslav diplomat assured. ‘[The Kingdom of] SCS does not want any intermediate stages. No *de facto* recognition. Insofar as it enters into relations, these will be normal diplomatic relations, which presuppose *de jure* recognition.’ Nešić emphasized that it was the firm position of the Yugoslav government. At the same time, he did not hide the fact that ‘Pašić showed some hesitation, especially under the influence of two or three émigré figures who exerted pressure on him’ (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 278, d. 53971, l. 95, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 27 November 1923).

At the beginning of April 1924, Kljuić informed Jakobson that in about a month he would make an official trip to Moscow for the purpose of organizing a representation of the Kingdom of SCS there and handing over an official letter from Ninčić to Chicherin. The new Soviet plenipotentiary representative in Prague S. Aleksandrovsky was sceptical of that information. On 9 April he wrote in his diary: ‘This bears little resemblance to the truth. In general, the Yugoslav embassy is not taking any serious steps to get closer to us, and the situation inside Yugoslavia does not yet allow us to seriously count on any change in the attitude toward us. I have a fairly strong impression that the Yugoslav embassy maintains contact with us and sometimes tries to announce it almost exclusively for the purpose of blackmailing the Czechs, and now the Romanians, with “good relations” with us’ (Grishina 2000, 253. Doc. 146).

It is not known what direction Belgrade’s diplomatic game would have taken if the international activity of the leader of the Croatian Republican Peasant Party Radić had not spoilt the game. After unsuccessful negotiations in London, where he failed to gain support in resolving the Croatian issue, Radić arrived in Moscow and announced the entry of his party into the Peasant International on June 27, 1924 (Grishina 2003, 32–33. Doc. 17; Lampe 2000, 143–144).

The Dilemma of Soviet Diplomacy

The People’s Commissariat of Foreign Affairs of the USSR faced a dilemma whether to continue negotiations with representatives of the Kingdom of SCS or to bet on Radić. In a conversation with the new plenipotentiary representative of the USSR in the Czechoslovak Republic V.A. Antonov-Ovseenko, Deputy People’s Commissar Maxim M. Litvinov noted that in his opinion, ‘the fuss with Radić’ had incurred damage by complicating an agreement with Yugoslavia. People’s Commissar Chicherin held the opposite point of view, believing that Pašić’s government got frightened of their connections with Radić and become more accommodating (Grishina 2003, 90. Doc. 41). On 23 July, Chicherin wrote to Antonov-Ovseenko in Prague about the ‘colossal historical importance’ of Radić’s party joining the Peasant International. According to Chicherin, in the person of Radić ‘we had acquired a colossal plus not only for the revolutionary movement but also for our diplomacy in the Balkans’ (Grishina 2003, 104. Doc. 48). The People’s Commissar developed that idea in another letter to Antonov-Ovseenko dated 3 August. The reason for that was the resignation of the Pašić government and the coalition cabinet of Ljubomir Davidović (in which four portfolios were given to Radić’s party) coming to power on 27 July 1924. ‘The turn that has taken place in Yugoslav politics is of the greatest importance

for the development of Balkan affairs. The consequences of Radić's arrival in Moscow have exceeded all our expectations,' wrote Chicherin to Prague. '[...] Radić openly puts forward the Balkan federation and workers' and peasants' government as his slogan. His connections with other elements of Balkan politics are such that all this will have the greatest resonance in the entire development of political events in the Balkans' (Grishina 2003, 120. Doc. 62). In September 1924, Moscow considered the question of appointing a resident in Zagreb. The lack of a suitable candidate hampered the matter (Grishina 2003, 181. Doc. 101).

At the same time, the Soviet mission in Prague maintained constant contacts with the Yugoslav embassy. On 4 October, Jakobson met with Kljuić, who reported that 'total chaos reigned' in the government circles of Yugoslavia. Kljuić described the state of public life in the Kingdom of SCS as 'the struggle between Radić and the king.' In his opinion, it would not be possible to reach an agreement with Radić, and 'the government would collapse' (AVPRE, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, ll. 2–3, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 4 October 1924). On 6 November 1924, the Davidović cabinet fell. The new government was headed by Pašić, and the post of Minister of Foreign Affairs was again occupied by Ninčić, who, according to Kljuić, 'fixed his eyes on Russia.' 'Ninčić will now definitely pursue a policy of recognition,' the Yugoslav diplomat declared to Jakobson on 14 November, adding that the new minister had already given the corresponding instructions to Nešić, and in the very near future he would visit Antonov-Ovseenko (AVPRE, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, l. 67, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 14 November 1924).

Indeed, that same day Nešić telephoned the Soviet plenipotentiary and arranged a meeting for the following day to make 'responsible statements.' Nešić began his conversation with Antonov-Ovseenko by assuring that no Yugoslav government 'would ever take a single hostile step towards Russia.' He expressed hope that his 'private and personal' relations with the Soviet mission, which he had received permission from Ninčić to resume, 'would soon become legally formalized.' His government hoped that the USSR 'would meet them (the Yugoslav government. – N.S.) halfway, recognise the integrity of Yugoslavia, and would not create any internal difficulties for them.' The Yugoslav envoy emphasized that 'the Croats were not a special nation,' and 'Radić himself did not know what he wanted; he was not a serious person.' In order to obtain 'truly objective information,' Nešić proposed sending Jakobson to Yugoslavia (AVPRE, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, ll. 70–72, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 14 November 1924).

A few days later, the Yugoslav embassy repeated its proposal to send Jakobson to Yugoslavia, emphasizing that the invitation came from the Minister of Foreign

Affairs and that Jakobson would be received by Pašić, Ninčić, and other prominent politicians. If Jakobson's trip was impossible, it was proposed to send another person with a similar purpose (AVPRF, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, ll. 76–77, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 19 November 1924).

Antonov-Ovseenko informed Moscow about the proposals of the Yugoslav side, emphasizing that the question of relations with the USSR played a significant role in the internal struggle in Yugoslavia: 'We are promised "recognition" as payment for renouncing Radić. But the peasantry of Croatia (and not only Croatia) is behind Radić' (Grishina 2003, 260. Doc. 130. Note 1).

In his reply letter, Deputy People's Commissar for Foreign Affairs Litvinov noted: 'We are interested in the recognition of Yugoslavia no less, if not more, than Czechoslovakia and other countries. We would very much like to establish a firm foothold in the Balkans and establish legal relations. [...] everything that can speed up and facilitate the restoration of diplomatic relations must be done by us.' Nevertheless, at the same time, he emphasized: 'If Pašić thinks that he can buy our break with Radić at the price of recognition, he is probably mistaken because we will not agree to any conditions for recognition, and therefore we will not take on obligations regarding our future relations with Radić and his party.' Litvinov considered preliminary negotiations with Yugoslavia at that time to be unnecessary and was against sending to the country a Soviet informant, who could be used either for the purpose of initiating unofficial negotiations or for 'misleading public opinion and instilling in it the idea of relaxed relations with the USSR' (Grishina 2003, 260. Doc. 130).

Litvinov was obviously right: Belgrade was not ready to recognize the USSR at that time. Talking to German Envoy to Yugoslavia, Franz Olshausen on 10 November 1924, Ninčić openly stated that 'the question of recognition in practice should be postponed, since due to Radić's chatter and coquetry with Moscow, the elements that oppose recognition are significantly strengthened.' (Avramovski 2020, 236)

Indeed, at the end of 1924 there were anti-Soviet attacks in the Yugoslav press and a far from friendly statement of the Pašić government, which Kljuić initially tried to explain 'exclusively by the considerations of domestic politics and election campaigning' in connection with the upcoming elections to the Skupština: 'Pašić needs to weaken Radić's chances as much as possible, and the decision of his cabinet is intended to compromise Radić rather than the USSR in the eyes of voters' (AVPRF, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, l. 99, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 28 November 1924). But during the conversation with Jakobson on 17 December, Kljuić no longer concealed

the fact that the attitude towards the Soviet Union in Yugoslavia had become 'considerably worse' and 'Ninčić had recently taken a sharply aggressive position on the question of the USSR' (AVPRF, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, l. 127, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 17 December 1924). Belgrade accused Moscow of hostile activity against the Kingdom of SCS and of active support for the Kosovo Committee in Albania and for Macedonian and Thracian organizations conducting subversive work against Yugoslavia (AVPRF, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, ll. 127–128, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 17 December 1924).

Kljuić blamed Czechoslovakia for the deterioration of relations between the Kingdom of SCS and the USSR, presenting Czechoslovakia as the culprit. In 'strict secrecy,' Kljuić informed Jakobson about the 'ambiguous policy' of the Czechoslovak Foreign Minister Edvard Beneš, who spoke of his desire to improve relations with the USSR, while his department and the head of secret police Jan Hajšman constantly supplied Nešić 'without any request from him' with secret information about the aggressiveness of Moscow, the danger of the Comintern, etc. (AVPRF, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, ll. 127–128, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 17 December 1924).

Antonov-Ovseenko was very sceptical about Kljuić's information. He considered the talks of a worsening attitude towards the USSR an election gimmick by Pašić and justification for repression; the plenipotentiary considered the repeated emphases on the fact that anti-Soviet information was coming exclusively from Czechoslovak sources to be a 'clumsy' attempt to complicate an agreement between the USSR and the Czechoslovak Republic (AVPRF, f. 0138, op. 5, p. 103a, d. 12, l. 129, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 17 December 1924).

Meanwhile, important changes had taken place in the political arena in Yugoslavia. On 23 December 1924, the Law on the Protection of the State was applied against the HRSS, which had joined the Peasant International; the party was dissolved, and Radić and his associates were arrested. The hopes that the Soviet government placed on the leader of the HRSS did not come true. In prison, Radić agreed that a statement be made on his behalf recognizing the Vidovdan Constitution of 1921 and the royal dynasty of Karađorđević, and promised to leave the Peasant International (see Petranović–Zečević 1988, 221–224). His party was no longer called republican and soon entered a coalition with the Radical Party. On 18 July 1925, Pašić headed a new coalition government consisting of Radicals and representatives of the Croatian Peasant Party. Radić entered the government of Pašić as the minister of education in November 1925 (Calic 2019, 83; Lampe 2000, 139; Nikiforov, ed. 2011, 252).

Resumption and Breakdown of Soviet–Yugoslav Negotiations

Negotiations on establishing diplomatic relations between the Kingdom of SCS and the USSR resumed in Prague in the autumn of 1925, this time encouraged by Beneš. The reason for this was the 1925 Locarno Treaties, which strengthened Germany's position in Europe while weakening that of France and its Eastern European allies. In a conversation with Jakobson on 6 November 1925, Kljuić noted Beneš's 'intensive activity' in favour of recognizing the USSR and the pressure he was exerting on Ninčić. In contrast, in 1923 Beneš had significantly slowed down the movement for recognizing the USSR that had begun in the Kingdom of SCS. (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 279, d. 53986, ll. 32–33, Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 6 November 1925). According to Kljuić, Ninčić was keenly interested in the situation in the USSR and demanded that he be provided with detailed materials on Czech–Soviet political and trade relations, the sentiments of individual Czech groups on the 'Russian issue,' their attitude toward Russian emigrants, etc. Clearly, Ninčić would hardly want to 'lag behind' Czechoslovakia in the matter of recognising the USSR (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 279, dos. 53986, l. 33. Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 6 November 1925).

On 23 December 1925, Kljuić informed Jakobson that Nešić had arrived in Prague from Belgrade with the 'categorical news' that Yugoslavia would recognize the USSR in January or February 1926. Beneš allegedly told Nešić that Czechoslovakia would recognize the USSR in January and that on the part of the Czechoslovak Republic and the Kingdom of SCS, this issue should be resolved before the upcoming conference of the Little Entente in March. This would present Romania with a *fait accompli* and, accordingly, simplify matters (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 279, dos. 53986, ll. 114–115. Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 23 December 1925). On the same day, 23 December, Nešić visited Antonov-Ovseenko and effectively confirmed Kljuić's information, referring to a conversation he had had with Beneš on 22 December. The Czechoslovak minister officially stated that 'normal diplomatic relations with the USSR would be established as early as January.' 'We shall not be far behind the Czechoslovak Republic,' Nešić added. In his view, the Yugoslav envoy to Berlin had apparently already begun negotiations with the Soviet plenipotentiary. It was planned that Balugdžić would go to Moscow as the representative, although it was also possible that Nešić himself would be sent. (AVPRF, f. 04, op. 43, p. 279, d. 53986, ll. 121–122. Diary of the USSR Plenipotentiary in Czechoslovakia. Prague, 23 December 1925). In early January of 1926, Yugoslavia asked Turkey to mediate in the settlement of relations with

the USSR (*Жубомућ* A. 2018 316–317). However, the matter never reached the point of Soviet–Yugoslav negotiations at that time.

On 30 January 1926, Chicherin wrote to Chairman of the Executive Committee of the Comintern Grigory Ye. Zinoviev: ‘We came extremely close to restoring diplomatic relations with Yugoslavia. It was at this moment that a conspiracy or imaginary conspiracy of communists in Belgrade was exposed.’ According to various sources, the purpose of the conspiracy was to form communist cells based on a directive from Moscow and to assassinate the royal family and prominent members of the government. In connection with the exposure of the conspiracy, the Belgrade newspaper *Politički glasnik* (Serbian: Political Herald) wrote that the issue of resuming diplomatic relations with the USSR was removed from the agenda for a long time (Grishina 2003, 576–577, Doc. 283).

Conclusion

Despite the outcome of the negotiations, contacts between the Soviet mission and the Yugoslav embassy in Prague during 1923–1925 were of great importance for the USSR. Through regular meetings, Soviet diplomats obtained information about domestic political developments in the Kingdom of SCS, its relations with other countries (primarily with its allies in the Little Entente, its neighbours on the Balkan Peninsula, and the great powers), and also had the opportunity to provide materials about the USSR for publication in the Yugoslav press in a light favourable to the Soviet side. By establishing permanent contacts with Yugoslav diplomats, Soviet representatives sought to influence the recognition of the USSR by the Kingdom of SCS and the establishment of formal diplomatic relations between the two states. The success of these negotiations was hindered by the inconsistency of both Soviet and Yugoslav diplomacy, the activities of the Comintern, and Moscow’s support for separatist movements on the one hand, and by the influence of anti-Soviet forces within the Kingdom on official Belgrade on the other. As a result, diplomatic relations between the USSR and Yugoslavia were not established until a decade and a half later.

Abbreviations

AVPRF – Arhiv vneshnej politiki Rossijskoj Federacii [Archives of Foreign Policy of the Russian Federation], Moscow

References

Sources

AVPRF, f. 04

AVPRF, f. 0138.

Avramovski, Živko. 2020. *Nemci o Kraljevini Moscow Jugoslaviji: izveštaji nemačkih diplomatskih predstavnika: 1920–1941*. T. 1. 1920–1929. Beograd: Arhiv Jugoslaviji.

Grishina, Ritta P., ed. 2000. *Nacional'nyj vopros na Balkanah cherez prizmu mirovoj revoljucii (v dokumentah central'nyh rossijskih arhivov nachala-serediny 1920-h godov)*. V 2-h ch. [Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (в документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов). В 2-х ч. National issue in the Balkans through the prism of the world revolution (in the documents of central Russian archives of the early and mid-1920s). 2 pts.] Part 1. Moscow: Editorial URSS (In Russ.)

Grishina, Ritta P., ed. 2003. *Nacional'nyj vopros na Balkanah cherez prizmu mirovoj revoljucii (v dokumentah central'nyh rossijskih arhivov nachala-serediny 1920-h godov)*. V 2-h ch. [Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (в документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов). В 2-х ч. National issue in the Balkans through the prism of the world revolution (in the documents of central Russian archives of the early and mid-1920s). 2 pts.] Part. 2. Moscow: Editorial URSS (In Russ.)

Petranović, Branko – Zečević, Momčilo. 2016. *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: RAD.

Sevost'janov, Grigorij N., ed. 2002. *Moskva – Rim: Politika i diplomatiia Kremliia, 1920–1939* [Москва – Рим: Политика и дипломатия Кремля, 1920–1939 Moscow – Rome: policy and diplomacy of the Kremlin, 1920–1939]. Moscow: Nauka, 2002. (In Russ.)

Šeba, Jan. 2016. *Paměti legionáře a diplomata*. Praha: Historický ústav AV ČR.

Zelenin, Vladimir V., Cvetkovic, Svetozar, 1992, eds. *Sovetsko-yugoslavskie otnosheniya. 1917–1941 gg. Dokumenty i materialy*. [Советско-югославские отношения. 1917–1941 гг. Документы и материалы Soviet–Yugoslav relations. 1917–1941. Documents and materials]. Moscow: Nauka, 1992 (In Russ.)

Literature

Calic, Marie-Janine. 2019. *A History of Yugoslavia* / Translated by Dona Geyer. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.

Kosik, Viktor I. 2024. *Vдали ot Rodiny: Rossiia na balkanskikh beregakh* [Вдали от Родины: Россия на балканских берегах]. Moscow: Russkij put' (In Russ.)

- Krizman, Bogdan. 1975. *Vanjska politika Jugoslavenske države 1919–1941. Diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lampe, John R. 2000. *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lobacheva, Yuliya V. 2017. Jugoslaviya v sisteme mezhdunarodnyh otnoshenij v 1920–1930-e gody (Istoriograficheskiy obzor) [Югославия в системе международных отношений в 1920–1930-е годы (Историографический обзор) Yugoslavia in the system of international relations in the 1920s–1930s (Historiographical overview)] In *Slavyane i Rossiya: problemy vojny i mira na Balkanah. XVIII–XXI vv. K 100-letiyu so dnya rozhdeniya akademika Yu.A. Pisareva*. Moscow: Institut slavyanovedeniya RAN: 389–407. (In Russ.)
- Nikiforov, Konstantin V., ed. 2011. *Jugoslaviya v XX v.: Oчерki politicheskoy istorii*. [Югославия в XX в.: Очерки политической истории Yugoslavia in the 20th century: sketches of political history]. Moscow: Indrik (In Russ.)
- Romanenko, Sergei A. 2011. *Mezhdru “Proletarskim internatsionalizmom” i “Slavianskim bratstvom”: Rossiisko-iugoslavskije otnosheniia v kontekste etnopoliticheskikh konfliktov v Srednei Jevrope (nachalo XX veka – 1991 god)*. [Между «Пролетарским интернационализмом» и «Славянским братством»: Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год) Between ‘Proletarian internationalism’ and ‘Slavic fraternity’: Russo–Yugoslav relations in the context of ethno-political conflicts in Central Europe (early 20th century – 1991)]. Moscow: Novoje literaturnoje obozrenije (In Russ.)
- Vinaver, Vuk. 1965. Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa. In *Istorija XX veka*. Knj. VII. Beograd: Institut društvenih nauka: 93–186.
- Zelenin, Vladimir V. 1977. *Pod krasnym znamenem Oktyabrya* [Под красным знаменем Октября Under the red banner of October]. Moscow: Mysl' (In Russ.)
- Životić, Aleksandar. 2023. Iugoslavskoe korolevstvo i Sovetskaia Rossiia/Sovetskii soiuz (1918–1924). Popytki zakliucheniiia dogovora i vzaimnogo priznaniia [Югославское королевство и Советская Россия/СССР (1918–1924). Попытки заключения договора и взаимного признания The Yugoslav kingdom and the Soviet Russia/Union (1918–1924). Mutual recognition and treaty attempts]. In *Slavyanskij mir v tret'em tysyacheletii*, vol. 18 (1–2): 9–32. (In Rus.) <https://doi.org/10.31168/2412-6446.2023.18.1-2.01>
- Бајин, Зоран. 2021. *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*. Нови Сад: Прометеј.
- Животић, Александар. 2018. Покушај успостављања дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза (1923–1927). In *Русија/СССР и државност Србије/Југославије. Россия/СССР и государственность Сербии/Югославии*. Београд: Историјски институт: 299–322.
- Јовановић, Мирослав. 1996. *Досељавање руских избеглица у краљевину СХС 1919–1924*. Београд: Стубови културе.

Nikolay N. STANKOV

IZLAZAK IZ ISOLACIJE: SOVJETSKO-JUGOSLOVENSKI SUSRETI U PRAGU, 1923–1925

Na osnovu dokumenata iz Arhiva spoljnih poslova Ruske Federacije i objavljenih izvora, autor studije ispituje neformalne pregovore predstavnika Sovjetskog Saveza sa ambasadorom u Čehoslovačkoj Republici Ljubom Nešićem i članovima Ambasade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) u Pragu između 1923. i 1925. godine. Sovjetski i jugoslovenski diplomati razmenjivali su informacije i razgovarali o pitanjima priznavanja Sovjetskog Saveza i uspostavljanja zvaničnih međudržavnih odnosa. Sovjetska strana je insistirala na *de jure* priznanju Sovjetskog Saveza, što Beograd nije mogao prihvatiti. Kralj Aleksandar I i niz istaknutih jugoslovenskih političara odbili su da priznaju boljševičku vlast. Situaciju su dodatno pogoršavale aktivnosti Komunističke internacionale i otvorena podrška Moskve separatističkim pokretima unutar Jugoslavije, posebno u slučaju Stjepana Radića, prvaka Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS). Jugoslovenski diplomati u Pragu su stoga prvenstveno nastojali da Moskva prizna „integritet“ Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i da ih podrži u njihovom protivljenju Italiji, izbegavajući pritom prihvatanje bilo kakvih obaveza. *Gljučne reči:* sovjetsko-jugoslovenski odnosi, Georgij V. Čičerin, Konstantin K. Jurenjev, Vladimir A. Antonov-Ovsejenko, Roman O. Jakobson, Momčilo Ninčić, Ljuba Nešić, Stevo Kljuić

Nikolay N. STANKOV

KILÉPÉS AZ ELSZIGETELTSÉGBŐL: SZOVJET-JUGOSZLÁV TALÁLKOZÓK PRÁGÁBAN, 1923–1925

Az Orosz Föderáció Külügyi Levéltárának dokumentumai és a megjelent források alapján a tanulmány szerzője a Szovjetunió képviselőinek informális tárgyalásait vizsgálja, amelyeket a Csehszlovák Köztársaságban Ljuba Nešić nagykövettel és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SZHSZ) prágai nagykövetségének tagjaival folytattak 1923 és 1925 között. A szovjet és a jugoszláv diplomaták információt cseréltek, valamint megvitatták a Szovjetunió elismerésének és a hivatalos államközi kapcsolatok kialakításának kérdéseit. A szovjet fél a Szovjetunió *de jure* elismeréséhez ragaszkodott, amit Belgrád nem tudott elfogadni. I. Sándor király és számos kiemelkedő jugoszláv politikus nem volt hajlandó elismerni a bolsevik hatalmat. A helyzetet tovább súlyosbította a Kommunista Internacionálé tevékenysége és Moszkva nyílt támogatása a Jugoszlávián belüli szeparatista mozgalmak iránt, különösen Stjepan Radić, a Horvát Republikánus Parasztpárt (HRSS) vezetője esetében. A jugoszláv diplomaták ezért Prágában elsősorban arra törekedtek, hogy Moszkva ismerje el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság „integritását”, és támogassa őket az Olaszországgal való szembenállásban, ugyanakkor elkerültek bármilyen konkrét kötelezettségvállalást.

Kulcsszavak: szovjet–jugoszláv kapcsolatok, Georgij V. Csicserin, Konsztantyin K. Jurenjev, Vlagyimir A. Antonov-Ovszejenko, Roman O. Jakobson, Momčilo Ninčić, Ljuba Nešić, Stevo Kljuić

KRITIKA

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

csapo@eunet.rs

ORCID: 0000-0003-4277-2765

EGY MŰFAJ LEHETŐSÉGEI JÓKAI KAPCSÁN

Mogućnosti jednog žanra u vezi sa Jokaijem

The Possibilities of a Genre in Connection with Jókai

Fried István: *Jókai Mór életrajzai és más furcsaságok*. 2024. Szeged: Tiszatáj Alapítvány, Tiszatáj Könyvek

A szerzői *Előszó* egy elképzelt Jókai-monográfia vázlatát ígéri, miközben a Jókai-recepció egyik izgalmas problémafelvetését (*Mennyire modern – s modern-e – Jókai Mór?*) állítja gondolkodása középpontjába, kiemelve, „a modern nem értékkategória” (10). Fried hatásvizsgálata szövegelemzéssel, többféle elméleti elgondolás nyomán értelmezi a Jókai-életművet. Az egyik egy stuttgarti példa,¹ amely a modellértelmezés (Modellanalyse) segítségével érzékelteti az adott alkotás sokféle megközelíthetőségét: narratológia, dekonstrukció, szövegköziség, médiaköziség, hermeneutika, befogadásesztétika, irodalomtörténet, irodalom-szociológia, pszichológia, diskurzuselemzés, gendertanulmányok, posztkoloniális elmélet. A mű sokféle megközelítése a szöveg sokértelműségét igazolja. Felmerül a kérdés, vajon az értelmezési tapasztalat érvényesnek tekinthető-e az életmű más, hasonló prózáira is. Nagy valószínűséggel igen. A másik, Fried által „használt” értelmezési módszer² az elméletek és a ’gyakorlat’ együttes alkalmazását

¹ Richter, Elke – Strijve, Karen – Ueckmann, Natascha szerk. 2011. *Balzacs Sarrasine und die Literaturtheorie: Zwölf Modellanalysen*. Stuttgart: Pilipp Reclam jun.

² Bogdal, Klaus-Michael szerk. 1993. *Neue Literaturtheorien im Praxis: Textanalysen von Kafkas Vor dem Gesetz*. Opladen: Westdeutsche Verlag.

javasolja: a szöveg posztstrukturalista olvasását, a történeti diskurzuselmélet, a szimbolika, a szociotopografikus nézőpont, a hermeneutika, a Kafka-befogadás, a konstruktivista nézőpont, az idegen segítség motívuma, az ajtónálló legendája, valamint az új irodalomelméletek formálta oktatási gyakorlat tanulságainak a hasznosítását.

Fried a Jókai-féle „igaz” történetek rétegzettségét a fentiekhez hasonlóan sok nézőpontú (irodalomtörténeti, műfaj történeti/elméleti, tárgy- és motívumtörténeti, hermeneutikai, intertextualitás-vizsgálódás, új historicista megközelítés, pszichoanalitikus értelmezés, feminista nézőpont) értelmezési modellel vizsgálja. Visszakanyarodva a modernség kérdéséhez: a népszerű magyar regényíró mindig korszerű, követi a kortárs világirodalmi tendenciákat, így a romantika nyomvonalán halad ugyan, de a modernségről sem választható le. Fried értelmezése szerint 'a nagy mesemondónak' még a látszólag igénytelennek tűnő elbeszélése is összetett, s ez a jellemző rávetül az életműre is:

Jókai járta a maga külön útját, egyre csak bonyolította és „formailag” rétegezte a maga prózáját, mind több területet meghódítva az alaptörténeteket újra – másképpen, sejtelmesebben beszélt el. Nem tért ki az elől sem, hogy prózájában reflektáljon a maga prózájára, eljátsszon az elbeszéléssel, a lehető legártatlanabb arccal a lélek és a test olyan tartományaiba kalauzolja, ahová korábban kevesen merészkedtek (24).

Fried István a három biográfiai fejezetben rendhagyó módon *Jókai Mór életrajzaival* foglalkozik. Jókai (ön)életrajzi megnyilvánulásai változatosak. Elbeszélői (regényes életrajz/életrégeny, emlékirat – elbeszéléssé vált emlékezés, önértelmezés, vallomás) és regényírói terekből (*Rab Ráby*) bontakozik ki az egyén, s ennek hátterében a Jókay család története. A rétegzettséget Jókai autobiográfiai jegyeket mutató regényterei is magukon viselik. Az 'önéletrajz', a félnépi hagyomány, a memória és fantázia keveredése, egybejátszása írói „magán”-történetet hoz létre, emeli ki Fried. A kívülálló, a kortárs és az utókor biográfiai nézőpontját Eötvös Károly és Mikszáth Kálmán monográfiája közvetíti.

Az apai örökség, Jókay József szellemi hagyatéka (nemesi inszurrekció, *Aeneis*, magyar népmesék, Csokonai, a felvilágosodás gondolatisága) a fiú több írásában is felbukkan. Az anyai olvasmányok némelyike (Pálffy Sámuel: *Erbi*) és ennek személyes, biográfiai, irodalomtörténeti vonatkozása szintén figyelmet érdemel. Az udvarló és a majdani férj párhuzamos élettörténeténél érdekesebbnek mutatkozik Jókai szövegeiben a szülők regényes története, írja Fried. Az adatok nagyvonalú kezelése, az 'adattévesztés' botránya mögül pedig az írói magány, az enigmatikus írói személyiség egyedülvalósága világlik ki, a közéleti ember, a díszmagyarba öltözött Jókai mögött az alkotói habitus pillantható meg. Jókai

egyik legtöbbet és legváltozatosabban megírt témája ön maga, saját élete (ennek epizódjai, szakaszai), amihez a műfaji sokszínűség mellett egy többarcú, több hangnemű (hivatásos, önironikus, krónikás) autofikció, írói magatartás kapcsolódik. A fenti komplexitásból következhet talán a Jókai-biográfia megíratlansága, véli Fried. Szövegkezelési módszerével pedig egy majdan megírandó életrajz természetrajzához kíván hozzájárulni.

A Jókai-monográfia „furcsaságainak” következő tömbje a műfajromboló, műfajgazdag életműnek a modernség felől is befogadható, értelmezhető szövegfajtáit tárgyalja. A regény/románc, az elbeszélés/novella, a tárca, a hírértékű rövidpróza, a publicisztikai írásnemek kontextusából kiemelt rövidtörténet, a kuplé, a századfordulós regény, a kópénovella tanulmányozása a maga válaszai-val visszacsatol a Fried-monográfia tételmondatához.

Az eddig feltáratlan, a szerző által is először, szűrőpróbaszerűen vizsgált rövidtörténetek és rövid (anekdotikus szituációs, kalendáriumi) történetek a Jókai-életmű terjedelmileg sem elhanyagolható részei. Jókai az általa „poézismentesnek” tartott, mégis szépirodalomként kezelt „babszemeit”, azaz rövidtörténeteit rendezi ciklusba folytatásos regény vagy folytatásban is publikálható elbeszélés helyett a *Budapesti Hírlap* felkérésére. Az irodalmi sajtóműfajok kontextusában megszülető műfaj nem csak az írói opus újdonsága. A műfaj által közvetített ironizálás, szatirikus előadás, a kispróza bűnügyi történet jellege, az átöltözés/a nemcsere külsőségei az irodalmi modernség újításaival rokon.

Az állampolitika- és társadalombírálattal is foglalkozó, népszínművek szerzőjeként ugyancsak közismert Jókai kupléírói, műfajmeghonosító működése (az ironizálás, a ki- és együttnevet[tet]és eszközeivel) irodalomtörténetileg szintén a fenti irányba mutat. Fried szerint, Jókai „önkanonizációs aktusa” nyomán, a magyar líratörténet megírható Jókai versei nélkül, az életműben azonban jelen kell lenniük.

A Jókai-próza és a magyar kortárs irodalom(kritika) viszonyát taglalva, a hatástörténet felől közelítve a szerző Erdélyi János, Arany János, Gyulai Pál, Mikszáth Kálmán, Horváth János, Krúdy Gyula, Márai Sándor, Barta János Jókai-értékelésének, az elfogadás és az elutasítás hangjainak ad helyet munkájában. A kötet Jókai-mérlege (talán kicsit Márai hatására) a nagy mesemondó prózáját nem a realista vagy a naturalista esztétikai, narratológiai elvárásoknak megfelelően, hanem a maga prózavilágán belül szemléli, különös tekintettel Jókai prózaprogramjára. Fried István a Jókai-szövegvilág második felében, a recepcióval ellentétben, nem a kifáradás, a hanyatlás jeleit látja, hanem egy, a kortárs eseményeket, jelenségeket szem előtt tartó, közlésmódjaiban folyamatosan megújuló, a populáris „regiszttert” kiaknázó írói terv megvalósulását. Az új idők (francia, orosz) prózája, a századfordulós regény megingatja a nemzeti

nagyelbeszélés megírhatóságával küszködő, írói munkásságának ötvenesztendő jubileumát ünneplő Jókait, aki ugyan eleinte ellenáll, Fried szerint azonban az 1880-as, 1890-es években többféle alakzattal kísérletezik (egy történetet négyféleképpen beszél el, a külváros riportregényszerű megközelítése stb.), valójában megújul, miközben olvasótábora változatlanul a nagy mesemondót látja benne, a kortárs kritika pedig nem tud mit kezdeni vele. Fried István változatlanul, formai kísérletei mellett és ellenére, a romantikus regényíróként látja Jókaiiban. Egyrészt a kísérletező Jókait, ezért „gyümölcsözőbb, ha azt kutatjuk: mint tágította ki novella- és regénykísérleteivel a romantika maga megszabta határait” (201). Másrészt mégis Jókai lesz az a magyar író, aki az 1870 körüli években regényeiben, elbeszéléseiben újragondolja a romantikát (dezillúzió, reményvesztés, parodizáló, travesztáló alakzatok, a kultúra- és nyelvközi humor lehetőségei), az 1880-as esztendőktől felismeri az irányzat időszerűtlenségét, s a maga módján igyekszik érvényesíteni regényeiben (*A kráó, A tengerszemű hölgy*) az új prózai törekvéseket: „...narrációs technikája egyszerre folytatja, rétegzi, módosítja a romantikából kölcsönzött írói elképzeléseket [...], elsősorban a tematikát tekintve gondolja újra a regény lehetőségét, megkísérli, hogy a maga romantikáját egyeztesse a 19. században egymásra torlódó tendenciákkal” (209–210). Bori Imre volt az első, emeli ki a monográfia szerzője, aki felfedezte a Jókai-próza újszerűségét (morbid szerelmi erotika), Fried pedig a 18. századi és a kortárs urbánus populáris kultúra tereinek, alakjainak a behatolására hívja föl a figyelmet, mert Jókai ilyen módon, a külvárosi különőségekkel, furcsaságokkal szeretné rávezetni a gyanútlan olvasót az idők megváltozására.

Fried István az *Utószóban* „a megíratlan, de elképzelhető” Jókai-monográfia gondolatát boncolgatja, a megírhatatlanság rémével küzd. A közbeeső fejezetekben az életrajz és az életmű „furcsaságaival”, fehér foltjaival foglalkozik, azokkal az irodalom- és műfaj történeti, médiaközi jellemzőkkel, működésekkel, melyek kapcsán ismét bebizonyosodik, Jókai Mór életműve a modernséghez is kapcsolódik. Fried monográfiája műfajmegújító munka, melynek kezdő- és végpontja a különféle kontextusokban megpillantható szöveg, annak sok szempontú, hiányokat pótló értelmezése. A megíratlan Jókai-életrajz csak a biográfia szépirodalommal alakulásának/alakításának a folyamatában válik szükségessé. Fried István Jókai-monográfiája az életműben megmutatkozó biográfiai, irodalomtörténeti, médiaközi, szövegközi hatások újszerű, ihlető erejű vizsgálata.

NÉMETH Ákos

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Pécs, Magyarország
nemeth.akos@hotmail.hu
ORCID: 0009-0005-6250-5156

„EGY FÉL-ÉLETET KITÖLTŐ KAPCSOLAT”

„Veza koja je ispunila pola života”

“A Relationship that Fulfilled half a Life”

Kende Katalin szerk. 2024. *Kedves Bátyuskám! Várkonyi Nándor és Weöres Sándor barátsága levelezésük tükrében*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.

A pécsi író és művelődéstörténész Várkonyi Nándor fő műveinek publikálása után fontos forráskiadvány látott napvilágot a Széphalom Könyvműhely gondozásában. A Várkonyi és Weöres Sándor levelezését tartalmazó kötet szerkesztője a hagyatékot gondozó Kende Katalin, akit Várkonyi unokájaként közeli szálak fűznek a 20. századi polihisztor személyéhez és munkásságához. Az igényes kiállítású, keménytáblás kiadvány minden eddiginél teljesebb képet ad a magyar irodalom két meghatározó személyiségének kapcsolatáról: Weörestől 67, Várkonyitól pedig 26 levelet, illetve képeslapra írt üzenetet közöl, melyek közül az 1949 utáni 35 levél itt jelenik meg először. A legkorábbit a karácsonyi vakációját töltő diák Weöres írta 1933-ban, míg az utolsó a megrendült költő üzenete, melyet barátja haláláról értesülve küldött a gyászoló családnak 1975-ben. A könyv ezenfelül a hallássérült Várkonyival való jelenléti kommunikációt szolgáló beszélgetőcédulák és -füzetek tartalmából első alkalommal közöl válogatást, amit a kéziratok reprodukciója, valamint a két barát találkozásait dokumentáló fényképek egészítenek ki.

A kötet jelentősége legalább három különböző szempontból értékelhető. A Weöres-filológia nézőpontjából fontos fejlemény, hogy a költő tizenhárom,

eddig nem publikált levelét, lapját, illetve több más kéziratát közli. A pécsi irodalmárral való közel félszázados levelezését végigolvasva a 20. század egyik leggazdagabb költői életművének kibontakozását követhetjük nyomon. A könyv eközben öröndetesen gazdagítja a Várkonyi-publikációk sorát, árnyaltabb képet adva a művelődéstörténész-író gondolatairól, olvasmányairól, szerkesztői munkájának mindennapjairól, illetve kettőjük kapcsolatáról. Végül a forráskiadás irodalomszociológiai, illetve regionális irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége sem elhanyagolható, hiszen az irodalmi mező korabeli viszonyainak: emberi-írói kapcsolatainak megismeréséhez nyújt egyedülálló betekintést. A levelek mai olvasói szemtanúi lehetnek Pécs, mint országos jelentőségű kulturális centrumváros születésének, középpontban a Janus Pannonius Társasággal és a Várkonyi szerkesztette *Sorsunk* folyóirattal.

Milyen szellemi arcélek bontakoznak ki a több évtizeden át folytatódó levélváltásból? Weöres a pécsi Erzsébet Tudományegyetem elsőéves bölcsészhallgatójaként ismerkedett meg az intézmény tudós könyvtárával. Levelezésük ekkoriban jellemzően a szorgalmi időszak mindennapos találkozásait pótolta az oktatási szünetek idején. Az alig húszéves fiatalember soraiból a soha nem hiányzó udvariasság mellett nagyfokú önérzet csendül ki: „Nietzsche olyan ellentmondó, mint én vagyok. Gondolkozásom legközelebb az övéhez áll” (229) – szögezi le egyik beszélgetőcéduláján. A tudós tegező megszólítását viszonzva (ami abban a korban nem volt magától értetődő), elfogódottság nélkül, egyenrangú szellemi partnereként fordul a nála tizenhét évvel idősebb bölcsészdoktor Várkonyi felé. Weöres nyelvalkotó zsenijét gyakran cinkos humor formájában villantja fel: néha „paleolith-korabeli” eposztöredéket rögtönöz (30), máskor halandzsanyelven tudósítja barátját a *Nyugat* szerkesztőségéhez továbbított cikkéről (71). Az is előfordul, hogy hosszú alliteráció formájában számol be feladatairól: „két könyvkritikát kellett ki-kakálnom, kunyoráló kollégák kíváratára” [sic!] (49), majd a távollétében abszolutóriumát kiállíttató Várkonyinak így köszöni meg szívességét: „Nagyon szépen köszönöm, hogy abszurdumomat megcsináltattad a szekaturában. Egyelőre légy szives [sic!] tartsd Magadnál; és vigyázz, hogy föl ne robbanjon, mert statárium van” (60). Várkonyi fő művéből, a *Szíriat oszlopaiból* Weöres tollán „stíriai oszlopok” (83) lesz, a sajtókamarából előbb „sajtkamra” (111), majd egyenesen „sajtógomorrha” (114), míg budapesti lakcíméről így tudósít: „Címem: Budapest IV., Havas utca 1., II. em. Indra Jánosné címén. – Szép, dunáranéző [sic!], erkélyes szobám van; és Indra, a hindu ősi hadisten, alighanem a háziasszonyom leszármazottja” (97). Weöres eközben hírt ad állandó lakóhelye, Csöngye mindennapjairól, beszámol olvasmányairól, pécsi, majd budapesti íróbarátokkal való találkozásairól és készülő disszertációjáról, Várkonyi véleményét kéri verseiről és fordításairól. Később verseskötet-,

illetve antológiaszervezési kérdések kerülnek előtérbe, majd a régóta tervezett folyóirat, a *Sorsunk* ügyei. Fontos közlemény a Weöres *Egybegyűjtött leveleinek* kiadásából (Weöres 1998) valószínűleg etikai megfontolásból kihagyott terjedelmes üzenet, melyet a költő betegágyában írt 1943 nyarán, és ars poeticájának egyik legpontosabb megfogalmazását adja:

Most végre megtaláltam a csak-versben közölhető tartalmat, mely a formától el sem választható [...]. A verssorok az értelmüket nem önmagukban hordják, hanem az általuk szuggerált asszociációkban; az összefüggés nem az értelemláncban, hanem a gondolatok egymásra-villanásában és a hangulati egységben rejlik. Ezzel elértem azt, hogy versemnek nincsenek többé „megtűrt” elemei, hanem minden elem egyenrangúvá és szétbonthatatlan egységgé válik (126–127).

A levél tartalmából ezúttal már csak a költő egészségi állapotára vonatkozó megjegyzések maradtak ki, bár Weöres korabeli nemi betegsége immár nem titok az olvasók előtt (Csorba 1991). A levelekben folytatott párbeszéd másik szolamát sokáig leginkább csak a fiatalabb levelezőtárs válaszaiból, utalásaiból rekonstruálhatjuk, Várkonyi 1960 előtt írt üzeneteinek többsége ugyanis a háborús hányattatások, illetve Weöres költözései során elkallódott. A tudós könyvtáros Platón és más ógörög szerzők olvasására, valamint a keleti kultúrák (kínai, babiloni) tanulmányozására ösztönözte fiatal barátját, melynek marandó emlékei Weöres ekkoriban születő mitológiai, illetve keleti tárgyú költeményei, valamint a Várkonyi felkérésére lefordított *Gilgames-énekek*. Az idősebb barát eközben rendszeresen küldött könyveket, sőt mű-, illetve kötetcímekeket is javasolt Weöresnek, a disszertáció védeése körüli adminisztrációban is segítve a falujában tartózkodó ifjú költőt.

A két barát kapcsolatának dinamikáját a levelezés hosszabb-rövidebb szünete, illetve sűrűsödési pontjai alapján rekonstruálhatjuk. A bő másfél évtizeden át, 1949-ig szinte folyamatos üzenetváltás a *Sorsunk* alapításának évében (1941) különösen intenzívvé vált, amikor Weöres segítsége pótolhatatlannak bizonyult a főszerkesztő számára. A vészterhes 50-es években szünetelő kapcsolat 1960-tól indult újra, ekkor a párizsi *Magyar Műhely* születésnapi Weöres-számának (1964) megjelenése körül élénkült fel a levelezés, melynek a költő pécsi éveire visszaemlékező írásával Várkonyi is fontos szerzője volt. A kezdeti mester-tanítvány kapcsolat után az évek múlásával Weöres a pécsi szerkesztő egyik legfontosabb munkatársává lépett elő, amint arról a *Pergő* években maga is beszámol. A szakmai gyakorlatát a budapesti Egyetemi Könyvtárban töltő Weöres „akkorra már kívül-belül ismerte a pesti íróvilág flóráját-faunáját” (Várkonyi 2004, 430). „Sanyi igen tüzetesen dolgozott, sőt diplomazizált is, ha kellett, s evvel

új, meglepő oldaláról mutatkozott be” (Várkonyi 2004, 431). A költő Várkonyi írásait, üzeneteit közvetítette a *Nyugat* és személyesen Babits Mihály felé, fővárosi szerzőktől kért kéziratot az induló lap számára, külön figyelmet fordítva saját nemzedéke és a fiatalabb korosztály megnyerésére, mindeközben pedig a *Szíriat oszlopai* kiadási lehetőségei iránt is tájékozódott.

Várkonyival való levelezése nem cáfolja a Weöresről, mint apolitikus költőről kialakult képet. Aktuálpolitikai utalást leveleiben mindössze egy helyen találunk, ez azonban a mai olvasó számára némi lábjegyzetes magyarázatra szorulna. „Örülök, hogy kezdesz Szálasi-párti lenni. Minden kormánzatnak jó mumusa lesz most a nyilasság: nem lehet már szabadon gazdálkodni és *elgazdálkodni*. [...] Apámnak átadtam üzenetedet, hogy átnyilasodni készülsz. *Rettentően föl volt háborodva*. Ő semmire haragszik jobban, mint a nyilasokra” (46) – írja Weöres 1938. november 25-én kelt levelében, melynek általam kurzivált részei kimaradtak a következő oldalon olvasható átiratból. A költő korabeli álláspontjának helyi értéken való kezeléséhez tudni kell, hogy az 1930-as, 40-es évek fordulóján a nagyvárosokba viaszszorult szociáldemokráciával és a polgári pártokkal, valamint a kormánypárttal ellentmondásos viszonyt fenntartó kisgazdákkal szemben a leghatékonyabb ellenzéki erőnek sokak szemében a Nyilaskeresztes Párt tűnt. A korabeli fiatalok mindenekelőtt szociális igazságtételt vártak tőle, erre utalhat Weöres célzása is a „magyar feudalizmus” végére, illetve a „csáklósokra” (46), amely titulus Gömbös Gyula miniszterelnök 1935. januári beszéde óta a Bethlen-párti konzervatív politikai elit gúnyneve volt (Sipos 2010). Hogy a negyvenes évek náci Németország érdekeit kiszolgáló végzetes politikáját mindketten elutasították, az a későbbi visszaemlékezéseken túl már 1944-es soraikból is nyilvánvalóan kiolvasható. Weöres ez év nyarán kelt levelében szabadverset idéző metaforikus képsorba sűríti érzéseit: „Az idő egyre tűrhetetlenebb, nem csak kényelmileg, de morálisan is. Nem jó ilyenkor embernek lenni; igaz, hogy még az állatokból, növényekből, tárgyakból is félreérthetetlenül árad a benső dögletesség, mellyel most minden telítve van. Itt már a halál sem nyújt kibúvót; nem az életből, hanem a pusztaság létezéséből szeretne kibújni minden” (136). Válaszában Várkonyi ironikusan céloz a náci propaganda ’kultúra mentő’ frázisaira: „De talán most már hamarabb vége lesz az európai kultúra megmentéséért folyó nagyheví kultúrharcnak, s talán megérjük a barbár és műveletlen békességet. Addig csak szívod a dögszagot. Öregem, ez a bevett kultúrillat Európában” (138).

A népi-urbánus vita és a két barát között húzódó ízléskülönbség csak közvetetten jelenik meg a levelekben. Weöres diplomáciai érzékét dicséri, hogy Várkonyi népies elfogultságait anélkül igyekszik tompítani, hogy vitába bocsátkozna vele. Babits megítélése kritikus pontot jelenthetett, hiszen Csorba Győző visszaemlékezése (Csorba 1991) szerint ekkoriban a Várkonyit körülvevő népies kör,

s mindenekelőtt Kodolányi fő céltáblájának a *Nyugat* főszerkesztője számított: „...bizonyos, hogy Babits ma a legértékesebb dunántúli költő; és őt kihagyni olyan, mintha pl. a 18. századról beszélve, hallgatnál Faludiról” (63) – érvel Weöres barátja *Dunántúli antológiába* szánt bevezető tanulmányát olvasva. Ugyanekkor egy mondatral a helyére teszi a népiesek körében őstehetségként felkapott Sértő Kálmánt: „Tanulmányodban azt irod [sic!]: Sértő Kálmán megmaradt a paraszti jellegben. Jónéhány éve ujságíró [sic!]; jellemileg külvárosi apacs, nem paraszt” (64). Ebből a szempontból fontos Weöres 1946-os levele is, amelyben tartalmi javaslatokat fogalmaz meg az újrainduló *Sorsunkkal* kapcsolatban. A népiesség óvatos korrekciója jegyében mindenekelőtt Szentkuthy Miklóst ajánlja a főszerkesztő figyelmébe, aki a Sárközi György által felemlített „ultrasznob kísérletei” (Széchenyi 1997, 41) ellenére korábban már a *Válasz* körében is megtalálta a helyét. Ugyanitt az Európai Iskola néven ismertté vált képzőművész és esztéta csoport elméletalkotóival: Gegesi Kis Pállal, Mezei Árpáddal, illetve a költő Pán Imrével és Tamkó Sirató Károllyal való megismerkedéséről is beszámol, hozzátéve, hogy „esetleg közülük is egyiket-másikat érdemes volna szerepeltetni” (145). A tehetséges fiatalok közül pedig Mándy Stefániára, valamint az akkor tizenkilenc éves Juhász Ferencre hívja fel Várkonyi figyelmét.

A 60-as évektől Weöres a maga pályáját járó égitest a magyar, és egyre inkább a világirodalom egén. Eközben a közélettől visszavonuló, maga választotta cellájában az alkotói szabadságát megtaláló művelődéstörténész így tudósítja barátját a *Szíriat oszlopai* folytatásáról: „...mostanában olyasmiken dolgozom, amiknek a megjelenése kizárt dolog. Nem baj, mert legalább szabad vagyok, s ez mindenért kárpótol” (162). A pécsi tudós a *Magyar Műhely* felkérésére írt tanulmányában, majd memoárkötetének vonatkozó fejezetében alapos filológusi munkával dolgozta fel a birtokában lévő Weöres-dokumentumokat. A költő a kultuszteremtésre is alkalmas gesztusokat nem mindig viselte türelemmel, bár szembe kellett néznie azzal, hogy – Várkonyi szavaival – „egy fél-életet kitöltő és időtálló kapcsolat” (195) időződő barátját számvetésre készíti.

A kötetben publikált dokumentumok a regionális kulturális identitáskutatás szempontjából is nagy jelentőséggel bírnak. Pécs városa a trianoni Magyarország kulturális decentralizációjának egyértelmű nyertesévé válhatott, mivel a megmaradt erőforrások újraosztására irányuló kormányzati szándékok találkoztak a városvezetés és a pécsi polgárság törekvéseivel. 1923-tól a dél-dunántúli város adott otthont a Pozsonyban alapított Erzsébet Tudományegyetemnek, 1931-ben pedig pécsi-baranyai írók és más értelmiségiek megalapították a város és a régió kulturális örökségét képviselő Janus Pannonius Társaságot. Egy Várkonyi szerkesztésében megjelenő folyóirat terve a két barát levelezésében is folyamatosan jelen volt: „Pécsett csak akkor lehet nívós folyóiratot csinálni, ha Te vezeted,

nincs a közelben más aki erre alkalmas, sőt úgylátszik [sic!] egész Magyarországon sincs, hiszen a jelenlegi folyóiratok egytől-egyig sivarak, fakók” (96) – írja Weöres 1941-es újévi levelében. A költő Várkonyi címjavaslatát is helyesli: „nagyon jó és kifejező cím” (103), mérlegelve, kit lehetne Pécsre hívni azzal a nem titkolt céllal, hogy az élő magyar irodalom súlypontját a dél-dunántúli városba helyezzék át: „Jó volna, ha a pesti írógárda elitjéből őt [Jankovich Ferencet – N. Á.] és tán még-néhányat lassanként Pécsre tudnánk szippantani: ílymódon megbomlana a magyar irodalom egészségtelen centralizációja és Pécs is irodalmi központtá fejlődhetne” (112) – írja Weöres 1941 tavaszán. A lehetőségek latolgatása személyes találkozásaik alkalmával beszélgetőcédulákon folytatódott: „Kovách, Szabédi, Jankovich, Takáts – ez a négy kéne [...]. A fenti négy és Te, Csorba meg én, ez olyan elit-banda, hogy na. [...] Remek kis Weimar lenne” (233). Weöres májusban már a lap első számának sikeréről tudósítja barátját: „A »Sorsunk« első száma a pesti berkekben nagy meglepetést okozott: őszinte bámulatot és őszinte irigységet. Nagy lesz feléje a tolongás” (117). A mecsekalji magyar Weimar terveinek megvalósítását a háború megakadályozta ugyan, a két barát fáradozásai azonban nem maradtak nyomtalanul. Várkonyi visszatekintő értékelése szerint „Weöres vidéki irodalmi központot akart teremteni Pécsen, s hogy ez – az utókor ítélete szerint – sikerült, abban máig ható érdeme van” (Várkonyi 2004, 460).

Végül a kötet hiányosságairól is szót kell ejteni. A forráskiadás legkomolyabb fogyatékoságát az jelenti, hogy a könyv számos sajtóhibája mellett több levél átíratába hiányos mondatok kerültek, néha pedig teljes mondatok is kimaradtak. Már az első levél átíratából hiányzik a kurzivált félmondat: „Korán lefekszem, délig alszom, *délután megint csak alszom* – ez a legokosabb, amit itt csinálni lehet” (13). Az 5. levél egyik mondata szintén hiányos: „A vízből-jött ősember, akit emlegettél, nem a Gilgamesben lelhető, hanem egy másik kháldeai *legendában, mely a Nagy Sándor-korabeli* babyloni főpap, Berossos görögnyelvű iratában maradt fenn” (27). A 11. levél kezdete helyesen: „Kedves Nándorom, / hálásan köszönöm leveledet és hogy fölülvizsgáltad a lantvirágaimat, *vagy pikularezedáimat*, vagy minek nevezzem őket” (41). A 18. levél felsorolásából hiányzik egy név: „Teljes névsort nem küldhetek, de megemlítésre ajánlanám a következő dunántúliakat: Kocsis László, Ósz Iván, Zsíkó Gyula, Hajnal Anna, Bárdosi-Németh János” (65). Az 50. levél helyesen: „Köszönöm kedves soraidat *és hívásodat*” (135). A 70. levél végén pedig: „Remélem Pécsen személyesen is halljuk a brummogását” (178). A kötet további filológiai hiányosságai között meg kell említeni, hogy az Illyés Gyulához írt, de végül *A teremtés dicsérete* című Weöres-kötetből kihagyott vers körüli lehetséges „félreértésre” (43) nem kapunk magyarázatot. Nemcsak az inkriminált vers hiányzik, hanem Sárközi

György aggályait soroló levele (vagy annak tartalmi ismertetése) sem szerepel a kötetben. Téves az a 63. lábjegyzetben olvasható állítás, mely szerint Várkonyi Takáts Gyula-kritikáját nem közölte a *Nyugat* (71). A helyes adat ezzel szemben három oldallal később, szintén lábjegyzetben olvasható. A 49. levél (133–134) besorolása egyértelműen hibás, amit már Lőcsei Péter is szóvá tett (Lőcsei 2024). Az 1944-es évhez sorolt, dátum nélküli Várkonyi-levél valószínűleg 1939 tavaszán íródhatott. A pécsi tudós 1970. november 10-i keltezésű levelében a *Szíriat oszlopai* amerikai kiadásának lehetőségéről esik szó, melynek során Weöres a közvetítő szerepét játszaná. A publikáció terve végül nem valósult meg, a levél kontextusáról azonban nem tudunk meg semmit, az sem derül ki, hogy ki volt a Várkonyi által emlegetett „Hamza úr” (211–214).

Remélhetőleg e fontos és nagyon tanulságos forráskiadvány következő kiadása már a recenzensek által jelzett hibák korrigálásával kerül az olvasók elé. A későbbiekben pedig indokolt lenne egy kötet terjedelmű válogatás sajtó alá rendezése Várkonyi kortársaival folytatott eszmecsereinek lenyomatát őrző beszélgetőcédluláiból is, hiszen a *Kedves Bátyuskám!*-ban publikált anyag e tekintetben legfeljebb csak kedvcsinálót nyújthat az érdeklődő közönség számára.

Irodalom

- Csorba Győző. 1991. *A város oldalában: Beszélgetések*. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Lőcsei Péter. 2024. Méltató és pontosító jegyzetek egy hiánypótló kötethez: Kedves Bátyuskám! Várkonyi Nándor és Weöres Sándor barátsága levelezésük tükrében. *Jelenkor* 67 (11): 1254–1259.
- Sipos Péter. 2010. Őrségváltás szavazócédlulákkal 1935. In *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010.*, szerk. Földes György – Hubai László. 151–180. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Széchenyi Ágnes. 1997. „Sznobok és parasztok”: Válasz 1934–1938. *Elvek, frontok, nemzedékek*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Várkonyi Nándor. 2004. *Pergő évek*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- Weöres Sándor. 1998. *Egybegyűjtött levelek 1.*, szerk. Bata Imre – Nemeskéri Erika. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó.

HALLGATÓI DOLGOZAT

JUSZKÁN Petra

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Német Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

petra.juszkán@gmail.com

ORCID: 0009-0009-4147-0459

MAGYAR ÉS SZERB SZÓASSZOCIÁCIÓK KVALITATÍV ELEMZÉSE A PROTOTÍPUS-ELMÉLET FÉNYÉBEN

**Kvalitativna analiza mađarskih i srpskih asocijacija reči
u svetlu teorije prototipa**

**Qualitative Analysis of Hungarian and Serbian Word
Associations in Light of Prototype Theory**

A szóasszociációs vizsgálatokkal már régóta foglalkoznak a pszicholingvisztika területén, melyek segítségével alaposan feltárható a mentális lexikon szerveződése. A kultúra nagy szerepet játszik ilyen szempontból, így a kétnyelvűek helyzete e téren igen nagy érdeklődést mutatott a nyelvészek körében az utóbbi évtizedekben. Kutatásunkban vajdasági magyar ajkú általános és középiskolásokkal végeztünk szóasszociációs kísérleteket, ahol magyar (anyanyelvű) és szerb (környezetnyelvű) szavakat váltakozva használtunk. Célunk az volt, hogy megvizsgáljuk, vajon az azonos jelentésű magyar és szerb szavakra adott asszociációk mennyiben térnek el egymástól, valamint hogy megfigyelhető-e különbség az anyanyelven és a környezetnyelven produkált asszociációk között az Eleanor Rosch-féle prototípus alapú kategorizációs szintek (főlérendelt, alapszintű és alárendelt kategóriák) vonatkozásában. Eredményeink azt mutatják, hogy bár vannak megfelelések az anyanyelvű és környezetnyelvű asszociációk között, az adatközlők túlnyomórészt eltérő asszociációkat produkálnak, viszont kategorizációs szintjeik szempontjából mindkét nyelven elsősorban alapszintű fogalmakról van szó. Továbbá az is kiderül, hogy bár szignifikánsan több a magyar asszo-

ciáció a szerbekhez képest, ez a számbeli különbség kizárólag az alapszintű kategóriáknál mutatkozik, azaz adatközlőink fölrendelt és alárendelt szintű kategóriákat anyanyelvükön és a környezet nyelvén hasonló számban produkáltak. E kutatás eredményei hozzájárulhatnak a kétnyelvű mentális lexikon szerveződésének és a nyelvi, valamint kulturális hatások pszicholingvisztikai megértéséhez.¹

Kulcsszavak: szóasszociáció, prototípus-elmélet, kétnyelvűség, környezetnyelv, mentális lexikon

A dolgozat tárgya

Szóasszociációkkal végzett kutatásokkal a pszicholingvisztika és más tudományterületeken is több mint egy évszázada foglalkoznak a nyelvészek. Az ilyenfajta kutatások Galton (1883, 131) nevéhez fűződnek, aki önmagán végzett asszociációs tesztelést, hogy jobban megismerje a gondolkodási folyamatokat (vö. Kovács 2011, 22). Az ilyen típusú vizsgálatok célja az, hogy feltárják a mentális lexikon struktúráját és működését, választ keresve azokra a kérdésekre, hogyan szerveződnek és aktiválódnak a szavak és fogalmak az emberi agyban. A szóasszociációs teszteknek több típusa van, melyek kiválasztása az adott kutatott témaköröktől függ, így kötött és szabad szóasszociációs vizsgálatokról beszélhetünk. Az utóbbi további két vizsgálati módszerre tagolható, az egyválaszos és a többválaszos változatra (Lengyel 2012, 13–15). A többválaszos szóasszociáció során a vizsgálatba bevont résztvevőknek egy adott szóra (meghatározott időn belül) kell minél több asszociációt mondaniuk vagy leírniuk, ami lehetővé teszi a kutatók számára, hogy a létrejött szólisták további tanulmányozásával betekintést nyerjenek a szókincs szerveződésébe és a mentális lexikon hálózatába.² Dolgozatunk pontosan ezen a tesztelési fajtán alapul, melynél a kétnyelvűség kulcsfontosságú szerepet játszik. E téren hasonló kutatást végeztek már magyar ajkú nyelvészek (vö. Navracsics 2007, Laczkó 2014).

A szóasszociációs módszert alkalmazva azt kívánjuk megvizsgálni, hogy az azonos jelentésű magyar és szerb szavakra a vajdasági magyar ajkú általános és középiskolások milyen asszociációkat adnak, és hogy ezek mennyiben térnek el egymástól. Ezzel összefüggésben elemezzük azt is, hogy ezek az eltérések megjelennek-e a Rosch-féle kategóriahierarchiában, tehát lesz-e különbség a fölrendelt, alapszintű, illetve alárendelt kategóriák számában és eloszlásában.

¹ Jelen kutatás a 23. Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencián (2024. nov. 30.), valamint a 37. Országos Tudományos Diákköri Konferencián hangzott el (2025. ápr. 16.). Témavezető: dr. Pápista Zsolt.

² „A mentális lexikon egy hatalmas pókhálóhoz hasonlatos, amelynek csomópontjain helyezkednek el a lexikai egységek, közöttük pedig összeköttetések vannak, amelyek alapvetően szemantikai alapúak” (Neuberger 2012, 85., vö. Aitchison 1987/2012).

A kutatásunk így hozzájárulhat a kétnyelvű mentális lexikon szerveződésének mélyebb megértéséhez, valamint a nyelvi és kulturális hatások pszicholingvisztikai modellezéséhez.

Elméleti háttér

Szóasszociációs típusú vizsgálatokat manapság inkább a kétnyelvűség témakörén belül folytatnak. A kétnyelvű személyek asszociációs hálózatai különösen érdekesek, mivel a két nyelvi rendszer kapcsolódásainak és kölcsönhatásainak sajátosságait tárják fel. Valóban számos kutatást végeztek már nyelvészek e téren, s eredményeik kimutatták, hogy a kultúra (Kövecses–Benczes 2010, 46) és a tapasztalatok (Lengyel 2011, 11), amelyek magukba foglalják az élményeket (Márku 2012, 245), valamint az érzelmeket (Grabovac 2015, 172-174), fontos szerepet játszanak a szavak előhívásánál, de elsősorban a fogalmi kategorizáció kialakulásában nyelvtől függően.

Tapasztalatok

„Az egyén egy szó jelentését elsősorban azáltal ismeri fel, hogy a mondatokat, amelyekben a kérdéses szó előfordul, egybeveti, szembesíti a szituációkkal, amelyekre azok utalnak. A szó jelentését az »összefüggésből«, a felidézett szituációk ismeretében, egyéni tapasztalata alapján határozza meg, ill. teszi pontosabbá” – fogalmaz Telegdi, valamint hozzáadja, hogy „a világ, amelyet gondolunk, már keresztülment nyelvünk formai munkáján” (Telegdi 1979, 229-231, idézi Oláh 2006, 289). Ezt az álláspontot két évszázaddal korábban W. von Humboldt, majd később Sapir és Benveniste is támogatta, miszerint minden nyelv egyedi világszemléletet hordoz, amely sajátos keretet ad az azt beszélő népnek. A nyelv ezen köréből csak úgy léphetünk ki, ha egy másik nyelv megtanulásával egy új világszemléletet is elsajátítunk. E nyelvészek szerint minden nyelv saját módján szervezi a külvilágot, és ez jelentős hatással van az adott nép kultúrájára (Havas n. d.). Erre támaszkodik a Sapir-Whorf-hipotézis, a nyelvi relativitás elmélete is, melynek gyengébb változata szerint a nyelv befolyásolja a gondolkodást³

³ Példa rá a nyelvtani nem, amely képes befolyásolni a tárgyakról alkotott mentális reprezentációinkat, amelyek gondolkodásunk részét képezik. Ezek szerint, amennyiben egy főnév hímnemű vagy nőnemű, a vele megnevezett dolgot olyan tulajdonságokkal jellemzik, melyek a férfi, illetve női sztereotípiákhoz köthetők. Benczes–Kövecses (2010, 37) a következő példát hozza fel: „A kulcs szó például a németben hímnemű, míg a spanyolban nőnemű. A németül beszélők olyan tulajdonságokkal jellemezték a kulcsot, mint kemény, nehéz, fém, fogazott vagy hasznos, míg a spanyolul beszélők olyan jelzőket használtak, mint fényes, kicsi, csillogó, pici, bonyolult.”

(Kövecses–Benczes 2010, 36-37; Telegdi 1979, 230). Telegdi előbbi kijelentésére kapcsolódva említhetjük, hogy a szó elsajátításának módja határozza meg azt, melyik kommunikációs helyzetben lesz használatos. Ebben az esetben ez a folyamat az adott szó tárolására is kihatással van (Volterra–Teaschner 1978, 318, idézi Navracsics 2018, 11). Maga a *megnevezés* azt jelenti, hogy egy mentális képet szavakba öntünk. Azt pedig, hogy milyen nyelven tesszük, attól függ, hogy emlékezetünk mely szavakat hívja elő.

Sémák és konkrét képzeletek

A kognitivizmus szerint a nyelvre nem lehet különálló rendszerként tekinteni, hanem figyelembe kell venni a társadalmi és kulturális kölcsönhatásokat is, amelyek meghatározzák a nyelv használatát és működését. Így tehát a nyelvet az ember megismerési képességei és folyamatai formálják. Az emberek kétféleképpen rendezik a tapasztalataikat és az általuk ismert dolgokat: sémákon keresztül és konkrét képzeletekkel (Bańcerowski 2003, 196). A sémák olyan elvont (absztrakt), általánosított mentális képek, amelyek segítenek gyorsan kategorizálni a dolgokat anélkül, hogy minden részletre odafigyelnénk. Ha azt halljuk, hogy *szék*, akkor nem egy konkrét széket képzelünk el, hanem egy általános képet alkotunk róla, aminek négy lába van, és rá lehet ülni. Nem gondolunk arra, hogy milyen színű vagy milyen anyagból készült. A sémák azért hasznosak, mert segítenek gyorsan felismerni és kategorizálni a dolgokat anélkül, hogy minden apró részletre figyelni kellene. Ennek ellentéte a konkrét képzet, amely részletesebb mentális képet alkot. Ebben az esetben egy konkrét tárgyat képzelünk el, mint például a *szék* esetében a kedvenc székünket, amely a nappaliban helyezkedik el. Ilyenkor pontosan látjuk a színét, anyagát, formáját, valamint esetleg még azt is, milyen érzés leülni rá.

Tárolás és aktiváció

Amikor egy szót hallunk vagy olvasunk, az agyunk nem csupán a szót tárolja, hanem egy olyan mentális képet vagy fogalmat is létrehoz, amely az adott szó jelentésével és kontextusával kapcsolatos. Amennyiben egy megadott kontextus nélkül vagyunk kitéve egy szónak (például: *asztal*), saját magunk alkotunk egy kontextust és képzeljük el azt (Rosch 1978, 42). Ez a szó lehet tehát egy konkrét tárgy, egy esemény vagy egy absztrakt fogalom. A fogalmi reprezentáció segít abban, hogy gyorsan és hatékonyan értelmezzük és használjuk az információkat, valamint hogy kapcsolatokat hozzunk létre különböző fogalmak között.

A kétnyelvűek esetében, amennyiben a második nyelvüket később sajátították el, és a közeg is nagymértékben eltér az első nyelvüktől, akkor más mentális reprezentációkat rendelnek a lexikai elemekhez (Forgács 2003, 35–36). Kroll–Stewart (1994, 150) szerint a kétnyelvűek esetében, amennyiben a második nyelvet kevésbé tudják, annak lexikona gyengébben kötődik a fogalmi reprezentációhoz, viszont erősebb kapcsolatban áll az első nyelv lexikonjával, ami által jut el a fogalmi reprezentáció szintjéhez. „Amint a nyelvtudás tökéletesedik, úgy lesz egyre direktebb a kapcsolat a szó és a jelentés között, és úgy lesz egyre kevésbé szükség az első nyelvre mint közvetítő nyelvre” (Navracics 2018, 17). Az újabban EGG-vel végzett kísérletek, melyek a kétnyelvű egyének két nyelvének aktivációjának gyorsaságát mérték, kimutatták, hogy a késői kétnyelvűeknél a kognitív feldolgozás 200 milliszekundummal több időt igényel a korai kétnyelvűek kognitív feldolgozásánál (Navracics 2018, 23). Hasonló következtetésre jutott Grabovac (2015, 174–175), ugyanis kísérleténél a második nyelven való nyelvi feldolgozás lassúbb volt az első nyelv feldolgozásánál (a késői kétnyelvűek esetében). Továbbá arra is fény derült, hogy a negatív töltésű szavak a válaszadást nagyobb mértékben lassítják, mint a pozitívak.⁴

Érzelem

Marcos (1976, 554) arra a következtetésre jutott, hogy az alárendelt kétnyelvűeknél, akik a második nyelvet az első nyelvre építve tanulták, egy bizonyos érzelmi távolságtartás figyelhető meg a második nyelven. Ez az affektív, avagy érzelmi leválás azzal magyarázható, hogy a második nyelven használt szavak kevesebb érzelmi jelentést hordoznak. Ennek oka az lenne, hogy amikor ezeket a szavakat megtanulták, kevésbé voltak érzelmileg meghatározóak az élmények, mint amikor az anyanyelvüket sajátították el (Grabovac 2015, 172). Ez a magyarázat összhangban áll a pszichoanalitikus elmélettel, amely szerint a tapasztalatok és a tudatalatti vágyak a szavakhoz kötődnek, amikor kimondjuk őket (Marcos 1976, 553). Ezt Pavlenko (2008, 156) is alátámasztja kijelentésével, szerinte a szavakhoz kapcsolódó emlékek és tapasztalatok teszik azokat érzelmileg színessé. Amikor viszont színre lép a nyelvi korlát (a második [vagy idegen] nyelvhez kapcsolható érzelmi leválás), a második (idegen) nyelv használatakor az objektívebb döntéshozatal dominál. Azonban minél jártasabb az egyén a második nyelv használatában, annál jobban hasonlít az első nyelv érzelmi világára (Costa et al. 2014, 237).

⁴ A szavak magukban nem tartalmaznak érzelmeket, hanem a szavak hallatán, egyéntől függően, felidéződnek tapasztalatok és élmények, melyek pozitív vagy negatív érzelmeket tárolnak.

Eleanor Rosch prototípus-elmélete

A klasszikus kategorizáció elmélet megszületése Arisztotelészhez vezethető vissza, aki szerint a dolgokat szükséges és elégséges feltételek mentén csoportosítjuk. Ez azt jelenti, hogy egy dolog vagy egy csoportba (kategóriába) tartozik, vagy nem (Taylor 1991, 21). A kategóriákat pedig komponensekkel definiálják, így a FÉRFI kategória komponensei az *+ember*, *+felnőtt*, *+hímnemű*, míg a NŐ kategóriáé az *+ember*, *+felnőtt*, *-hímnemű*. Az elmélet célja az, hogy segítsen jobban megérteni a világot, hogy a kategóriák világos és egyértelmű határokkal bírnak, amelyeket nem lehet átlépni (Rosch 1975, 193; Kövecses–Benczes 2010, 26–28). A valós életben a mindennapi megismerés során viszont gyakran tapasztaljuk, hogy nem így kategorizálunk. Így a klasszikus megközelítést a prototípus-elmélet⁵ követte, amely azt állítja, hogy a kategóriák egyenlőtlen tagokból állnak, amelyek közül egyes tagok jobban reprezentálják a kategóriát, mások viszont kevésbé. „A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző” (Tolcsvai Nagy 2001, 7). Egy igen elterjedt példa a JÁTÉK kategóriája, melynek nem minden tagja rendelkezik egyforma státusszal: a labdajátékok jobb példának bizonyulnak a sakkipartikkal szemben (Kövecses–Benczes 2010, 29). Itt ugyanis fellép a családi hasonlóság elve,⁶ miszerint a dolgok, amiket egy kategóriába sorolunk, nem mindig osztoznak pontosan ugyanazokon a tulajdonságokon, de átfedések a tulajdonságban mindegyiknél fennállnak (vö. Pompa 1967, 63; Bátori 2000, 16–17; Kövecses–Benczes 2010, 28). Így tehát azt a klasszikus elmélet alatti pontot, amely a kategóriák pontos körülhatárolhatóságára támaszkodik, megcáfolja a kategorizációról született újabb nézet, miszerint a kategóriák folyamatosan bővíthetnek, újabb tagokkal módosulhatnak (avagy régi tagok tűnhetnek el), mert a kategóriák határai nem merevek (Rosch 1978, 35; Kövecses–Benczes 2010, 29).

A második pont alatti következtetést is újabb felfogás cserélt le. A prototípus-elmélet szerint a kategória nem minden egyes tagja bír ugyanolyan státusszal, azaz nem egyformán fontosak. A kategóriának tehát vannak jobb és kevésbé jó képviselői, más szóval egy kategórián belül vannak prototipikus és kevésbé prototipikus tagok. A prototípus voltaképp a legjobban képviselő példája egy

⁵ Maga a prototípus-elmélet Eleanor Rosch nevéhez fűződik, akinek kutatásai a kognitív tudományok területén forradalmi változást hoztak. A prototípus-elmélet bekerülését az irodalomba Rosch és munkatársainak egy sor tanulmánya tette lehetővé az 1970-es években (Tolcsvai Nagy 2001, 5–6; Hampton 2006, 79–83; Evans 2007, 127; Yalçınkaya–Gökmen 2022). Kutatásaira többen hivatkoztak; e dolgozat is az ő elméletén alapszik.

⁶ Wittgensteintől ered.

meghatározott kategóriának (Rosch 1973, 143, 1978, 37; Cruse 1986, 22; Barslouw 1991, 2; Kövecses–Benczes 2010, 32). A prototípusok kultúrafüggőek, így különböző nyelvterületeken eltérő példák képviselik a legjobban az egyes kategóriákat. A MADÁR kategória-prototípus példái Magyarországon és Törökországban egyaránt a *galamb* és a *veréb*. Eleanor Rosch amerikai egyetemistákkal végzett kutatásai szerint a MADÁR kategória legjobb képviselője a *vörösbecs*, ezt pedig a *veréb* követi, mely szintén fontos helyet foglal el a kategórián belül (Rosch 1975, 232; Gósy 2000, 126; Tolcsvai Nagy 2001, 9–10; Yalçinkaya–Gökmen 2022).⁷ Rosch és munkatársai a munkáikban gyakran arra utalnak, hogy a kategória legjobb példája a már említett prototípus. Azonban hamar világossá vált, hogy a prototípust inkább egy általános fogalomként kellene értelmezni, mely a kategória tagjainak egymáshoz való hasonlóságából és a nem tagoktól való különbségeiből áll: a bútorokra lehet ülni, alkalmasak alvásra, használhatók tárolásra, vagy akár felületet biztosíthatnak különböző tárgyak számára. Viszont egy olyan bútor, amely mindezeket a funkciókat ellátja, nem feltétlenül lenne prototipikus. A prototípusok tehát a hasonló tárgyak csoportjainak középpontjai. Itt említésre kerül az úgynevezett *térbeli metafora* (*spatial metaphor*), ami arra utal, hogy a kategóriák tagjai mintha egy térben lennének elhelyezve, és a prototípus lenne ennek a térnek a középpontja (mint már korábban említettem). A többi tag pedig a prototípus körül helyezkedik el, attól függően, mennyire hasonlítanak hozzá. A hasonlóságon alapuló kategóriák tehát egyfajta *hasonlósági térben* (*similarity space*) képzelhetők el, ahol a kategóriák közötti átmenetek nem mindig élesek (Hampton 2006, 80).

Az említett csoportok különböző szinteken helyezkednek el, más szóval, az emberi fogalmi hierarchiák szintekre oszthatók. Itt horizontális és vertikális viszonyokról beszélhetünk. Horizontális szinten helyezkedik el egymáshoz képest például a SZÉK és az ASZTAL kategória, míg a BÚTOR és az ASZTAL vertikális viszonyban állnak, ugyanis a BÚTOR egy „magasabb” kategóriát képvisel az ASZTAL kategóriával szemben. Rosch három „magassági”, avagy „vertikális” szintet különböztet meg: fölérendelt szintet (*superordinate categories*), alapszintet (*basic level categories*) és alárendelt szintet (*subordinate categories*) (Rosch et al. 1976, 385). Az alapszint (más néven akár „középső” szint) tartalmazza a legtöbb információt, és egyben a legáltalánosabb kategóriaszint, ahol a legtöbb közös jellemző található a csoport tagjai között (Lakoff 1987, 13). Ez az a szint, amelynek tagjait a legtöbbször használjuk és a leggyakrabban fordulnak elő a

⁷ A prototípus kultúrafüggő, egyben az adott kontextus is befolyásolja őt, hangsúlyozza Rosch a munkáiban. Így tehát amennyiben nálunk az *alma*, a Közel-Keleten és Észak-Afrikában a *datolya* számít prototipikus gyümölcsnek.

nyelvben – ezt többek között Rosch empirikus munkái is alátámasztják (Rosch 1976; Kövecses–Benczes 2010, 42–43). Ami még érdekes, hogy ezek általában a legrövidebb szavaink is egyben. A gyermek éppen ezért ezt a szintet sajátítja el a legkorábban (Brown 1958). Például a SZÉK vagy AUTÓ egy alapvető kategória, mert a legtöbb szék és autó hasonló formájú, hasonló funkcióval bír, valamint hasonló módon használjuk őket. Mint már említettem, legtöbbször az alapszintű kategóriák jutnak az ember eszébe legelőször. „Ha megpillantunk egy kutyát a kertben, sokkal valószínűbb, hogy azt fogjuk mondani, *Kutya van a kertben*, mintsem azt, hogy *Emlős van a kertben*, vagy *Németjuhász-keverék van a kertben*” (Kövecses–Benczes 2010, 43; Cruse 1986, 79). Brown (1958, 14), akinek megfigyelése szerint egy tárgynak több neve lehet, amely a kategorizálás szintje szerint változik, egy hasonló példával áll elő. Például egy tízcentes lehet *pénz*, *fém tárgy*, vagy *1952-es tízcentes*, de az alapvető megnevezésként a *tízcentes* érződik a legvalószínűbbnak. Ugyanez igaz a kutyára is, amely lehet *élőlény* vagy *boxer*, de az „alapszintű” név mégis a *kutya* (Lakoff 1987, 31). Ennek oka akár a módszer is lehet, amellyel tanítottak minket kiskorunkban. A fölérendelt szint tagjainak kevesebb közös jellemzőjük van. Itt találhatók például a BŰTOR vagy a JÁRMŰ kategóriák, amelyek sok különböző típust foglalnak magukba, de a tagok nem hasonlítanak annyira egymásra (például egy ágy és egy szék nagyon különbözik, bár mindkettő a BŰTOR kategóriába sorolandó). A fölérendelt kategória tagjai gyakran megszámlálhatatlanok (RUHÁZAT, LÁBBELI), vagy absztrakt kifejezések (ÉRZÉS). Az alárendelt kategóriák viszont már sokkal specifikusabbak. Például a KONYHAI SZÉK vagy SPORTAUTÓ. Az alárendelt kategóriák tagjai nagyon hasonlóak egymáshoz, de sok tulajdonságukat megosztják az alapvető kategóriákkal (a konyhai szék ugyanúgy egy szék, mint más székek, de van néhány egyedi jellemzője). A hierarchiák létrejöttéért a kognitív és a kulturális tényezők egyaránt felelősek (Brown 1958, 17; Kövecses–Benczes 2010, 41). Kövecses és Benczes (2010, 47) munkájából az alapvető kategorizációban fennálló eltérésekkel kapcsolatos írásból idézek, amely az átlagember és a szakember közötti kategorizáció különbségét tükrözi:

Először is figyelembe kell vennünk, hogy a FA csak a városi kultúrákban számít alapszintű kategóriának. Ha a természettel szorosabb összhangban élő embereket megkérjük, hogy azonosítsák be a környezetükben található dolgokat, akkor automatikusan olyan alapneveket mondanak, mint tölgy, bükk, akác stb. A városi létből adódóan tehát ez esetben nem használjuk ki maximálisan kognitív képességeinket: a legtöbb városlakónak majdnemhogy egyformának tűnik minden egyes fa, ha észlelik is a köztük lévő különbségeket, nem tudják a nevüket. Vagyis a kategorizációhoz szükséges kognitív képességek kihasználatlansága

magyarázatot adhat az emberi kategorizációban rejlő különbségekre. [...] A lótenyésztők például különböző fajtájú lovakat képesek megkülönböztetni azon a szinten, ahol a legtöbb ember csak egy egyszerű „lovat” lát. Az ilyen esetben pont a fordítottja történik az előbbiekhöz képest: a kategorizációhoz szükséges kognitív képességek ugyanis maximálisan kihasználásra kerülnek. Ez a jelenség igen gyakori a különböző szubkultúrákban, például a sielők, a vitorlázók vagy a lótenyésztők körében, akik képesek többféle havat, szelet vagy lovat megkülönböztetni. Életükben az alárendelt szint (sokszor meg sem nevezett) kategória akkora szereppel bírnak, hogy alapszintű kategóriákká lépnek elő (Kövecses-Benczes 2010, 41).

Asszociáció

A szóasszociációs vizsgálatok segítségével próbálunk választ nyerni arra a kérdésre, hogyan működik az emberi agy a szavak felidézésekor. Az ilyen típusú tesztelésekkel szerzett eredményeket kvantitatív és kvalitatív módon is lehet elemezni. Kvantitatív lenne a hívószóra aktivált asszociációk számának összevetése, míg azok szerkezetének részletes elemzése a kvalitatív módszer alkalmas. Vizsgálható az is, hogy milyen kapcsolatban állnak az előhívott szavak egymással, valamint a hívószóval (hangzási, szerkezeti, alá- vagy fölérendeltségi szintű viszonyokban állnak-e).

Amikor szavakat vagy emlékeket hívunk elő, az agyi idegsejtek közötti összeköttetések aktiválódnak. Ez azt jelenti, hogy ha egy szót látunk vagy hallunk, az aktiválhatja a hozzá kapcsolódó más szavakat is (Libárdi 2017, 47). A pókháló-elmélet szerint ugyanis, amelyet a mentális lexikon körülírására használnak, a lexikai egységek *e térkép analógiájának* (Gósy 2000, 221) csomópontjain helyezkednek el, közöttük pedig multidimenzionális összeköttetések vannak, amelyek részben lingvisztikai, részben használatnyelvészeti tartalmúak (Lengyel 2012, 15; Aitchison 2012, 10). Az viszont, hogy melyik szó melyikkel áll közvetlen vagy közvetett összeköttetésben, sok tényezőtől függ. Lengyel Zsolt (2011, 11) a következőket írja: „Az egyéni szókincs leginkább a nem lingvisztikai jellegű tényezők mentén mutat fel különbségeket: az életkort, biológiai nemet és a szakterületi műveltséget szokták vízvázlasztóknak tekinteni.”⁸

A mindennapi kommunikációban a tárolt lexikai egységek, azaz a szavak mindig valamilyen kontextusban fordulnak elő. „Egyes kutatók szerint azért vagyunk képesek asszociációkra, mert az anyanyelv-elsajátítás során monda-

⁸ Bővebben erről a *Tapasztalatok* alcím alatt.

tokat hallunk, s ezek izolálása révén építjük ki mentális lexikonunkat” – írja Neuberger (2014, 53) Miller és Johnson-Laid (1976) *Language and Perception* című munkájára támaszkodva. A szóasszociációs vizsgálatok során viszont az embereknek különálló szavakat kell felidézniük anélkül, hogy azok szövegkörnyezetbe lennének ágyazva. Ez új szituációt jelent számukra, így az ilyen kísérletek eredményei jól mutatják, hogyan van megszervezve a mentális lexikon az agyban (Libárdi 2017, 47; Neuberger 2013, 9). A többválaszos szabad szóasszociációs vizsgálatokra kapott asszociációk több tényezőtől függhetnek. A vizsgálatban részt vevő szókincs nagysága, tapasztalatai, lelkiállapota, tudása mellett akár a látott vagy hallott szó szófaja, összetettsége és szótagszáma is befolyásolhatja az eredményt (Gósy 2000, 147). Amennyiben például szófaji megkötés nélküli szóasszociációról van szó, a főnevek aktiválódnak a legjobban (50–60%), majd őket az igék követik (15–20%), végül más szófajok, mint a melléknevek, módosítószók, határozószók és számnevek (Libárdi 2017, 49; Gósy 2000, 145).⁹ A tárolási mechanizmusokat tehát több tényező befolyásolja: a nyelvelsajátítás módja, a szó gyakorisága, hangzása, de a szófaja is, s mindemellett a kísérlet közbeni esetleges szorongás is hatással lehet az eredményekre (Navracsics 2009, 219; Libárdi 2017, 49). De mint már említettem, az eredmények többek között erősen egyénfüggőek. Ezt Libárdi (2017, 48) is alátámasztja: „Az aktivált szavak minősége és mennyisége között egyéni különbségek tapasztalhatók. Az aktiválás bizonyos reakcióidő alatt zajlik, melyhez a beszélő valamilyen szóasszociációs stratégiát választ.” Különböző stratégiákra figyeltek fel korábbi kutatások, amelyeket a szóasszociációs vizsgálatokban résztvevők használtak. Ilyenek például a fonetikai (hangzásbeli hasonlóság: *darázs* – *varázs* – *parázs* – *garázs*; *mókus* – *mókás* – *mokkás*), szemantikai (*málna* – *medve* – *mókus*) és grammatikai (*mondat* – *mondja*) (Gósy 2000, 142–147).

Metodológia¹⁰

A kutatás a vajdasági magyar ajkú diákok szóasszociációs válaszait vizsgálta kvalitatív módszerrel. A kutatás során olyan vajdasági iskolákat választottunk, ahol magyar anyanyelvű, magyar nyelven tanuló (magyar osztályba járó), kétnyelvű diákok tanulnak, mivel célunk az volt, hogy részletesen elemezzük a kétnyelvűség hatását az asszociációs mintázatokra. A kutatás helyszínei közé

⁹ Ezekben az esetekben kategóriamegőrzésről beszélhetünk, amely azt jelenti, hogy „a válasszó a hívószóval azonos szófaji kategóriához tartozik” (Lengyel 2012, 20).

¹⁰ Az így gyűjtött adatokat korábban kvantitatív módszerekkel is elemeztük, és ennek eredményeit a 22. VMTDK-n mutattuk be.

tartozott a nagyikikindai Fejős Klára Általános Iskola (5–8. osztály), az újvidéki Petőfi Sándor Általános Iskola (5–8. osztály), az újvidéki Svetozar Marković Gimnázium (1–3. osztály), valamint a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetség-gondozó Gimnázium (1–4. osztály). A különböző földrajzi helyszínek és eltérő nyelvi környezetek (szórvány vagy tömb) lehetővé tették, hogy összehasonlítsuk a vajdasági magyar ajkú diákok nyelvi hozzáállását, valamint az asszociációik előfordulásának regionális különbségeit.

Iskola	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály	összesen
Fejős Klára Általános Iskola	5 (3 nő, 2 férfi)	4 (3 nő, 1 férfi)	4 (2 nő, 2 férfi)	7 (4 nő, 3 férfi)	20 (12 nő, 8 férfi)
Petőfi Sándor Általános Iskola	21 (8 nő, 13 férfi)	14 (10 nő, 4 férfi)	10 (6 nő, 4 férfi)	16 (7 nő, 9 férfi)	61 (31 nő, 30 férfi)

1. táblázat. A kísérletben részt vevő általános iskolások száma

Iskola	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	összesen
Kosztolányi Dezső Tehetség-gondozó Gimnázium	12 (7 nő, 5 férfi)	17 (15 nő, 2 férfi)	13 (10 nő, 3 férfi)	7 (7 nő, 0 férfi)	49 (39 nő, 10 férfi)
Svetozar Marković Gimnázium	13 (9 nő, 4 férfi)	8 (6 nő, 2 férfi)	11 (5 nő, 6 férfi)		32 (20 nő, 12 férfi) ¹¹

2. táblázat. A kísérletben részt vevő középiskolások száma

A kutatásban résztvevők átlagéletkora 14,5 év (11 és 19 között). Elsősorban egy kérdőívet töltöttek ki, amely a következő adatokra tért ki: kor, nem, iskola neve és székhelye, állandó lakhely, évfolyam, valamint saját megítélésük szerint, mennyire tudnak magyarul és szerbül. A hét pontból álló skálán egy számot kellett bekarikázniuk (1 – egyáltalán nem, 7 – kitűnően). Ezzel mértük le a későbbiekben az alanyok nyelvtudását. A nyelvtudásuk átlagértéke, ami a magyar nyelvet illeti, 6,31 (nagyikikindai Fejős Klára Á. I.: 5,85; újvidéki Petőfi Sándor Á. I.: 5,92; szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetség-gondozó Gimnázium).

¹¹ Két adatközlő azt állította, hogy semleges nemű, annak ellenére, hogy a nemre vonatkozó kérdésnél ez nem szerepelt a választható elemek között.

um: 6,75; újvidéki Svetožar Marković Gimnázium: 6,65), a szerb nyelv esetében ez 4,74 (nagykikindai Fejős Klára Á. I.: 4,65; újvidéki Petőfi Sándor Á. I.: 5,06; szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium: 4,01; újvidéki Svetožar Marković Gimnázium: 5,15). A kritériumunk¹² szerint 19 alany minősül teljes/egyszintű kétnyelvűnek, ugyanis a magyar és a szerb nyelvet azonos szinten tudják (ugyanazt a számot karikázták be a két nyelvnél).¹³ Ezek az alanyok nyelvtudási szintjének átlaga: magyar nyelv 6,31, szerb nyelv 6,31. Azok az adatközlők esetében pedig, akik a két nyelvet különböző szinten beszélnek: magyar nyelv 6,29, szerb nyelv 4,54.

Adatgyűjtési folyamat

A kísérletben a kutatási alanyok felváltva magyar (anyanyelvű) és szerb (környezetnyelvű) kivetített szavakat láttak, majd az azokra kapott asszociációkat lejegyezték (a kivetített magyar szavakra magyarul, a kivetített szerb szavakra szerbül). A kísérletnek két fázisa volt. Az első fázisban szereplő magyar és szerb szavaknak a második fázisban a szerb, illetve magyar fordításukat vetítettük ki, így ugyanazokra a fogalmakra gyűjtöttünk asszociációkat mindkét nyelven. Az adatközlőknek minden kivetített szóhoz 25 másodperc állt rendelkezésükre. Ezzel megakadályoztuk, hogy idejük legyen hosszabban elgondolkodni további szavakon. Így elértük, hogy valódi asszociációkat kaptunk, tehát csak azokat a szavakat jegyezték fel az alanyok, amelyek legelőször az eszükbe jutottak a kivetített fogalmak láttán. A kísérletben 12 szót használtunk, 6 magyar (*tudomány, hajó, labda, nyúl, zene, templom*) és ugyanannyi szerb szót, amelyek valójában a magyar szavak szerb megfelelői (*nauka, brod, lopta, zec, muzika, crkva*).

¹² Esetünkben magyar családokból származó diákok az alanyok, akik magyar nyelven végezték az általános és középiskolát. A Vajdaságban ez azt jelenti, hogy magyar az anyanyelvük (akadnak természetesen kivételek, de a többséget mégis magyarajkúak teszik ki). Bloomfield definíciója óta újabb felfogások születtek a kétnyelvűség fogalmáról. Weinreich (1968, 1) és Mackey (1970, 555) szerint a bilingvális személyek két nyelvet váltakozva használnak. Ezek a felfogások (vö. Hoffmann 1991, 15–16) viszont annyira sok variációt engednek meg a kétnyelvűség meghatározásában, hogy a mi esetünkben ezek voltaképp használhatatlanok. Bár Bloomfield definíciója régi és talán ellentmondásos (mivel tökéletes szintet követel meg, miközben maga Bloomfield is azt állítja, hogy nincs tökéletes nyelvelsajátítás), kutatásunkban sokkal használhatóbbnak találjuk. Ha a környezet nyelve ugyanolyan szinten van, mint az anyanyelv, akkor egyszintű kétnyelvű alanyokról van szó, és ezeknél ki tudunk mutatni statisztikai hatásokat. Az új definíciók szerint gyakorlatilag minden alanyunk kétnyelvű volna (vö. Weinreich 1968, 1; Mackey 1970, 555), és így nem tudnánk semmit mondani róluk statisztikai eszközökkel, holott egyértelműen vannak különbségek a különböző nyelvtípusok (anyanyelv, környezetnyelv) tekintetében, amint azt már előző kutatásunkban ki is mutattuk (Juszkán 2023).

¹³ Egy adatközlő mind a két nyelvnél az egyes számot karikázta be, azonban látszólag a feladatokat megértette, asszociációkat is tudott írni. Ezek alapján úgy tartjuk, hogy nem tudta felmérni a nyelvi szintjét, ezért nem számítottuk a kétnyelvűek kategóriájába.

A kísérlet első fázisában 3 magyar és 3 szerb szót vetítettünk ki. A második fázisban pedig ugyancsak 3 magyar és 3 szerb szót, azzal, hogy ezek megjelenésére egy sorrendet határoztunk meg. Az első fázisban a fogalmak a következő sorrendben jelentek meg: *tudomány, brod, labda, zec, zene, crkva*. A második fázisban pedig az első fázis szavainak szerb, ill. magyar megfelelői szerepeltek a következő sorrendben: *hajó, nauka, nyúl, lopta, templom, muzika*. A két fázist egy, az adatközlők általi lapfordítás választotta el azzal a szándékkal, hogy kizárjuk annak a lehetőségét, hogy az adatközlőink egyszerűen visszanézzék az előzőleg leírt asszociációkat és azokat fordítsák le. Ezt a kísérletet két módon hajtottuk végre, két prezentációval. Bár ugyanazok a fogalmak szerepeltek mindkettőnél, a sorrend mégis különbözött. Az első prezentáció így nézett ki: *tudomány, brod, labda, zec, zene, crkva*, LAP FORDÍTÁSA, *hajó, nauka, nyúl, lopta, templom, muzika*. A második prezentáció pedig a következőképpen: *muzika, templom, lopta, nyúl, nauka, hajó*, LAP FORDÍTÁSA, *crkva, zene, zec, labda, brod, tudomány*. Az első prezentációval a kísérletet a nagyikikindai Fejős Klára Á. I. 5. és 7. osztályos, az újvidéki Petőfi Sándor Á. I. 6. és 8. osztályos, a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium 1. és 3. osztályos, valamint az újvidéki Svetozar Marković Gimnázium 2. osztályos diákjaival végeztük el. A második prezentációt pedig a nagyikikindai Fejős Klára Á. I. 6. és 8. osztályos, az újvidéki Petőfi Sándor Á. I. 5. és 7. osztályos, a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium 2. és 4. osztályos, valamint az újvidéki Svetozar Marković Gimnázium 1. és 3. osztályos diákjainak vetítettük ki. Ezzel, hogy megfordítottuk a sorrendet, ami által minden fogalom valakiknél az egyik nyelven fordult elő először, másoknál pedig a másik nyelven, kizártuk annak a lehetőségét, hogy az eredményekre kihatással lett volna az, hogy milyen nyelven látták először az adott fogalmakat.

Eszközök

A kutatás során szükségünk volt számítógépre, kivetítőre és egy USB-adathordozóra, amely tartalmazta az asszociációs teszt anyagát. A diákoknak A4-es papírlapokat biztosítottunk, amelyeken egy kérdőív, valamint az asszociációk leírására szolgáló üres mezők szerepeltek.

Elemzési módszer

A szóasszociációkat kvalitatív szempontból vizsgáltuk, ami lehetőséget adott a résztvevők válaszainak részletes elemzésére, és arra, hogy mélyebben megértjük az anyanyelv és a környezetnyelv mentális lexikonban betöltött szerepét. Az

asszociációk ilyen kvalitatív elemzése nemcsak arra mutat rá, hogy a diákok hogyan asszociálnak egyik vagy másik nyelven, hanem arra is, hogy milyen típusú gondolati képek és érzelmi tartalmak társulnak az egyes nyelvekhez (esetünkben az anyanyelvhez [magyar] és a környezetnyelvhez [szerb]).

Adatok elemzése

A továbbiakban az eredményeket több aspektusból vizsgáljuk, a prototípus-elmélet alapköveire fektetve a hangsúlyt, illetve válaszokat keresve a dolgozat elején feltett kérdéseinkre, amelyek a következők:

- Az azonos jelentésű magyar és szerb hívószavakra a kísérleti alanyok milyen asszociációkat adnak, és ezek milyen mértékben azonosak vagy térnek el egymástól.
- Van-e különbség a főlérendelt, alapszintű, illetve alárendelt kategóriák számában.

A 15 leggyakoribb magyar és szerb asszociációk közötti megjegyzések és eltérések

Ez a fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyar és a szerb nyelvű hívószavakra a 15 leggyakrabban feljegyzett asszociációk között milyen mértékben szerepelnek azonosságok és különbségek. Akadnak-e azonos jelentésű asszociációk a két nyelven, illetve melyek azok az asszociációk, amelyek az egyik nyelvben előfordulnak, míg a másikban nem. Az alábbi táblázatok a kivetített szavakat mutatják be és az azokra kapott 15 leggyakrabban előforduló asszociációt csökkenő sorrendben. Az asszociációk előfordulásainak száma mellett a fogalmak szintjei szerepelnek, amelyek magyarázatáról és elemzéséről a későbbiekben esik szó. A következő oszlop pedig arról tudósít, hogy az adott asszociáció előfordul-e a másik nyelv listáján (V – van a szerbben/magyarban, N – nincs a szerbben/magyarban). Minden táblázat után rövid elemzések következnek.

sorszám	TUDOMÁNY	össz.	szint	van/ nincs a szerb- ben	NAUKA	össz.	szint	van/ nincs a magyar- ban
1.	BIOLÓGIA	163	2	V	FIZIKA	35	2	V
2.	FIZIKA	42	2	V	HEMIJA	28	2	V
3.	ISKOLA	38	2	V	BIOLOGIJA	20	2	V
4.	KÉMIA	38	2	V	ŠKOLA	20	2	V
5.	TANULÁS	27	2	V	MATEMA- TIKA	18	2	V
6.	KÍSÉRLET	25	2	V	KNJIGE	14	2	V
7.	MATEK	23	2	V	UČENJE	13	2	V
8.	TUDÓS	22	2	V	NAUČNICI	10	2	V
9.	EGYETEM	21	2	V	EKSPERI- MENT	9	2	V
10.	TUDÓSOK	18	2	V	ISTORIJA	7	2	N
11.	TUDÁS	16	2	V	ZNANJE	7	2	V
12.	OKOS	13	4	N	NIKOLA TESLA	7	3	N
13.	KÖNYVEK	12	2	V	ENGLESKI	6	2	N
14.	OKOSSÁG	11	2	N	GEOGRA- FIJA	6	2	N
15.	EMBER	8	1	N	FAKULTET	5	2	V

3. táblázat. A TUDOMÁNY és NAUKA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

A tanulmány és a nauka hívószavakra kapott 15 leggyakoribb asszociációt elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy 12 magyar asszociáció felel meg 11 szerb nyelvű asszociációnak, amelyeket a kísérleti alanyok generáltak (biológia – biologia, fizika – fizika, iskola – škola, kémia – hemija, tanulás – učenje, kísérlet – eksperiment, matek – matematika, tudós/tudósok – naučnici,¹⁴

¹⁴ Gyakran előfordul, hogy az egyik nyelvben az asszociációk egyes számúak, míg a másik nyelvben többes számúak. Ez a párosítás szempontjából nem jelentős, illetve az is előfordulhat, hogy a szerb nyelvben pluralia tantumról van szó (pl. slušalice 'fülhallgató'), ami azt jelenti, hogy ezek az asszociációk csak többes számban léteznek.

egyetem – fakultet, tudás – znanje, könyvek – knjige). Azok az asszociációk, amelyek a magyarban szerepelnek, de a szerbben nem, a következők: okos, okosság, ember. A szerb asszociációk közül a következők nem fordulnak elő a magyar nyelvű asszociációk listáján: istorija ('történelem'), Nikola Tesla, engleski ('angol'), geografija ('földrajz').

sorszám	HAJÓ	össz.	szint	van/nincs a szerbben	BROD	össz.	szint	van/nincs a magyarban
1.	TENGER	79	2	V	VODA	63	2	V
2.	VÍZ	76	2	V	MORE	56	2	V
3.	TITANIC	28	3	V	OKEAN	21	2	V
4.	KALÓZ	27	2	V	RIBE	17	2	V
5.	ÓCEÁN	25	2	V	DRVO	15	2	V
6.	FOLYÓ	23	2	V	KAPETAN	15	2	V
7.	UTAZÁS	19	2	N	JEZERO	13	2	N
8.	KAPITÁNY	18	2	V	REKA	11	2	V
9.	VITORLA	17	2	N	TITANIC ¹⁵	11	2	V
10.	ÉLMÉNY	15	2	N	LETO	10	2	V
11.	FA	13	2	V	VELIKI	10	4	V
12.	NAGY	13	4	V	LJUDI	9	2	N
13.	HULLÁM	13	2	N	LEP	8	4	N
14.	HAL	12	2	V	GUSARI	8	2	V
15.	NYÁR	11	2	V	PIRATI	6	2	V

4. táblázat. A HAJÓ és a BROD hívószavakra kapott 15 legtöbbszór előforduló asszociáció

A hajó és a brod fogalmakra a leggyakrabban feljegyzett asszociációk arra a következtetésre juttatnak, hogy 11 magyar asszociáció felel meg 12 szerb nyelvű asszociációnak (tenger – more, víz – voda, Titanic – Titanic, kalóz – gusari/ pirati, óceán – okean, folyó – reka, kapitány – kapetan, fa – drvo, nagy – veliki,

¹⁵ A szerb helyesírás szerint K-val kell írni. Ez arra utal, hogy bár a hívószó szerb volt, az asszociáció specifikussága miatt mégis a nemzetközi írásformát helyezte előnybe.

hal – ribe, nyár – leto). A magyar kalóz fogalomra két azonos jelentéssel bíró szinonimikus kapcsolatban álló szerb nyelvű asszociációt jegyeztek fel az adatközlők: gusari, pirati. Mint az előző fogalmaknál, itt is előfordulnak olyan asszociációk, amelyek csak a magyarban, vagy csak a szerbben fordulnak elő, ezek az utazás, vitorla, élmény, hullám, illetve a jezero ('tó'), ljudi ('emberek'), lep ('szép').

sorszám	LABDA	össz.	szint	van/ nincs a szerb- ben	LOPTA	össz.	szint	van/ nincs a magyar- ban
1.	FOCI	84	2	V	FUDBAL	73	2	V
2.	JÁTÉK	58	1	V	KOŠARKA	52	2	V
3.	KOSÁRLABDA	47	2	V	IGRA	35	1	V
4.	GYEREKEK	34	2	V	ODBOJKA	32	2	V
5.	RÖPLABDA	32	2	V	DECA	29	2	V
6.	PÖTTYÖS	29	4	N	OKRUGLO	17	4	V
7.	KEREK	18	4	V	SPORT	17	2	V
8.	SPORT	18	2	V	CRVENA	15	4	V
9.	PIROS	17	4	V	IGRANJE	14	2	V
10.	BARÁTOK	15	2	V	DETE	11	2	N
11.	JÁTSZÁS	15	2	V	IGRAČKA	10	1	V
12.	KÉZILABDA	13	2	V	IGRALIŠTE	10	2	N
13.	BOWLING	10	2	N	IGRATI	9	4	N
14.	EDZÉS	9	2	N	RUKOMET	8	2	V
15.	PATTOG	9	4	N	DRUGARI	7	2	V

5. táblázat. A LABDA és a LOPTA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

A labda és a lopta hívószavakra a 15 leggyakrabban generált asszociáció alapján az derült ki, hogy 11 magyar asszociáció felel meg 12 szerb nyelvű asszociációnak (foci – fudbal, játék – igra/igračka, kosárlabda – košarka, gyerekek – deca, röplabda – odbojka, kerek – okruglo, sport – sport, piros – crvena, barátok – drugari, játszás – igranje, kézilabda – rukomet). A szerbben két asszociáció felel meg a magyar játék asszociációnak: igra (mint szabályrendszer, pl. labda-játék) és igračka (mint játékszer, pl. Lego). A következő magyar asszociációk

nem fordulnak elő a szerb asszociációk listáján: pöttyös, bowling, edzés, pattog. A szerb asszociációk közül viszont a következők nem jelennek meg a magyar asszociációk listáján: dete ('gyerek'), igralište ('játsszótér'), igrati ('játsszani').

sorszám	NYÚL	össz.	szint	van/ nincs a szerbben	ZEC	össz.	szint	van/ nincs a magyar- ban
1.	HÚSVÉT	44	3	V	ŠARGAREPA	35	2	V
2.	ÁLLAT	40	1	V	ŽIVOTINJA	34	1	V
3.	FEHÉR	36	4	V	USKRS	32	3	V
4.	RÉPA	28	2	V	BELI	31	4	V
5.	PUHA	23	4	V	MALI	29	4	V
6.	ARANYOS	22	4	V	SLADAK	21	4	V
7.	CUKI	20	4	V	ŠUMA	20	2	V
8.	ERDŐ	20	2	V	UŠI	16	2	V
9.	FŰ	20	2	V	BRZ	16	4	V
10.	GYORS	20	4	V	BRZO	13	4	N
11.	KICSI	19	4	V	TRAVA	13	2	V
12.	TOJÁS	16	2	V	SKAČE	11	4	N
13.	UGRÁS	16	2	V	MEKAN	11	4	V
14.	FÜLEK	15	2	V	SKOK	10	2	V
15.	UGRÁLÁS	15	4	N	JAJA	9	2	V

6. táblázat. A NYÚL és a ZEC hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

A nyúl és a zec hívószavakra kapott 15 leggyakrabban előforduló asszociáció elemzése szerint 14 magyar asszociáció felel meg 13 szerb nyelvű asszociációnak (húsvét – uskrs, állat – životinja, fehér – beli, répa – šargarepa, puha – mekan, aranyos/cuki – sladak, erdő – šuma, fű – trava, gyors – brz, kicsi – mali, tojás – jaja, ugrás – skok, fülek – uši). Az adatközlők két olyan magyar nyelvű asszociációt jegyeztek fel, amely a szerb sladak fogalommal azonos jelentéssel bír: aranyos, cuke. Egy asszociáció szerepel a magyarban, de a szerbben nem: ugrálás. A szerb asszociációk közül a következők nem fordulnak elő a magyar nyelvű asszociációk listáján: brzo ('gyorsan'), skače ('ugrál').

sorszám	ZENE	össz.	szint	van/ nincs a szerb- ben	MUZIKA	össz.	szint	van/ nincs a magyar- ban
1.	HANGSZER	34	2	V	KLAVIR	23	2	V
2.	ZONGORA	27	2	V	GITARA	22	2	V
3.	TÁNC	25	2	V	INSTRU- MENTI	18	2	V
4.	GITÁR	20	2	V	ROCK	16	3	V
5.	HANG	17	2	V	PLES	15	2	V
6.	ÉNEK	16	2	V	POP	15	3	V
7.	BULI	15	2	V	VIOLINA	13	2	N
8.	MOZART	15	3	N	SLUŠATI	11	4	N
9.	FÜL- HALLGATÓ	14	2	V	PESME	10	2	V
10.	ROCK	14	3	V	SLUŠALICE	10	2	V
11.	DAL	13	2	V	NOTE	10	2	V
12.	KOTTA	12	2	V	ŽURKA	9	2	V
13.	HANGJE- GYEK	11	2	N	PESMA	9	2	V
14.	POP	10	3	V	SVIRANJE	8	2	N
15.	HALLGATÁS	9	2	N	MUZIČKA ŠKOLA	7	2	N

7. táblázat. A ZENE és a MUZIKA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

A leggyakrabban előforduló asszociációk elemzése alapján, amelyeket a zene és a muzika hívószóra generáltak az alanyok, arra a következtetésre jutottunk, hogy 12 magyar asszociáció felel meg 11 szerb nyelvű asszociációnak (hangszer – instrumenti, zongora – klavir, tánc – ples, gitár – gitara, hang/kotta – note, ének/dal – pesme, buli – žurka, fülhallgató – slušalice, rock – rock, pop – pop). Az adatközlők két olyan magyar nyelvű asszociációt jegyeztek fel, amelyek a szerb note fogalomnak felelnek meg; a szerb note fogalom a magyarban jelentheti a hang és a kotta fogalmakat is. Azok a magyar asszociációk, amelyek a magyarban szerepelnek, de a szerbben nem, a következők: Mozart, hallgatás, hangjegy.

A szerb asszociációk közül a következők nem fordulnak elő a magyar nyelvű asszociációk listáján: violina ('hegedű'), slušati ('hallgatni'), sviranje ('muzsikálás'), muzička škola ('zeneiskola').

sorszám	TEMPLOM	össz.	szint	van/ nincs a szerb- ben	CRKVA	össz.	szint	van/ nincs a magyar- ban
1.	PAP	67	2	V	BOG	37	2	V
2.	ISTEN	48	2	V	KRST	25	2	V
3.	KERESZT	42	2	V	POP	20	2	V
4.	MISE	40	2	N	MOLITVA	19	2	V
5.	HIT	33	2	V	ISUS	16	2	V
6.	JÉZUS	26	2	V	LJUDI	13	2	N
7.	VALLÁS	21	1	N	BELA	10	4	N
8.	IMA	18	2	V	VELIKA	10	4	N
9.	IMÁDKOZÁS	15	2	N	SVETI SAVA	9	3	N
10.	VASÁRNAP	14	3	V	KRŠTENJE	8	2	N
11.	HÍVŐK	11	2	N	NEDELJA	7	3	V
12.	BÉRMÁLKO- ZÁS	11	2	N	PRAVO- SLAVCI	5	3	N
13.	KERESZTÉNY	10	2	N	VERA	5	1	V
14.	ELSŐÁLDÓ- ZÁS	10	2	N	POPA	5	2	V
15.	KARÁCSONY	10	3	N	USKRS	5	3	N

8. táblázat. A **TEMPLOM** és a **CRKVA** hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

Végül a templom és a crkva hívószavakra kapott 15 leggyakoribb asszociációt elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy 7 magyar asszociáció felel meg 8 szerb nyelvű asszociációnak, amelyeket a kísérleti alanyok generáltak (pap – pop/popa, Isten – Bog, kereszt – krst, hit – vera, Jézus – Isus, ima – molitva, vasárnap – nedelja). Az adatközlők két olyan szerb nyelvű asszociációt generáltak, amelyek azonos jelentéssel bírnak a magyar pap fogalommal: pop, popa. Azok a magyar asszociációk, amelyek a magyarban szerepelnek, de a szerbben nem, a

következők: mise, vallás, imádkozás, hívők, bér málkozás, keresztény, elsőáldozás, karácsony. A szerb asszociációk közül a következők nem fordulnak elő a magyar nyelvű asszociációk listáján: ljudi ('emberek'), bela ('fehér'), velika ('nagy'), Sveti Sava, krštenje ('keresztelés'), pravoslavci ('pravoszlávok'), Uskrs ('húsvét').

Összegezve: a tanulmány és a nauka hívószavakra kapott 15-15 leggyakoribb asszociáció összehasonlítása alapján a magyar asszociációk 80%-a (12/15) megegyezik a szerb asszociációkkal, míg a szerb asszociációk 73,33%-a (11/15) egyezik meg a magyar asszociációkkal, ami szoros kapcsolatot mutat a két nyelvi rendszer között. A hajó/brod és labda/lopta párosoknál az egyezési arányok hasonlóan magasak voltak (73,33%–80%). A legnagyobb átfedést a nyúl/zec hívószó mutatta, ahol a magyar asszociációk 93,33%-a, a szerb asszociációk 86,67%-a fedte egymást. A zene/muzika esetében is jelentős egyezés látszott (73,33%–80%), míg a templom/crkva hívószónál az egyezés alacsonyabb (46,67%–53,33%). Ezek az eredmények jól tükrözik a közös nyelvi-kulturális gyökereket és az eltérő mentális reprezentációkat.

Ez a jelentős megfelelés a prototipikusság jelenségével magyarázható; azonban az, hogy miért éppen ezek a fogalmak jelentek meg mindkét nyelven, a következő alfejezetben kerül kifejtésre.

Az asszociációk vizsgálata a fogalmi metonímia tükrében

A kvalitatív elemzésünk azt mutatja, hogy a kapott asszociációk és a kivetített fogalmak között metonimikus kapcsolat áll fenn. A metonímia egy helyettesítésen alapuló kapcsolat, amikor egy fogalmat egy másik, vele szorosan összefüggő fogalommal¹⁶ fejezzük ki (Kövecses–Benczes 2010, 63). Például, amikor azt mondjuk: „Olvastuk Shakespeare-t”, valójában nem az íróat olvastuk, hanem a műveit. Kövecses és Benczes (2010, 65) továbbá kihangsúlyozzák, hogy „csak azokat az elemeket használjuk közvetítő fogalomként, amelyek jól beágyazott és ugyanakkor egyértelmű fogalmi kapcsolatban állnak a célfogalommal – tehát nem minden fogalmi kapcsolatból lesz metonímia”.

Eredményeinknél különösen a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT típusú metonímia észlelhető. Ez azt jelenti, hogy az asszociációkban megjelenő elemek a kivetített fogalom bizonyos részét jelenítik meg, amelyek a kogníció szintjén metonimikus viszonyban állnak a fogalommal. Ez a kapcsolat azért jön létre, mert a metonímia mechanizmusai, a prototípus-elmélettel együtt, magyarázatot adnak arra, hogy miért éppen ezek az asszociációk fordulnak elő egy adott hívószóra. Az előző fejezetben található táblázatok bemutatják a kivetített szavakat és az

¹⁶ Olyan fogalom, amely a célfogalom ugyanazon fogalmi keretének, más szóval idealizált kognitív modellnek (IKM) a része (Kövecses–Benczes 2010, 65).

azokra kapott 15 leggyakrabban előforduló asszociációt. Ebben a fejezetben a táblázatok részletes elemzése következik az asszociációk és a kivetített szavak metonimikus viszonyaira támaszkodva.

TUDOMÁNY, 15 leggyakoribb asszociáció

A tudomány szóval kapcsolatos asszociációknál az derül ki, hogy a kivetített szavak és a kapott asszociációk közötti viszonyt értelmezhetjük a fogalmi metonímia alapján, különösen a *rész az egész helyett* típusú metonímiák mentén. Ez a típusú kapcsolat lehetővé teszi, hogy egyes részek – például egy tudományterület vagy egy tudós – képviseljék az egész tudomány fogalmát a részek és az egész közötti közvetlen összefüggés által.

A magyar asszociációk között a biológia (1. hely), a fizika (2. hely) és a kémia (4. hely) mind különböző tudományágak, amelyek a tudomány egyes szakterületeit képviselik. Ebben az esetben a konkrét tudományágak metonimikusan az egész tudományos mezőre utalnak, mivel ezek a tudomány szakterületi megnyilvánulásai.

Az iskola (3. hely), a tanulás (5. hely) és az egyetem (9. hely) fogalmak közvetlenül a tudományos tevékenységekhez és azok társadalmi intézményeihez kapcsolódnak, így ezek metonimikusan a tudomány színtereit jelölik. A tudós (8. hely) és a tudósok (10. hely) kifejezések azokat a személyeket reprezentálják, akik aktívan részt vesznek a tudományos kutatásban, így a tudomány fogalom helyett állnak, hiszen ők a tudományos tevékenység megtestesítői.

A tudás (11. hely), az okos (12. hely) és az okosság (14. hely) fogalmak a tudományhoz kapcsolódó kognitív képességeket, intellektuális tulajdonságokat jelképezik, ami metonimikusan a tudomány végeredményére, az ismeretgyarapodásra és a tudásra utal.

A kísérlet (6. hely) és a matek (7. hely) asszociációk a tudományos kutatás metodikai és analitikai aspektusait idézik meg, tehát ezek a kutatási folyamat részeit képviselik.

Végül a könyvek (13. hely) és az ember (15. hely) asszociációk a tudomány közvetítési eszközeit és alkotóit reprezentálják, mivel a könyvek a tudományos tudás dokumentációját, az ember pedig a tudomány végső alanyát, egyben alkotóját jelenti.

Összességében ezen asszociációk a tudomány különböző aspektusait metonimikusan helyettesítik, különböző szempontokból jelenítve meg azt.

NAUKA, 15 leggyakoribb asszociáció

A nauka (a tudomány szerb megfelelője) esetén megjelenő asszociációk hasonló *rész az egész helyett* metonímiai mintát követnek, mint a magyar tudomány kivetített fogalom asszociációinak elemzésénél, ám néhány eltérő hangsúllyal és sorrenddel. A leggyakoribb szerb asszociációk a következők: fizika

(‘fizika’, 1. hely), hemija (‘kémia’, 2. hely), biologiija (‘biológia’, 3. hely), majd ezt követi a škola (‘iskola’, 4. hely) és a matematika (‘matematika’, 5. hely). Az asszociációk az egyes tudományterületektől az oktatási és tudás kontextusban megjelenő elemekig terjednek, amelyek különféle aspektusokban helyettesítik a tudomány fogalmát.

A tudományágakra vonatkozó szavak, mint a fizika, hemija, biologiija és matematika, metonimikusan az egész tudományos szférát reprezentálják, ahogyan a magyar esetben is. Az oktatással és tanulással kapcsolatos szavak, mint a škola, učenje (‘tanulás’, 7. hely) és fakultet (‘fakultás’, 15. hely), a tudományos ismeretszerzés és az intézmények kontextusát idézik meg, míg a naučnici (‘tudósok’, 8. hely) kifejezés a tudományt végző embereket jelenti, akik metonimikusan a tudományos tevékenység egészét jelenítik meg. A szerb listán szereplő knjige (‘könyvek’, 6. hely) a tudomány dokumentációját reprezentálja, hasonlóan a magyar könyvek szóhoz.

Az istorija (‘történelem’, 10. hely), Nikola Tesla (12. hely) és geografija (‘földrajz’, 14. hely) asszociációk némileg egyediek a szerb válaszok között. Az istorija és geografija kiegészítik a tudományterületek listáját, de érdekes, hogy Nikola Tesla egy konkrét személyhez kötődik, ami a tudományos példaképeket és innovációt idézi fel. Az engleski (‘angol’, 13. hely) kifejezés megjelenése feltehetően a lingua franca fontosságára utal a tudományos kommunikációban.

A két nyelv esetében a sorrend eltérése is figyelemre méltó. Míg a magyar asszociációk esetében a biológia került az első helyre, a szerb esetben a fizika dominál. A škola és az iskola megjelenése mindkét listán hasonlóan hangsúlyos, ám a magyar listán a tanulás előrébb szerepel, míg a szerb esetben az učenje valamivel hátrébb áll. Ennek az eltérésnek egyik lehetséges oka, hogy a szerb nyelvű kivetített szó másodlagos nyelvként aktiválja a tanulók nyelvhasználati szokásait, amelyek a szerb nyelvű oktatási környezethez köthető szavakat és kifejezéseket részesítik előnyben. Ebből adódhat például elsősorban a Nikola Tesla asszociáció megjelenése, amely a szerb nyelvi kultúra ikonikus részét képezi.

HAJÓ, 15 leggyakoribb asszociáció

A hajó szóval kapcsolatos asszociációk elemzése azt mutatja, hogy a kivetített szó és a kapott asszociációk közötti viszonyt is a fogalmi metonímia alapján értelmezhetjük, különösen a *rész az egész helyett* típusú metonímiák alapján. Ez a típusú kapcsolat lehetővé teszi, hogy egyes részek, mint például a tenger, kapitány vagy vitorla, az egész, azaz a hajó fogalmát reprezentálják.

A tenger (1. hely), óceán (5. hely) és folyó (6. hely) asszociációk a hajó mozgási terét képviselik, metonimikusan utalva arra, hogy a hajó mindig kapcsolatban áll a vízzel. A Titanic (3. hely) egy konkrét történelmi példát jelent, amely a hajózás híres jelképévé vált.

A kalóz (4. hely), utazás (7. hely) és élmény (10. hely) asszociációk emberi történeteket és érzelmeket idéznek fel, amelyek a hajót az élmények és mesék fontos részévé teszik. A kapitány (8. hely) és a vitorla (9. hely) olyan személyre, illetve a hajó fontos működési elemére utalnak, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a hajó funkciójával.

Az olyan szavak, mint a fa (11. hely) és a nagy (12. hely), a hajó fizikai tulajdonságait reprezentálják, melyek utalnak az anyagára és méretére. A hullám (13. hely), hal (14. hely) és nyár (15. hely) pedig a hajózáshoz kapcsolódó természetes környezetet, illetve élményeket idézik fel.

BROD, 15 leggyakoribb asszociáció

A brod (a hajó szerb megfelelője) asszociációi szintén a *rész az egész helyett* metonímiai mintát követik, hasonlóan a magyar hajó kivetített fogalom asszociációinak elemzéséhez, de kisebb eltéréssel a sorrendet nézve.

A voda ('víz', 1. hely), more ('tenger', 2. hely) és okean ('óceán', 3. hely), valamint a jezero ('tó', 7. hely) és reka ('folyó', 8. hely) asszociációk a hajó mozgási környezetét jelölik, a Titanic (9. hely) pedig az ikonikus történeti példát képviseli, akárcsak a magyar listán. A ribe ('hal', 4. hely), drvo ('fa', 5. hely) és veliki ('nagy', 11. hely) kifejezések a természetre és a hajó fizikai jellemzőire utalnak.

A kapetan ('kapitány', 6. hely), ljudi ('emberek', 12. hely) gusari ('kalózok', 14. hely) és a pirati ('kalózok', 15. hely) a hajózással kapcsolatos személyeket, egyben mesés elemeket képviselnek, míg a leto ('nyár', 10. hely) és lep ('szép', 13. hely) asszociációk a hajózás során szerzett élményeket és a kellemes érzéseket hozzák elő.

A két nyelv esetében az asszociációk sorrendjének eltérései érdekes különbségekre utalnak. Míg a magyar listán hangsúlyosabbak az érzelmi és élményalapú asszociációk (élmény, utazás), a szerb lista inkább a földrajzi elemeket helyezi előtérbe. Elképzelhető, hogy anyanyelven könnyebben aktiválódnak a szubjektív élményekkel kapcsolatos fogalmak, míg a kevésbé elsajátított nyelv előnybe helyezi a konkrétabb jelenségek aktiválódását.

LABDA, 15 leggyakoribb asszociáció

A labda szóval kapcsolatos asszociációk elemzése a sport és a szórakozás központi szerepét emeli ki, mivel a leggyakoribb asszociációk középpontjában a játék, a sport és a társas élmények állnak. Itt is megfigyelhető a fogalmi metonímia, a *rész az egész helyett* logikája.

A foci (1. hely), kosárlabda (3. hely) és röplabda (5. hely) asszociációk a labda használatának talán legismertebb sportágait képviselik, így a labda mint eszköz a fizikai aktivitás fontos eleme.

A gyerekek (4. hely) és barátok (10. hely) asszociációk a társas interakciókra utalnak, hiszen a labda gyakran központi szereplő a közös játékokban, amelyek élményeket és szórakozást biztosítanak.

A pöttyös (6. hely), kerek (7. hely) és piros (9. hely) kifejezések a labda fizikai megjelenésére vonatkoznak, utalva a jellegzetes formájára és gyakran előforduló mintázataira.

Az olyan szavak, mint a sport (8. hely), játszás (11. hely) és edzés (14. hely), a labda használatait reprezentálják, a versenyt, szórakozást és fizikai aktivitást.

A kézilabda (12. hely) és bowling (13. hely) a labda további sportágakban való alkalmazására utalnak, különböző játékformákat reprezentálva.

A pattog (15. hely) asszociáció a labda jellemző mozgására utal, amely fontos szerepet játszik az egyes játékok és sportok dinamikájában.

LOPTA, 15 leggyakoribb asszociáció

A lopta (a labda szerb megfelelője) asszociációi hasonló struktúrát követnek, de egyes eltérésekkel és helyi kulturális különbségekkel.

A fudbal ('foci', 1. hely), kosarka ('kosárlabda', 2. hely) és odbojka ('röplabda', 4. hely) mellett a rukomet ('kézilabda', 14. hely) is gyakran előforduló asszociáció. Maga a sport, mint asszociáció, pedig a 7. helyen szerepel.

A deca ('gyerekek', 5. hely), dete ('gyerek', 10. hely) és drugari ('barátok', 15. hely) szavak a közösségi játékokra és baráti kapcsolatokra utalnak, mivel a labda gyakran a gyerekek és barátok közötti közös szórakozást jelenti.

Az okruglo ('kerek', 6. hely) és crvena ('piros', 8. hely) szavak a labda fizikai megjelenését tükrözik, mellyel formáját és gyakran előforduló színét jelölik.

Az igranje ('játszás', 9. hely), igrati ('játszani', 13. hely), igra ('játék', 3. hely), igračka ('játék', 11. hely) és igralište ('játéster', 12. hely) szavak a labda használatával végbevihető aktivitásokat, cselekvéseket, valamint azok helyszínét és magát a tárgyat reprezentálják. Mindemellett érdemes kiemelni az igračka asszociációt, amely főlérendelt fogalma a lopta hívószónak. Az igračka ('játék') tehát egy tágabb fogalom, amelybe a labda is beletartozik, nemcsak mint egy konkrét tárgy, hanem mint a *játékok* kategória része. Ez azért érdekes, mert azt mutatja, hogy a résztvevők a lopta hívószót nemcsak a használat alapján gondolták végig, hanem annak helyét is látták egy nagyobb csoportban.

A szerb asszociációk is a labda társas, szórakoztató és sportos szerepét emelik ki.

NYÚL, 15 leggyakoribb asszociáció

A nyúl szóval kapcsolatos asszociációk elemzése is azt mutatja, hogy a kivetített szó és a kapott asszociációk közötti kapcsolatot fogalmi metonímia határozza meg, mégpedig a *rész az egész helyett* típusú metonímia. Ezek az asszociációk a nyúl különböző jellemzőit tükrözik.

Az állat (2. hely), fehér (3. hely), puha (5. hely), aranyos (6. hely), cuki (7. hely), kicsi (11. hely) és fülek (14. hely) asszociációk a nyúl fizikai tulajdonságaira és általános megjelenésére utalnak. A *rész az egész helyett* metonímia itt a nyúl tapintható és vizuális jellemzőin keresztül képviseli az egész fogalmat.

A répa (4. hely) és fű (9. hely) asszociációk a nyúl táplálkozási szokásaira utalnak, míg az erdő (8. hely) a nyúl természetes élőhelye. Ezek az asszociációk metonimikusan kapcsolódnak a nyúl életmódjához és környezetéhez.

A gyors (10. hely), ugrás (13. hely), ugrálás (15. hely) metonimikusan utalnak a nyúlra mint az ugrás és mozgékonyság szimbólumára. Ez a prototípusos kép azért alakulhatott ki a kultúránkban, mert a nyúl fizikai jellemzői – mint az ugrálás, gyors futás és fürges viselkedés – erőteljesen megragadják az emberek figyelmét, és jól reprezentálják ezt a kategóriát az állatvilágban.

A húsvét (1. hely) és tojás (12. hely) asszociációk kulturálisan szorosan kapcsolódnak a nyúlhoz, mely e téren (egyes kultúrákban) szimbolikus jelentéssel bír.

ZEC, 15 leggyakoribb asszociáció

A zec (a nyúl szerb megfelelője) asszociációi hasonló fogalmi metonímiát követnek, mint a magyar nyúl esetében, bár némi eltéréssel a sorrendet figyelembe véve.

A šargarepa ('répa', 1. hely), trava ('fű', 11. hely) és šuma ('erdő', 7. hely) asszociációk a nyúl természetes környezetére és táplálkozási szokásaira utalnak.

A životinja ('állat', 2. hely), beli ('fehér', 4. hely), mali ('kicsi', 5. hely), sladak ('cuki/aranyos', 6. hely), uši ('fülek', 8. hely), és mekan ('puha', 13. hely) kifejezések a nyúl fizikai tulajdonságaira és aranyos megjelenésére utalnak.

A brz ('gyors', 9. hely), brzo ('gyorsan', 10. hely), skače ('ugrál', 12. hely) és skok ('ugrás', 14. hely) kifejezések a nyúl mozgásának tulajdonságait írják le.

Az Uskrs ('húsvét', 3. hely) és jaja ('tojás', 15. hely) kifejezések a nyúl kulturális szimbolikáját reprezentálják, csakúgy mint a magyar nyúl esetében.

ZENE, 15 leggyakoribb asszociáció

A zene kategóriára kapott asszociációk elemzése is rámutat a fogalmi metonímia szerepére. A *rész az egész helyett* metonímia itt is meghatározó szereppel bír, mivel a zene asszociációi a hozzá kapcsolódó eszközökre, tevékenységekre és élményekre utalnak.

A hangszer (1. hely), zongora (2. hely) és gitár (4. hely) asszociációk a zenei eszközökre utalnak, amelyek a zene létrehozására szolgálnak. Ezek a szavak metonimikusan az egész zenei folyamatot reprezentálják.

Hasonló szerepet játszik a kotta (12. hely) és a hangjegyek (13. hely) is, amelyek a zene lejegyzésének vizuális megjelenési eszközei.

A hang (5. hely), ének (6. hely) és dal (11. hely) a cselekvési folyamat által létrejött végeredmény, melyet zenének nevezünk.

A fülhallgató (9. hely) és a hallgatás (15. hely) a zene befogadásának eszközeire és tevékenységeire utalnak.

A tánc (3. hely) és a buli (7. hely) a zene társas és mozgásos kontextusaira utalnak, hangsúlyozva a zene szórakoztató szerepét.

A rock (10. hely) és pop (14. hely) zenei műfajokat jelölnek, amelyek metonimikusan a zenei stílusokat mutatják be, és amelyek a fiatalok körében a legkedveltebbek.

A Mozart (8. hely) asszociáció konkrét történeti példát jelent, amely a klaszikus zenét szimbolizálja.

MUZIKA, 15 leggyakoribb asszociáció

A muzika (a zene szerb megfelelője) asszociációi hasonlóan a fogalmi metonímia elvein alapulnak.

A klavir ('zongora', 1. hely), gitara ('gitár', 2. hely), violina ('hegedű', 7. hely) és instrumenti ('hangszerek', 3. hely) asszociációk a zenei eszközök központi szerepét képviselik, amelyek egyben a legnépszerűbbek.

A note ('kotta', 11. hely) és a sviranje ('muzsikálás', 14. hely) szavak szintén a zene létrehozásának és lejegyzésének folyamatára utalnak. A pesma ('dal', 13. hely) és pesme ('dalok', 9. hely) a zenei alkotások konkrét formáit jelölik.

A slušati ('hallgatni', 8. hely) és slušalice ('fülhallgató', 10. hely) a zene befogadásának módjai, különös tekintettel a technológia szerepére.

A ples ('tánc', 5. hely) és žurka ('buli', 12. hely) a zene társas és szórakoztató létére utalnak, amelyek a közösségi élményeket helyezik előtérbe.

A rock (4. hely) és pop (6. hely) zenei műfajokat írnak le, míg a muzička škola ('zeneiskola', 15. hely) a zenei oktatás intézményét reprezentálja, ami közvetítőfogalomként hozzáférést biztosít az egészhez, ami a zene.

Érdekes megfigyelni, hogy mindkét esetben (zene, muzika) kiemelt szerepet kapnak a hangszerek; a muzika hívószóra kapott asszociációknál a violina ('hegedű') is szerepel. Továbbá figyelemre méltó, hogy a muzika asszociációi között megjelenik a sviranje ('muzsikálás') és a muzička škola ('zeneiskola'), amelyek a zenei tanulásra és előadásra utalnak. Ezzel szemben a zene asszociációinál az előadás kevésbé hangsúlyos, és az oktatás egyáltalán nem jelenik meg. Ebből azt következtethetjük, hogy mivel a zenei oktatás (a zeneiskolákban) általában szerb nyelven történik, ezért a magyar diákok esetében is indokolt, hogy a zenei oktatással kapcsolatos asszociációk nagyobb valószínűséggel forduljanak elő szerb nyelven.

TEMPLOM, 15 leggyakoribb asszociáció

A templom szóval kapcsolatos asszociációkat nézve megfigyelhetjük, hogy a kivetített szó és a kapott asszociációk között szintén metonimikus kapcsolat található, méghozzá a *rész az egész helyett* típusú metonímia. Ez a fogalmi viszony lehetővé teszi, hogy a templomhoz társított elemek, például személyek, tárgyak vagy tevékenységek, az egész templom fogalmat reprezentálják.

A pap (1. hely), Isten (2. hely), kereszt (3. hely), Jézus (6. hely) és hívők (11. hely) asszociációk egyaránt a templom funkciójához és vallási jelentéséhez kapcsolódnak. A pap metonimikusan azokat az embereket képviseli, akik a templomot működtetik és a vallási szertartásokat vezetik, a hívők a templomba járnak, míg az Isten a templom szakrális mivoltára utal. A kereszt mint tárgy, a templomhoz tartozó vallási és fizikai jelkép, amely a keresztény vallás legfontosabb szimbóluma.

A mise (4. hely), ima (8. hely) és imádkozás (9. hely) a templomban zajló vallási tevékenységeket jelölik. Ezek az események a templom funkcióját hangsúlyozzák, és metonimikusan helyettesítik magát a helyszínt.

A vasárnap (10. hely) és karácsony (15. hely) időbeli meghatározást adnak az asszociációknak, mivel ezek a templomhoz kötődő leggyakoribb vallási események időpontjai.

A hit (5. hely) és vallás (7. hely) absztrakt fogalmak, amelyek metonimikusan a templomhoz kapcsolódnak, mivel ez az a hely, ahol ezeket gyakoroljuk.

Mindemellett sűrűn előforduló asszociáció a keresztény (13. hely), valamint a bér mátkozás (12. hely) és elsőáldozás (14. hely), amelyek konkrét vallási cselekményekhez kötődnek, melyek a templomban zajlanak le.

CRKVA, 15 leggyakoribb asszociáció

A crkva (a templom szerb megfelelője) hívószóra kapott asszociációk szintén a *rész az egész helyett* típusú metonímiára épülnek, bár különböznek a magyar templom asszociációitól.

A Bog ('Isten', 1. hely) és Isus ('Jézus', 5. hely) asszociációk a templom szakrális jelentését emelik ki, míg a krst ('kereszt', 2. hely), vera ('hit', 13. hely), molitva ('ima', 4. hely) és krštenje ('keresztelés', 10. hely) az épülethez és a keresztény valláshoz kapcsolódó tárgyat és eseményt, azaz szertartást képviselik.

A bela ('fehér', 7. hely) asszociáció a templom mint épület színére, vagy metaforikusan a tisztaságra, békére és szentségre utalhat. Érdekes megemlíteni, hogy Vajdaságban, a dél-bánsági körzetben található egy Bela Crkva (magyarul Fehértemplom) nevű település is, így a crkva mint az egyik komponense könnyen felidézheti a másikat, mivel ez a szókombináció gyakran előfordul.

A pop ('pap', 3. hely) és popa ('pap', 14. hely) a templomi szertartások fő vezetőit jelölik, így ők metonimikusan helyettesítik a templom funkciót.

A nedelja ('vasárnap', 11. hely) a templomi vallási gyakorlat szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró nap.

A pravoslavci ('pravoszlávok', 12. hely) és Sveti Sava ('Szent Száva', 9. hely) a szerb ortodox vallás és kultúra jelentőségét tükrözik, míg a Uskrs ('húsvét', 15. hely) az ünnepi szertartást hangsúlyozza, ami szintén a templomon belül zajlik.

A ljudi (6. hely) és velika (8. hely) az emberi és fizikai dimenziókat reprezentálják.

A magyar és a szerb nyelv asszociációi között kulturális és vallási eltérések észlelhetők: a magyar templom hívószóra kapott asszociációk főként a katolikus szertartásokra és eseményekre utalnak, míg a szerb crkva asszociációinak listája az ortodox vallást hangsúlyozza (például: Sveti Sava). Ezek az eltérések jól tükrözik a különböző vallási és kulturális hátteret.

A hívószavakra kapott asszociációk hierarchikus elrendeződése

Eleanor Rosch (1978, 28) a *Principles of Categorisation* című munkájában megírja, hogy kutatásának célja az lenne, hogy megmagyarázza, hogyan jelennek meg a kategóriák egy adott kultúrában és annak nyelvében, valamint hogyan tükrözik ezek a kategóriák az adott kultúra világképét. Ez azt jelenti, hogy a vizsgálat középpontjában az a kérdés áll, hogy egy kultúra hogyan strukturálja a valóságot a kategóriák segítségével, illetve hogyan válnak ezek a kategóriák érthetővé és hasznossá a kultúrán belül. Rosch nem a kategóriák eredetének biológiai vagy fejlődési aspektusait vizsgálja, hanem a kategóriák kulturálisan meghatározott, már meglévő struktúráját és jelentését. Így tehát arra összpontosít, hogy az emberek milyen elvek és minták alapján formálják meg a kategóriákat, a taxonómiai rendszereket és azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák, hogy miért tekintenek bizonyos dolgokat egy kategória tipikus példájának, azaz prototípusának.

A taxonómiai rendszer alatt a kategória rendszerezett hierarchikus struktúráját értjük, amelyről az *Eleanor Rosch prototípus-elmélete* fejezetben írtunk, ahol horizontális és vertikális viszonyban álló szintekről beszéltünk. Jelen kutatásunkban a magyar és szerb hívószavakra kapott prototipikus asszociációk összevetése mellett a hierarchiában való elhelyezkedésükre is kíváncsiak voltunk, így a következő fejezetet ezek elemzésére szánjuk, ismét figyelembe véve a két nyelvet és a köztük felmerülő eltéréseket.

A 15 leggyakrabban előforduló asszociáció szintjének meghatározása a taxonómián belül

Rosch három vertikális (magassági) szintet különböztet meg: fölérendelt szintet (*superordinate categories*), alapszintet (*basic level categories*) és alárendelt szintet (*subordinate categories*) (Rosch et al. 1976, 385). Ezek szerint osztottuk fel a kutatásunkban felhasznált hívószavakra kapott asszociációkat. Egyrészt figyelembe vettük és elemeztük azokat az asszociációkat, amelyeket az adatközlőink a legsűrűbben generáltak a kivetített fogalom láttán mindkét nyelven. Az *asszociációk vizsgálata a fogalmi metonímia tükrében* című fejezetben minden elemzéshez egy táblázatot csatoltunk, amely információkat tartalmaz az asszociációk szintjeiről is. Összevetve őket arra az eredményre jutottunk, hogy a magyarban

4 fölérendelt szintű (a táblázatban az 1-es számmal jelöltek), 66 alapszintű (a 2-es számmal jelöltek) és 2 alárendelt szintű (a 3-as számmal jelöltek) kategória található, míg a szerbben 4 fölérendelt szintű, 62 alapszintű és 4 alárendelt szintű kategóriát tartalmaz a hívószavakra generált 15 leggyakoribb asszociáció.¹⁷ A számok egyértelműen kimutatják, hogy a hívószavakra feljegyzett prototipikus asszociációk többsége az alapszintű kategóriába sorolandó, míg kis számban fordulnak elő az alárendelt kategóriák, és még kevesebb a fölérendelt kategória. Erre a jelenségre magyarázatot Rosch (1975) *Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories* című munkájában is lelhetünk, miszerint az alapszintű kategóriák azért különlegeseek, mert ezekben a tulajdonságok a legjobban megkülönböztetik a kategória tagjait más kategóriák tagjaitól. Ő példaként a szék kategóriát hozza fel, miszerint ha arra gondolunk, az alapszintű kategória elegendő információt ad anélkül, hogy túl általános vagy túlságosan részletes lenne. A fölérendelt kategóriák, mint például a bútor, kevésbé hasznosak ebből a szempontból, mert túl általánosak, így kevesebb közös tulajdonság köti össze a kategórián belüli tagokat. Az alárendelt kategóriák, mint például a konyhai szék, szintén problémásak lehetnek, mert ezek tulajdonságai gyakran átfednek más hasonló alárendelt kategóriákéval, mint például a nappali szék. Emiatt az alapszintű kategóriák, mint például a szék, a leginformatívabbak és a legérthetőbbek, ezért ezeket használjuk leggyakrabban a mindennapi kommunikációban és gondolkodásban (Rosch 1975, 586–587).

Az összes asszociáció szintjének meghatározása a taxonómián belül

A hívószavanként 15 leggyakrabban előforduló asszociáció mellett figyelembe vettük a kutatás során szerzett összes asszociációt, és elemeztük őket a taxonómia alapján. A szintjeiket meghatározva megszámloltuk, hány fölérendelt, alap- és alárendelt szintű kategória van. A következő táblázat átfogó betekintést nyújt a hívószavakra generált asszociációk számáról a szintjeik szempontjából.

¹⁷ A táblázatokban a 4-es számmal jelölt asszociációkat mint kategóriákat figyelmen kívül hagytuk, ugyanis a főnévtől eltérő szófajjal rendelkeznek, és így a kategóriahierarchiakon kívül esnek (esetünkben ezek melléknevek és igék). De Deyne és munkatársai (2011, 249) a *Graded structure in adjective categories* című munkájában arról olvashatunk, hogy a főnevek és a melléknevek kategorizálása eltér egymástól. A főnevek jól illeszkednek hierarchikus rendszerekbe (például: madarak → veréb), és ezekben a kategóriákban tipikussági különbségek is megfigyelhetők (pl. a veréb tipikusabb madár, mint a strucc).

Ezzel szemben a melléknevek nem illenek ilyen hierarchikus rendszerekbe, mert azok jelentése gyakran kontextusfüggő (pl. a kicsi mást jelent egy elefántnál, mint egy légnél). Emellett egyetlen melléknév többféle jelentéssel bírhat különböző helyzetekben. Ezért nehezebb őket egy egyszerű kategorizációs rendszerbe illeszteni, mint a főneveket. A mellékneveknél a tipikusság és a kategorizáció sokkal bonyolultabb, mert ezek nem rögzített hierarchiákban működnek, hanem inkább a használat és a kontextus határozza meg őket.

	szintek			
hívószavak	1	2	3	1+2+3
TUDOMÁNY	42	95	19	156
NAUKA	19	74	12	105
HAJÓ	13	138	24	175
BROD	12	100	12	124
LABDA	14	99	1	114
LOPTA	13	81	4	98
NYÚL	9	81	21	111
ZEC	7	66	11	84
ZENE	18	126	23	167
MUZIKA	4	100	24	128
TEPLOM	7	93	45	145
CRKVA	10	65	18	93

9. táblázat. A hívószavakra kapott összes asszociáció szintjének felvázolása

A 9. táblázat adatait figyelembe véve hasonló következtetésre jutunk, mint a hívószavakra generált 15 leggyakoribb asszociáció szintjeinek elemzésénél. Ebben az esetben is mind a magyar, mind a szerb nyelvű hívószavakra kapott asszociációk többsége az alapszintű kategória tagjai (összesen a magyarban 103 fölérendelt szintű, 632 alapszintű és 133 alárendelt szintű kategória, míg a szerb-ben 65 fölérendelt szintű, 486 alapszintű és 81 alárendelt szintű kategória van).

A nyelvek szerepe az asszociációs vizsgálat eredményeinél

Az előbbieken felsorolt kutatási kérdéseink mellett arra is kíváncsiak voltunk, hogy van-e szignifikáns különbség a különböző szintű kategóriák számában nyelvtől függően. Erre a célra egy páros t-próbát¹⁸ használtunk. A vizsgálat eredményei a következők: a magyar és a szerb fölérendelt szintű kategóriákba tartozó asszociációknál ($p = 0,1813$), valamint az alárendelt szintű kategóriákba tartozó asszociációknál ($p = 0,1061$) nincs szignifikáns különbség. Az alapszintű kategóriába eső asszociációk esetében szignifikáns különbség áll

¹⁸ A statisztikai számításokat a *statskingdom.com* weboldal használatával végeztük el.

fenn ($p = 0,0007979$) a két nyelv összevetésénél, miszerint több a magyar nyelvű hívószóra magyarul generált alapszintű kategóriába eső asszociáció.

A kérdőívünkben szereplő hatodik kérdésnél egy hét pontból álló skálán a kísérleti alanyoknak egy számot kellett bejelölniük aszerint, hogy saját megítélésük szerint mennyire tudnak magyarul és szerbül (1 – egyáltalán nem, 7 – kitűnően). Ezzel mértük le a későbbiekben az alanyok nyelvtudását, és állapítottuk meg, hogy 19 alanyt tekinthetünk a 164-ből egyszintűnek, avagy teljes kétnyelvűnek (complete bilinguals).¹⁹ Ebből kiindulva arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy vajon a kritériumunknak megfelelő teljes kétnyelvűek esetében milyen eredményt kapunk, fennáll-e esetleg náluk is szignifikáns különbség a két nyelv asszociációinak számát illetően, figyelembe véve azok státuszát a taxonómiai rendszerben.

A következő táblázatok a 19 teljes kétnyelvű alanytól kapott 15 leggyakrabban előforduló asszociációt és annak szintjeit tükrözik.

sorszám	TUDOMÁNY	össz.	szint	NAUKA	össz.	szint
1.	BIOLÓGIA	19	2	FIZIKA	6	2
2.	FIZIKA	6	2	ŠKOLA	5	2
3.	TANULÁS	6	2	BIOLOGIJA	3	2
4.	TUDÁS	6	2	HEMIJA	3	2
5.	ISKOLA	5	2	MATEMATIKA	3	2
6.	EGYETEM	4	2	ZNANJE	3	2
7.	KÉMIA	4	2	GEOGRAFIJA	2	2
8.	MATEK	4	2	TEŠKO	2	4
9.	KÍSÉRLET	4	2	NAUČNICI	2	2
10.	KÖNYVEK	4	2	LABORATORIJA	2	2
11.	TUDÓSOK	3	2	UČITI	2	4
12.	KUTATÁS	2	1	KNJIGE	1	2
13.	NEHÉZ	2	4	PROFESOR	1	2
14.	FELTALÁLÁS	1	1	UČENICI	1	2
15.	FÖLDRAJZ	1	2	UČENJE	1	2

10. táblázat. A 19 teljes kétnyelvű alany által a TUDOMÁNY és NAUKA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

¹⁹ A kétnyelvűséget meghatározó kritériumunkról bővebben a *Metodológia* fejezetben lehet olvasni.

sorszám	HAJÓ	össz.	szint	BROD	össz.	szint
1.	TENGER	15	2	MORE	12	2
2.	VÍZ	10	2	VODA	10	2
3.	ÓCEÁN	5	2	OKEAN	4	2
4.	KALÓZ	4	2	RIBE	4	2
5.	HAL	3	2	LETO	3	2
6.	UTASOK	3	2	VELIKI	3	4
7.	NYÁR	2	2	OSTRVO	3	2
8.	UTAZÁS	2	2	LJUDI	2	2
9.	NAGY	2	4	TITANIC	2	3
10.	HULLÁM	2	2	PIRATI	2	2
11.	CSÓNAK	2	2	KAPETAN	2	2
12.	PART	2	2	DRVO	1	2
13.	VAS	2	2	JEZERO	1	2
14.	FA	1	2	MALI	1	4
15.	FOLYÓ	1	2	PUTOVANJE	1	2

11. táblázat. A 19 teljes kétnyelvű alany által a HAJÓ és BROD hívószavakra kapott 15 leggyakrabban előforduló asszociáció

sorszám	LABDA	össz.	szint	LOPTA	össz.	szint
1.	JÁTÉK	9	1	KOŠARKA	8	2
2.	FOCI	7	2	FUDBAL	7	2
3.	RÖPLABDA	7	2	IGRA	6	1
4.	GYEREKEK	5	2	ODBOJKA	6	2
5.	SPORT	5	2	DECA	5	2
6.	KOSÁRLABDA	4	2	CRVENA	3	4
7.	BARÁTOK	3	2	SPORT	3	2
8.	KEREK	3	4	IGRALIŠTE	2	2
9.	JÁTSZÓTÉR	3	2	KRUG	2	2
10.	VÍZILABDA	3	2	OKRUGLO	2	4
11.	PUHA	3	4	DRUŠTVO	2	2

12.	GYEREKKOR	2	2	DETINJTVO	2	2
13.	JÁTSZÁS	2	2	VELIKA	2	4
14.	SZÓRAKOZÁS	2	2	MALA	2	4
15.	SZÍNES	2	4	VAZDUH	2	2

12. táblázat. A 19 teljes kétnyelvű alany által a LABDA és LOPTA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

sorszám	NYÚL	össz.	szint	ZEC	össz.	szint
1.	FEHÉR	6	4	USKRS	7	3
2.	HÚSVÉT	6	3	ŽIVOTINJA	7	1
3.	ERDŐ	5	2	ŠARGAREPA	5	2
4.	ÁLLAT	3	1	UŠI	5	2
5.	BARNA	3	4	BELI	4	4
6.	CUKI	3	4	ŠUMA	4	2
7.	KICSI	3	4	SKOK	3	2
8.	RÉPA	3	2	LIVADA	3	2
9.	TOJÁS	3	2	BRZO	2	4
10.	SÁRGARÉPA	3	2	MALI	2	4
11.	FÜL	3	2	REP	2	2
12.	FŰ	2	2	TRAVA	2	2
13.	FÜLEK	2	2	SLADAK	2	4
14.	GYORS	2	4	DIVLJA	2	4
15.	GYORSASÁG	2	2	JAJE	2	2

13. táblázat. A 19 teljes kétnyelvű alany által a NYÚL és ZEC hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

sorszám	ZENE	össz.	szint	MUZIKA	össz.	szint
1.	HANGSZER	5	2	KLAVIR	5	2
2.	HANGOS	5	4	INSTRUMENTI	4	2
3.	BULI	4	2	GITARA	3	2
4.	TÁNC	4	2	ŽURKA	3	2

5.	MOZART	4	3	PLES	3	2
6.	GITÁR	3	2	MOZART	3	3
7.	HANG	3	2	ROCK	2	3
8.	ZONGORA	3	2	VIOLINA	2	2
9.	ÓRA	3	2	POP	2	3
10.	DOB	2	2	DRUŠTVO	2	2
11.	ÉNEK	2	2	GLASNA	2	4
12.	ISKOLA	2	2	JAZZ	1	3
13.	KOTTA	2	2	LEPA	1	4
14.	NYUGALOM	2	2	PESME	1	2
15.	ÉLVEZET	2	2	PEVAČ	1	2

14. táblázat. A 19 teljes kétnyelvű alany által a ZENE és MUZIKA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

sorszám	TEMPLOM	össz.	szint	CRKVA	össz.	szint
1.	MISE	14	2	POP	8	2
2.	HIT	11	2	BOG	6	2
3.	PAP	9	2	MOLITVA	4	2
4.	ISTEN	7	2	KRST	3	2
5.	JÉZUS	6	2	LJUDI	3	2
6.	IMA	5	2	HRISTOS	3	2
7.	KERESZT	3	2	MISA	2	2
8.	KERESZTÉNY	3	2	ANĐELI	2	2
9.	VALLÁS	3	1	KRŠTENJE	2	2
10.	EMBEREK	3	2	BAKA	2	2
11.	FEHÉR	2	4	BELA	2	4
12.	HÍVŐK	2	2	ISUS	2	2
13.	ELSŐÁLDOZÁS	2	2	SVETI SAVA	1	3
14.	ÜNNEP	2	1	VELIKA	1	4
15.	PÜSPÖKÖK	3	2	DEDA	1	2

15. táblázat. A 19 teljes kétnyelvű alany által a TEMPLOM és CRKVA hívószavakra kapott 15 legtöbbször előforduló asszociáció

Összesen 78 magyar nyelvű asszociáció született, melyek közül 6 a fölérendelt szintű, 70 az alapszintű, 2 pedig az alárendelt szintű kategória tagja. Szerb nyelvű asszociációból mindössze öttel kevesebbet generáltak a teljes kétnyelvű alanyaink, azaz 73-at, amelyből 2 a fölérendelt szintű, 64 az alapszintű, míg 7 az alárendelt szintű kategóriába sorolandó.

A két nyelven generált asszociációk szignifikanciaszintjének meghatározására az előbbihez hasonlóan ismét egy páros t-próbát végeztünk, melynek eredménye a következő: a magyar és a szerb fölérendelt szintű kategóriákba tartozó asszociációknál ($p = 0,4112$), valamint az alárendelt szintű kategóriákba tartozó asszociációknál ($p = 0,08222$) nincs szignifikáns különbség. Az alapszintű kategóriába tartozó asszociációk esetében pedig a p-érték éppen csak meghaladja a szignifikanciaszintként megállapított 0,05-ös alfa szintet ($p = 0,05774$). Ez azt jelenti, hogy a magyar és a szerb nyelvű alapszintű asszociációk száma között nincs igazán jelentős különbség. Összefoglalva, egyik esetben sem mutatkozik szignifikáns különbség, tehát a 19 teljes kétnyelvűnek tekintett kísérleti alanyunk mindkét nyelven generált szóasszociációi között, figyelembe véve mindhárom kategóriaszintet, nincs szignifikáns különbség. Az eredmények azt tükrözik, hogy a teljes kétnyelvűnek tekintett alanyok mindkét nyelven hasonlóan teljesítettek az asszociációk generálásában. Ez összhangban van az alanyok nyelvi önértékelésével, miszerint mindkét nyelvet egyforma szinten ismerik. Az, hogy az alapszintű kategóriában a p-érték közel esett a szignifikanciaszinthez, arra utalhat, hogy a nyelvi környezet vagy az egyéni tapasztalatok kisebb mértékben befolyásolták az asszociációk generálását, de ezek az eltérések statisztikailag nem jelentősek.

A kutatásunk úgyszintén jelentős kérdése az, hogy milyen mértékben találhatók egyezések a magyar és szerb nyelven generált asszociációk között, tehát mekkora arányban kaptunk azonos jelentésű válaszokat a két nyelven a kivetített szavakra kapott asszociációk alapján. Az adatok elemzése során százalékos számításokat végeztünk, amelyek segítségével képet kaphattunk az egyezések és eltérések arányáról. Eredményeink azt mutatják, hogy bár léteznek egymásnak megfelelő asszociációk, a többségük mégis különbözik. Konkrét példaként említhető a hajó hívószó, melynél a magyar és szerb asszociációk között 75 pár egyezik a 202 asszociációból, amely 37%-os egyezési arányt jelent, a tudomány hívószó esetében pedig 69 egyező pár volt a 185 asszociációból, ami szintén 37%-ot tesz ki. Ez egy viszonylag alacsony egyezési arány, bár ki kell hangsúlyozni, hogy ennek ellenére a 15 leggyakrabban előforduló asszociáció között igen magas a megegyezés, azaz 73,3% a hajó hívószónál és úgyszintén 73,3% a tudomány hívószónál. Ez azt jelenti, hogy bár különbözik az anyanyelvi és a környezetnyelvi mentális lexikon (kulturális okokból kifolyólag, illetve a szókincs nagysága miatt), mégis a prototípusok nagyvonalakban megegyeznek, ami

előtérbe hozza a prototipikus fogalomalkotás jelentőségét a nyelvelsajátításban és a gondolkodásban.

Összegzés

E kutatás a magyar (anyanyelv) és a szerb (környezetnyelv) hívószavakra kapott asszociációk kvalitatív elemzésével foglalkozik a prototípus-elméletre támaszkodva. Az elemzés célja, hogy betekintést nyújtson a vajdasági magyar ajkú diákok kétnyelvű mentális lexikonának működésébe, valamint rálátást nyújtson a nyelvi és kulturális hatások szerepére, amelyek kihatással vannak az asszociációk helyére a taxonómiai rendszeren belül.

Az eredmények több szempontból is jelentősek. Az asszociációk elemzése során kimutatható, hogy az anyanyelvi (magyar) és környezetnyelvi (szerb) szavakra generált asszociációk eltéréseket mutattak. A magyar nyelvű asszociációk gyakrabban tükröztek érzelmi kötődéseket (például a hajó hívószóra kapott utazás és élmény asszociációk), míg a szerb nyelvű válaszok inkább az iskolai oktatás és a formális környezet hatását tükrözték (például a nauka hívószóra kapott Nikola Tesla, vagy a crkva hívószóra kapott Sveti Sava asszociációk). Az eltérések összhangban állnak azzal a felfogással, miszerint a társadalmi és kulturális kölcsönhatások meghatározzák a nyelv használatát és működését.

A vizsgálat egyik legfontosabb eredménye, hogy a hívószavakra kapott asszociációk hierarchikus rendszere megegyezik a Rosch-féle prototípus-elmélettel. A kísérleti alanyok az alapszintű kategóriákat részesítették előnyben, mind az anyanyelv, mind a környezetnyelv esetében. Az asszociációk taxonómiai rendszeren belüli elhelyezkedésüket vizsgálva eltérések figyelhetők meg a két nyelv esetében az alapszintű asszociációk mennyiségére nézve, amely szerint szignifikáns különbség merül fel a magyar nyelvű asszociációk javára. Ezzel szemben a magyar és a szerb nyelvű főlérendelt és alárendelt szintű kategóriába tartozó asszociációk összevetésekor nem mutatkozott szignifikáns különbség. Ez arra utal, hogy a főlérendelt és alárendelt szintű kategóriákhoz tartozó fogalmak szerveződése és használata hasonló a vajdasági kétnyelvű diákok mentális lexikonában, függetlenül attól, hogy magyarul vagy szerbül generálták az asszociációkat. Az alapszintű kategóriák a mindennapokban gyakran használt fogalmak, amelyek sok közös jellemzővel bírnak. Amennyiben a két nyelv között ezen a szinten vannak különbségek (mint a mi esetünkben), az arra utal, hogy a kétnyelvűek érzelmei és a nyelvtanulás során szerzett tapasztalataik hatással vannak a fogalmak mentális lexikonban való rendszerezésére. Ezzel szemben a főlérendelt és az alárendelt szintű kategóriák jobban hasonlítanak a két nyelvben, ami azt mutatja, hogy ezek kevésbé függenek az érzelmi és kulturális tényezőktől.

A kutatásunk arra is választ szerzett, hogy milyen mértékben születtek azonos asszociációk a magyar és a szerb kivetített szavakra. Az eredmények szerint a magyar és a szerb asszociációk csak kisebb részben egyeznek, az egyezési arány pedig 37% körül forog. Amennyiben viszont a 15 leggyakoribb asszociációt vesszük figyelembe, a megegyezések aránya 73,3%. Így tehát, annak ellenére, hogy az anyanyelvi és a környezetnyelvi mentális lexikon eltér, a prototípusok megegyezése rámutat a prototipikus fogalomalkotás fontosságára a nyelvelsajátításban és a gondolkodásban egyaránt.

A kutatás eredményei segítenek mélyebben megérteni, hogyan befolyásolja a nyelv és a kultúra az emberek gondolkodását és az általa generált asszociációit. Ez különösen fontos a kétnyelvűség vizsgálatában, ahol a nyelvek közötti eltérések a mentális lexikon szerveződésében mutatkoznak meg. Így e kutatás eredményei más kétnyelvű közösségek esetében is relevánsak lehetnek, így felhasználhatóak és figyelembe vehetőek a kontrasztív nyelvészeti vizsgálatoknál.

A jövőben e kutatás továbbfejleszthető különböző életkorú és nyelvi háttérrel rendelkező kétnyelvű alanyok bevonásával is.

Irodalom

- Aitchison, Jean. 2012. *Words in the mind: An introduction to the mental lexicon*. 4th ed. John Wiley & Sons, Inc.
- Bañcerowski, Janusz. 2003. Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelvőr* 127 (2): 196–205.
- Barsalou, W. Lawrence. 1991. Deriving Categories to Achieve Goals. *Psychology of Learning and Motivation* (27): 1–64. doi:10.1016/s0079-7421(08)60120-6
- Bátori Zsolt. 2000. Két elmélet a nyelvről: Wittgenstein Értekezés-kritikája a Filozófiai vizsgálódásokban. *Magyar Filozófiai Szemle* 1. <https://epa.oszk.hu/00100/00186/00006/batori.htm> (2025. jún. 5.)
- Brown, Roger. 1958. *Words and things: A study of a problem in philosophical psychology*. The Free Press.
- Costa, Albert – Foucart, Alice – Arnon, Inbal – Aparici, Melina – Apesteguia, Jose. 2014. “Piensa” twice: On the foreign language effect in decision making. *Cognition*, 130 (2): 236–254. doi:10.1016/j.cognition.2013.11.010
- Cruse, D. Alan. 1986. *Lexical semantics*. Cambridge University Press.
- De Deyne, Simon – Voorspoels, Wouter – Verheyen, Steven – Navarro, Danielle – Storms, Gert. 2011. Graded structure in adjective categories. *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society* (33): 249–254.
- Evans, Vyvyan. 2007. Prototypes, polysemy, and word-meaning. In *The Cognitive Linguistics Reader*, edited by Vyvyan Evans, Benjamin K. Bergen, and Jörg Zinken. 127–145. London: Equinox Publishing.

- Forgács Erzsébet. 2003. A kódváltás, a transzfer, az interferencia és a mentális lexikon kérdéséhez magyar–német kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiiban. *Modern Filológiai Közlemények* 5 (2): 20–41.
- Galton, Francis. 1883. *Inquiries into Human Faculty and Its Development*. Macmillan.
- Gósy Mária. 2000. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Egyetemi Könyvtár, Corvina.
- Grabovac Beáta. 2015. Verbális érzelmi töltésű ingerek, idegennyelv-hatás és döntéshozatal kétnyelvűeknél. In *Ünnep*, szerk. és a szöveget gondozta Csányi Erzsébet. 171–179. Újvidék: Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Bölcsészettudományi Kar.
- Hampton, A. Hampton. 2006. Concepts as Prototypes. *Psychology of Learning and Motivation* (46): 79–113. doi:10.1016/s0079-7421(06)46003-5
- Havas Ferenc. (n. d.). A nyelv elsődlegessége. In *Pannon Enciklopédia*. Arcanum. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/a-nyelv-alapjai-3249/nyelv-es-gondolkodas-havas-ferenc-3297/a-nyelv-elsodlegessege-329E/> (2024. szept. 16.)
- Hoffmann, Charlotte. 1991. *An Introduction to Bilingualism*. New York: Longman.
- Juszkán Petra. 2023. Nyelvek mezsgyéjén: Az anyanyelv, az idegen nyelv és a környezetnyelv státusza a munkamemóriában. *Philos* 8 (1–2): 35–49. https://philos.rs/philos-2021_1-2-2-2/ (2025. jún. 5.)
- Kovács László. 2011. *Nyelvi hálózatok és a mentális lexikon*. Pécs: Pannon Egyetem.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kroll, F. Judith – Stewart, Erika. 1994. Category Interference in Translation and Picture Naming: Evidence for Asymmetric Connections Between Bilingual Memory Representations. *Journal of Memory and Language* 33 (2): 149–174. doi:10.1006/jmla.1994.1008
- Laczkó Mária. 2014. A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében a tinédzserek anyanyelv- és idegennyelv-elsajátítási folyamatában. *Anyanyelv-pedagógia* 7 (2) <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=513> (2024. máj. 19.)
- Lakoff, George. 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press.
- Lengyel Zsolt. 2008. *Magyar asszociációs normák enciklopédiája I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. 87. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lengyel Zsolt. 2011. A mentális lexikon metamorfózisai. In *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben: Pszicholingvisztikai tanulmányok II.*, szerk. és a szöveget gondozta Navracsics Judit – Lengyel Zsolt. 11–19. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lengyel Zsolt. 2012. *Szóról szóra*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Libárdi Péter. 2017. *A mentális lexikon több szempontú vizsgálata*. Budapest: ELTE.
- Mackey, F. William. 1970. A typology of bilingual education. *Foreign language annals* 3 (4): 596–606.
- Marcos, R. Luis. 1976. Bilinguals in Psychotherapy: Language as an Emotional Barrier. *American Journal of Psychotherapy* 30 (4): 552–560. doi:10.1176/appi.psychotherapy.1976.30.4.552
- Márku Anita. 2012. Kárpátaljai kétnyelvűség: a kódváltás pszicholingvisztikai szempontú megközelítése. In *A mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban*, szerk. és a szöveget gondozta Navracsics Judit – Szabó Dániel. 237–246. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Navracsics Judit. 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Navracsics Judit. 2009. Lengyel Zsolt: Magyar Asszociációs Normák Enciklopédiája I. *Hungarológiai Évkönyv* 10 (1): 219–222.
- Navracsics Judit. 2018. A kétnyelvű mentális lexikon – létezik egyáltalán? In *Kétnyelvűség – hátrány vagy esély?*, szerk. és a szövegeket gondozta Pásztor-Kicsi Mária. 9–27. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar.
- Neuberger Tilda. 2012. Szóelőhívás gyermekek szóasszociációiban és spontán beszédében. In *A mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban*, szerk. és a szövegeket gondozta Navracsics Judit – Szabó Dániel. 85–94. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Neuberger Tilda. 2013. *Életkor-specifikus sajátosságok a spontán beszéd fejlődésében*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Neuberger Tilda. 2014. *A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Oláh Attila. 2006. *Pszichológiai alapismeretek*. Bölcsész Konzorcium.
- Pavlenko, Aneta. 2008. Emotion and emotion-laden words in the bilingual lexicon. *Bilingualism: Language and Cognition* 11 (2): 147–164. doi:10.1017/s1366728908003283
- Pompa, Leon. 1967. Family Resemblance. *The Philosophical Quarterly* 17 (66): 63–69. doi:10.2307/2218366
- Rosch, Eleanor. 1975. Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology* 7 (4): 573–605.
- Rosch, Eleanor. 1975. Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General* 104 (3): 192–233.
- Rosch, Eleanor. 1978. *Principles of categorization*. University of California.
- Rosch, Eleanor. 1973. On the internal structure of perceptual and semantic categories. In *Cognitive development and the acquisition of language*, szerk. és a szövegeket gondozta T. E. Moore. 111–144. Academic Press.
- Rosch, Eleanor – Mervis, B. Carolyn – Gray, D. Wayne – Johnson, M. David – Boyes-Braem, Penny. 1976. Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychology* 8 (3): 382–439.
- Taylor, R. John. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Telegdi Zsigmond. 1979. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. (Második kiadás). Budapest: Tankönyvkiadó.
- Volterra, Virginia – Taeschner, Traute. 1978. The acquisition and development of language by bilingual children. *Journal of Child Language* 5: 311–326. [Reprinted (2007) In *The bilingual reader*. (ed.) L. Wei. 301–320. New York: Routledge.]
- Weinreich, Uriel. 1968. *Languages in contact: Findings and problems*. The Hague: Mouton.
- Yalçinkaya, Ali Can – Gökmen, Seda. 2022. Öntür kuramı: Yaş değişkeni ölçütünde bir inceleme. *DTCF Dergisi* 62 (2): 1515–1554.

Petra JUSKAN

KVALITATIVNA ANALIZA MAĐARSKIH I SRPSKIH ASOCIJACIJA REČI U SVETLU TEORIJE PROTOTIPA

Istraživanja asocijacija reči već dugo zauzimaju značajno mesto u oblasti psiholingvistike, jer omogućavaju detaljno sagledavanje organizacije mentalnog vokabulara. Kulturni faktori igraju važnu ulogu u tom kontekstu, te položaj bilingvalnih govornika poslednjih decenija izaziva veliko interesovanje među lingvistima. U okviru našeg istraživanja sprovedi smo eksperiment asocijacija reči sa učenicima osnovnih i srednjih škola u Vojvodini koristeći naizmenično mađarske (maternji jezik) i srpske (jezik sredine) reči. Cilj istraživanja bio je da ispitamo u kojoj meri se asocijacije na mađarske i srpske reči istog značenja međusobno razlikuju, kao i da li se mogu uočiti razlike između asocijacija napravljenih na maternjem i na jeziku sredine, posmatrano kroz prizmu nivoa kategorizacije zasnovane na prototipskoj teoriji Eleanor Roš (superordinirane, bazične i subordinirane kategorije). Naši rezultati pokazuju da, iako postoje određena poklapanja između asocijacija na maternjem i jeziku sredine, ispitanici u većini slučajeva prave različite asocijacije. Međutim, s obzirom na nivoe kategorizacije, u oba jezika dominiraju pojmovi osnovnog nivoa. Takođe, ustanovljeno je da, iako je broj mađarskih asocijacija statistički značajno veći u poređenju sa srpskima, ta kvantitativna razlika ispoljava se isključivo na nivou osnovnih kategorija. Drugim rečima, ispitanici su superordinirane i subordinirane kategorije pravili u sličnom broju na oba jezika. Ovi nalazi mogu doprineti boljem razumevanju organizacije bilingvalnog mentalnog leksikona, kao i uticaja jezičkih i kulturnih faktora u psiholingvističkom kontekstu.

Ključne reči: asocijacije reči, teorija prototipa, bilingvalnost, jezik sredine, mentalni vokabular

Petra JUSZKÁN

QUALITATIVE ANALYSIS OF HUNGARIAN AND SERBIAN WORD ASSOCIATIONS IN LIGHT OF PROTOTYPE THEORY

Word association studies have long been a central focus of psycholinguistics, offering valuable insights into the organization of the mental lexicon. Culture plays a significant role in shaping these associations, and the bilingual context has garnered particular interest from linguists in recent decades. In this research, we conducted word association experiments with Hungarian-speaking primary and secondary school students in Vojvodina, using both Hungarian (mother tongue) and Serbian (environmental language) words. Our aim was to examine the extent to which the associations generated for Hungarian and Serbian words with the same meanings differ and whether these associations vary between the mother tongue and the target language according to Eleanor Rosch's prototype-based categorization levels (superordinate, basic, and subordinate categories). Our findings indicate that, while there are similarities between the associations in the native and the environmental languages, participants generally produce distinct associations for each language. In terms of categorization levels, most associations reflect basic-level concepts in both languages. Furthermore, although there are significantly more associations produced in Hungarian than in Serbian, this numerical

difference is primarily observed in basic-level categories, with the number of superordinate and subordinate categories remaining comparable across both languages. These results may contribute to a deeper psycholinguistic understanding of the organization of the bilingual mental lexicon, as well as the influence that language and culture have on it.

Keywords: word association, prototype theory, bilingualism, environmental language, mental lexicon

TARTALOM

A NYELVI VÁLTOZÁSOK TENDENCIÁI

- KATONA Edit: Mi minden lehet (a) brutál(is)?
(Értékváltási és -vesztési tendenciák a negatív érzelmi töltésű
nyelvi elemek körében) 3–19

IRODALOM, PEDAGÓGIA, POLITIKA

- GINTLI Tibor: A jelentéstulajdonítás szituatív meghatározottságának
átalakulása és hatása *A kiközösítő* című regény értelmezésére 23–33
- TÁMBA Renátó: Kortárs gyermekkor-narratívák a pedagógiai tárgyú
irodalom és a mai magyar líra tükrében 35–62
- SZÁZ Pál: Prófécia, politika, paranoia (Diskurzusok Ivo Andrić
Level 1920-ból című elbeszélésének ideológiai értelmezéseiről) 63–91
- Nikolay N. STANKOV: Kilépés az elszigeteltségből: Szovjet–jugoszláv
találkozók Prágában, 1923–1925 93–111

KRITIKA

- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: Egy műfaj lehetőségei Jókai kapcsán
(Fried István: *Jókai Mór életrajzai és más furcsaságok*) 115–118
- NÉMETH Ákos: „Egy fél-életet kitöltő kapcsolat”
(Kende Katalin szerk. 2024. *Kedves Bátyuskám! Várkonyi Nándor
és Weöres Sándor barátsága levelezésük tükrében*) 119–125

HALLGATÓI DOLGOZAT

- JUSZKÁN Petra: Magyar és szerb szóasszociációk kvalitatív
elemzése a prototípus-elmélet fényében 129–170

SADRŽAJ

TENDENCIJE PROMENA U JEZIKU

- Edit KATONA: Šta se može nazvati brutalnim?
(Tendencije promene i gubljenja vrednosti u sferi jezičkih
elemenata sa negativnom emocionalnom konotacijom) 3–19

KNJIŽEVNOST, PEDAGOGIJA, POLITIKA

- Tibor GINTLI: Transformacija i uticaj situativnog tumačenja
na osmišljavanje romana *Nalogodavac izopštenja* 23–33
- Renato TAMBA: Savremeni narativi o detinjstvu u ogledalu pedagoške
literature i današnje mađarske lirike 35–62
- Pal SAZ: Proročanstvo, politika, paranoja (Analiza diskursa u ideološkim
interpretacijama Andrićevog *Pisma iz 1920. godine*) 63–91
- Nikolaj N. STANKOV: Izlazak iz izolacije: Sovjetsko-jugoslovenski
susreti u Pragu, 1923–1925 93–111

KRITIKA

- Julijana IŠPANOVIČ ČAPO: Mogućnosti jednog žanra u vezi sa Jokaijem
(Ištvan Frid: *Životopisi Mora Jokaija i drugi kuriozumi*) 115–118
- Akoš NEMET: „Veza koja je ispunila pola života”
(Katalin Kende ured. 2024. *Dragi pobratime! Prijateljstvo Nandora
Varkonjija i Šandora Vereša u ogledalu
njihove prepiske*) 119–125

STUDENTSKI RADOVI

- Petra JUSKAN: Kvalitativna analiza mađarskih i srpskih asocijacija
reči u svetlu teorije prototipa 129–170

CONTENTS

TENDENCIES IN LANGUAGE CHANGE

- Edit KATONA: What can be called brutal?
 (Tendencies of value change and value loss among linguistic
 elements with negative emotional charge) 3–19

LITERATURE, PEDAGOGY AND POLITICS

- Tibor GINTLI: The Transformation of the Situational Determination
 of Meaning Attribution and its Impact on the Interpretation
 of Tibor Déry's Novel *A kiközösítő* (*The Outcaster*) 23–33
- Renátó TÁMBA: Contemporary Childhood Narratives in the Light of
 Pedagogical Literature and Contemporary Hungarian Poetry 35–62
- Pál SZÁZ: Prophecy, Politics, and Paranoia (A Discourse Analysis
 of Ideological Readings of Andrić's *Letter from 1920*) 63–91
- Nikolay N. STANKOV: Getting out from the Isolation: Soviet–Yugoslav
 Meetings in Prague, 1923–1925 93–111

CRITICISM

- Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ: The Possibilities of a Genre in
 Connection with Jókai (István Fried: *The Biographies of Mór Jókai
 and Other Oddities*) 115–118
- Ákos NÉMETH: “A Relationship that Fulfilled half a Life”
 (Katalin Kende ed. 2024. *Dear Brother! The friendship between
 Nándor Várkonyi and Sándor Weöres as reflected in their
 correspondence*) 119–125

STUDENT PAPER

- Petra JUSZKÁN: Qualitative Analysis of Hungarian and Serbian Word
 Associations in Light of Prototype Theory 129–170

TANULMÁNYOK

Útmutatás a szerzők számára

A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.

- A rezümét kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme: 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a szerkesztő (erika.bence1967@gmail.com) elektronikus postacímére eljuttatni.

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknév verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: A szöveg alcíme (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (rezümé), tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 5).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykö-tőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(számozás nélkül) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzív-val, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szer-zői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek lelőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalom-ban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerzős:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költé-szete*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó – Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum. (Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszö-vegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. 2000. *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre – Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*. Budapest: Kijárat Kiadó.
(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70. Debrecen: Csokonai Kiadó.
(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.
(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábor. 1990. *Szerellem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.
(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.
(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)
(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.
(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.
(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)
(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)
(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

811.511.141: 821.511.141.

TANULMÁNYOK = STUDIJE = STUDIES:

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének kiadványa.

Főszerkesztő BENCE Erika.

1961/1. füzet – Újvidék: az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi
Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, 1969. – 24 cm.

Félévente. Az első szám A TANSZÉK ÉLETÉBŐL című melléklettel.

ISSN 0354-9690

COBISS.SR ID-16571906

Nyomda: Sajnos, Újvidék, 2025